

АРХЕОЛОГІЯ

7 * 1972

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

7

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ 1972

У квартальному вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення та публікації про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*,
Н. С. Емельянова (відповідальний секретар), *Ю. М. Захарук*,
М. П. Кучера, *П. Й. Кашиковський*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрушенко*, *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черниш*, *І. Г. Шовкопляс*,
Б. А. Шрамко, *Р. О. Юра*.

Рецензент кандидат історичних наук *М. М. Бондар*

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

АРХЕОЛОГІЯ

7

(На українському языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *О. Х. Кудрик*. Оформлення художника *Г. С. Ковпакенка*.
Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічний редактор *Б. М. Кричевська*.
Коректор *Л. М. Регета*.

Здано на виробництво 29.III 1972 р. Підписано до друку 23.XI 1972 р.
БФ 08274. Зам. № 236. Вид. № 415. Тираж 2000. Папір № 1, 70×108^{1/16}.
Умовн. друк. арк. 9,45. Обліково-видавн. арк. 9,75. Ціна 74 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Рєпіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету Ради Міністрів
Української РСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової тор-
гівлі, Київ, Рєпіна, 4.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Хронологія пізнього Трипілля.

Сучасна археологічна література свідчить про зростаючий інтерес до слідників до тих періодів і культур, що стоять на межі найважливіших етапів стародавньої історії людства. Вивчення їх допомагає встановити зв'язок часів і деякою мірою висвітлює складні процеси формування нових етнокультурних утворень. Зрозумілим є, зокрема, прагнення до поглиблена дослідження пізніх фаз розвитку трипільської культури, що завершують на Правобережжі України і в Молдавії епоху енеоліту або знаменують (за Т. С. Пассек¹) початок бронзового віку. Коло проблем, пов'язаних з пізньотрипільськими пам'ятками, досить широке. Це, насамперед, причини й шляхи деградації Трипілля, його внесок у формування місцевих культур епохи бронзи. Одним з першочергових завдань, від яких залежить розв'язання багатьох інших, є встановлення періодизації відомих нині пізньотрипільських пам'яток, їх відносної і абсолютної хронології. Значимість цієї проблеми полягає ще в тому, що від датування пізнього Трипілля залежить встановлення абсолютної хронології багатьох інших культур Південно-Східної Європи доби енеоліту — середньостогівської, ямної тощо.

У 1935 р. Т. С. Пассек визначила найпізнішу фазу Трипілля (γ /II), заразувавши до неї переважно поселення і могильники Північного Причорномор'я (Усатове та ін.)². Слід зазначити, що на той час було відомо близько 15 трипільських пам'яток. Після того, як В. П. Петров та Є. Ю. Кричевський провели розкопки в Городську на Волині³, Є. Ю. Кричевський⁴ і Т. С. Пассек⁵, зіставивши матеріали Усатового, Городська та їх аналогів, виділили пізній (городсько-усатівський) етап трипільської культури, до якого належали пам'ятки великого територіального діапазону. В загальній схемі періодизації, запропонованій Т. С. Пассек в 1949 р.⁶, пізнє Трипілля було поділене на два етапи — початковий (C/I — γ/I) та заключний (C/II — γ/II). Тут малися на увазі локальні відміні, бо під літерою C об'єднувалися пам'ятки Подніпров'я, Подністров'я і Побужжя, а під літерою γ — поселення і могильники причорноморської зони.

Локально-хронологічна схема Т. С. Пассек швидко знайшла визнання археологів. Вона і тепер застосовується для систематизації нових матеріалів, що надходять у науковий обіг. Однак вона має свої вади, які з часом стають все помітнішими. Обмежена кількість її підрозділів

¹ Т. С. Пассек, Неолит Поднестровья (V—III тыс. до н. э.). — Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков. М., 1966, стор. 92.

² T. Passék. La céramique tripolienne.— ИГАИМК, вып. 122. М.—Л., 1935.

³ В. П. Петров. Поселения в Городском (розвідкові розкопки 1936 р.).— Трипільська культура. К., 1940, стор. 339—382; Є. Ю. Кричевський. Поселения в Городском (розвідкові розкопки 1937 р.).— Там же, стор. 384—451.

⁴ Е. Ю. Кричевский. О процессе исчезновения трипольской культуры.—МИА, № 2. М.—Л., 1941, стор. 245—253.

⁵ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.—МИА, № 10. М., 1949.

⁶ Там же.

не може вмістити всіх пам'яток трипільської культури, що поповнили нашу джерелознавчу базу за останні 20 років. Так, якщо наприкінці 40-х років було відомо близько 30 пам'яток найпізнішого Трипілля, то тепер — понад 200. Стало очевидним, що далеко не всі вони одночасні. Етап С/I—С/II (γ /I— γ /II), який включає різночасові пам'ятки, не відбиває їх дійсного хронологічного співвідношення, а самі літери С і γ у вже не можуть показати локальної специфіки поселень різних районів від Пруту до Дніпра й від Полісся до Чорного моря.

Необхідність нового підходу до розчленування Трипілля (в тому числі його пізніх етапів) не підлягає сумніву. Можна, зокрема, дещо поліпшити стару схему, застосувавши більш дрібні підрозділи (наприклад, етапи С/I 1, 2, 3..., С/II 1, 2, 3... тощо), як це зробили румунські археологи для модернізації хронологічної схеми культури Кукутені⁷. Однак і в цьому випадку періодизація матиме суттєві недоліки: нові пам'ятки, що не підійдуть до вже встановлених рубрик, не можна буде включати у схему без її перебудови; крім того, вона, як і раніше, не відбиватиме локальних відмін.

В основу хронологічного розчленування Трипілля пропонуємо взяти тип пам'ятки (запропонована Ю. М. Захаруком структурна одиниця археологічної культури), що характеризується певними часовими та територіальними межами⁸. Групи однотипних пам'яток, що послідовно змінюють одна одну на певній території, визначають у сукупності зміст значного періоду (етапу) в розвитку культури — раннього, середнього чи пізнього. Кожну таку групу доцільно називати за пам'яткою, відкритою вперше або вивченою краще за інші⁹.

При визначенні груп однотипних пам'яток пізнього Трипілля * виникають значні труднощі, пов'язані із станом джерел: більшість пізньотрипільських пам'яток представлено лише підйомним матеріалом; майже відсутні поселення, дослідженні повністю або на широкій площині; нечисленні могильники відомі тільки в кількох районах. З цих причин не вдається виявити всі ознаки, характерні для кожного типу пам'ятки (знаряддя праці, форма жителі і планування поселень, поховальний обряд тощо). Визначальним фактором тут є здебільшого кераміка. Особливості керамічних комплексів різних поселень — чи не єдиний критерій для встановлення хронологічної послідовності різновидів пам'яток, бо стратифіковані пізньотрипільські поселення майже невідомі. У зв'язку з цим особливого значення набувають випадки так званої горизонтальної стратиграфії, коли кілька різночасових поселень розташовані близько одне від одного.

Типологія трипільської кераміки ґрунтуються на загальній тенденції зміни її форми та орнаментації: поступово зменшується відсоток типового трипільського посуду з розписом; кількісно збільшується група кухонного начиння, прикрашеного шнуром; зникають грушовидні посудини, з'являються присадкуваті глечики з високою конічною шийкою та різноманітні горщики. Помітно змінюються чащі: замість конічних виникають напівсферичні із загнутим досередини краєм, а згодом — напівсферичні, а також чащі з косо зрізаним досередини потовщеним краєм¹⁰. Слід зауважити, що в окремих мікрорайонах темп розвитку куль-

⁷ Цим шляхом пішов С. М. Бібіков, який розчленував раннє Трипілля на три послідовні етапи А/I, А/ІІ, А/ІІІ (С. Н. Бібіков. О хронологическом разделении памятников Триполья-А и типа Гумельница (Алдень II) на Юго-Западе СССР.—Доклады и сообщения..., стор. 93—99).

⁸ Ю. М. Захарук. Проблеми археологічної культури.—Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 12—42.

⁹ Там же, стор. 28.

* У цій статті йдеється про найпізніші трипільські пам'ятки. Початкові фази пізнього Трипілля (С/I— γ /I, за Т. С. Пассек) ще тісно пов'язані з розвинутим етапом культури й повинні розглядатися разом з ним.

¹⁰ Ю. М. Захарук. Проблеми археологічної культури..., стор. 37.

тури (зокрема, кераміки) міг уповільнюватися, в інших — прискорюватися.

У I томі «Археології Української РСР»¹¹ детально описані майже всі пізньотрипільські локальні групи, тому ми розглянемо окремі аспекти матеріальної культури, важливі для хронологічної характеристики пам'яток в окремих районах.

Подністров'я. У басейні Дністра міститься майже половина відомих нині пізньотрипільських пам'яток, що об'єднуються у кілька локальних груп.

У Верхньому Подністров'ї (від витоку Дністра до гирла р. Серет) зосереджена група однотипних пам'яток (Кошилівці-Обоз, Семенів-Зеленче, Сухостав, Кунисівці)¹², серед яких найбільш відомим є поселення поблизу с. Кошилівці. Своєрідність пам'яток кошиловецького типу полягає, насамперед, у переважанні в керамічному комплексі (майже 90%) посуду з відмуленої глини, прикрашеного поліхромним розписом; тут міститься багато посудин, що типологічно тяжіють до розвинутого Трипілля (грушовидні горщики, біконічні келихи, «біноклі», конічні миски тощо). Іх можна було б віднести до самого початку пізнього Трипілля, однак наявність опуклотільних амфор з двома ручками, а також (хоч і в невеликій кількості) напівсферичних чаш свідчить, що вказані пам'ятки стоять на переході до найпізніших підрозділів цієї культури на Верхньому Дністрі.

Від кошиловецьких помітно відрізняється група пам'яток касперівського типу (Звенячин, Митків, Пребиковці, Репужинці, Кошилівці — Товдри тощо), названа так за поселенням біля с. Касперівці на р. Серет, відкритим Ю. Полянським у 1928 р. З них лише у Звенячині¹³ та Миткові¹⁴ здійснено розвідувальні розкопки, на інших пам'ятках зібрано незначний підйомний матеріал.

Керамічний комплекс зазначеніх поселень, в якому переважає кухонний посуд із домішкою черепашки, характерний великою кількістю чаш з потовщеним краєм, зрізаним досередини або дуже загнутим (рис. 1, 10). Близько 30% цих чаш у Звенячині та Миткові прикрашенні по зрізу вінець або під краєм шнуром орнаментом у вигляді коротких прямих і косих відбитків чи оперізуючих ліній.

Горщики звичайно слабо профільовані, мають невисоку шийку і досить широке горло із заокругленими та відігнутими назовні краями вінець (рис. 1, 9). На денцях часто є невисокий кільцевий піддон, розчленований глибокими вм'ятинами. Наліпні, ледь сплющені ручки, іноді прикрашенні зверху двома конічними горбиками (рис. 1, 13). Зрідка трапляються горщики інших типів, а також невеличкі амфори з конічними кришками.

Кухонний посуд прикрашений насічками або відбитками різних штампів, іноді наявні конічні наліпи. Приблизно 15% цієї кераміки (головним чином чаш) оздоблено шнуром орнаментом.

Столовий посуд з відмуленої глини становить 4—5% керамічного комплексу. Це напівсферичні чаші, невеличкі амфори з плоскими ручками, горщики. Розпис (коричневою фарбою) у вигляді косої сітки або стрічок, що сходяться під кутом, трапляється дуже рідко.

¹¹ Археологія Української РСР, т. I. К., 1971.

¹² C. Hadaczek. La colonie industrielle de Koszylowce. Album des fouilles. Leopol, 1914; С. А. Судаков. Поселения трипольской культуры біля с. Семенів-Зеленче.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 104—111; В. П. Кравец. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 133—135.

¹³ Розкопки Ю. М. Захарука в 1954 р. Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї.

¹⁴ Дослідження Б. О. Тимощука в 1954 р. Матеріали зберігаються у Чернівецькому краевизначному музеї.

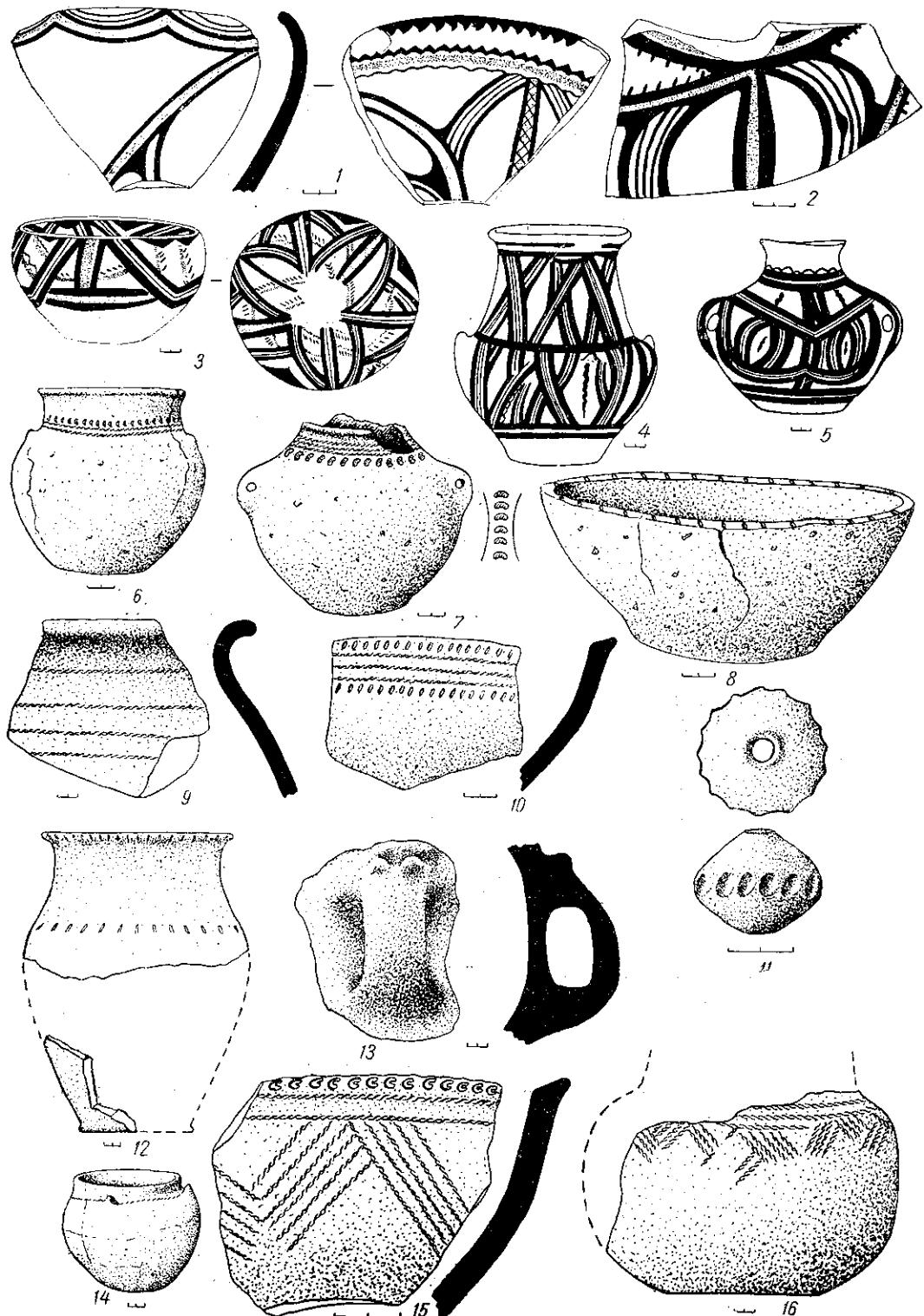

Рис. 1. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Верхнього і Середнього Подністров'я:
1-2, 16 — Дарабани, 3-8 — Вихватинці, 9-11, 13 — Звеничин, 12, 15 — Стіна, 14 — Цвіклівці.

Серед іншого інвентаря слід назвати біконічні глиняні пряслиця з круглими вм'ятинами (рис. 1, 11). Пластина наявна на кількох уламках стилізованих статуэток (Звенячин).

Не підлягає сумніву більш пізній вік пам'яток касперівського типу порівняно з кошиловецьким, хоча прямий генетичний зв'язок між ними не простежується. Якщо він навіть мав місце, то ці дві групи відокремлені щонайменше двома-трьома проміжними хронологічними ланками, досі не виявленими. Можливо, верхньодністровське Трипілля, представленое кошиловецькими пам'ятками, не набуло дальншого розвитку, а касперівські пам'ятки з'явились тут пізніше, внаслідок інфільтрації з Середнього Дністра.

Середній Дністер (від гирла Збруча до м. Рибниці) густо насичений пам'ятками, на яких у загальних рисах можна простежити безперервну лінію розвитку пізнього Трипілля¹⁵. Біля початку її стоїть поселення в с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.¹⁶ Звідси походить переважно столовий посуд (глибокі конічні миски, біко-нічні горщики, амфори з кришками, напівсферичні чащі із загнутим досередини краєм), розписаний чорною та червоною фарбами. Основні орнаментальні мотиви його такі: овали й напівовали з широких стрічок, відрізки стрічок, що сходяться під кутом, трикутники, зубці тощо. Трапляються солярні знаки й зображення птахів¹⁷. Для кераміки Жванця характерні такі самі риси, що й для посуду початку пізнього Трипілля, проте за більшістю ознак поселення знаменує пізніші його фази. Пам'ятки, аналогічні Жванцю, поки що не відомі, але групу подібної кераміки знаходимо в матеріалах верхнього шару поселення в с. Дарабани¹⁸ (рис. 1, 1, 2). Очевидно, в майбутньому цей шар (Дарабани II), цілком віднесений Т. С. Пассек до етапу γ/I її періодизації (або Кукутені В), можна буде розчленувати на кілька послідовних горизонтів.

До найчисленнішої пізньотрипільської групи пам'яток в зоні Середнього Дністра належать поселення Солончени II (верхній шар)¹⁹, Волчинець, Гедирим, Шолданешти, Тарасове, Подойма тощо та Вихватинський могильник у Молдавії²⁰.

На поселеннях вихватинського типу, здається, переважав столовий розписний посуд, хоча відсоток кухонної кераміки з домішкою черепашок дуже значний: з 230 посудин у могильнику 130 столових. Це напівсферичні чащі, опуклотілі горщики, глечики з високою конічною шийкою, кулясті амфори з кришками тощо (рис. 1, 3—5). Основними мотивами розпису є відрізки стрічок з кількох смужок, що сходяться під кутом, овали, звисаючі напівкруглі фестони, зигзаг, коса сітка. Дуже часто використовувалася червона фарба, що надає цьому посуду ще більшої декоративності.

Кухонна кераміка — це переважно широкогорлі горщики з опуклим тулубом, кулясті амфори, рідше напівсферичні чащі (рис. 1, 6—8). Горщики та амфори найчастіше прикрашені біля основи шийки трьомачотирма конічними чи круглими горбиками з штамповим або шнурковим орнаментом. Шнуром прикрашено більше 25% кухонного посуду з Вихватинців, причому мотиви цього орнаменту досить різноманітні: гори-

¹⁵ Т. Г. М о в ш а. О северной группе позднетрипольских памятников.— СА, № 1. М., 1971, стор. 31—53.

¹⁶ Т. Г. М о в ш а. Позднетрипольское поселение в с. Жванец.— КСИА АН ССР, вып. 123. М., 1970, стор. 84—93.

¹⁷ Там же, рис. 26—28.

¹⁸ Т. П а с с е к. La céramique..., табл. XV; ії ж. Позднетрипольские поселения на Днестре.— КССИМК, вып. XXXII. М., 1950, стор. 44.

¹⁹ Т. Г. М о в ш а. Многослойное трипольское поселение Солончены II.— КСИА АН ССР, вып. 105. М., 1965, стор. 91—100.

²⁰ Т. С. П а с с е к. Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре.— Известия Молдавского филиала АН ССР, № 5 (25). Кишинев, 1955, стор. 15—29; ії ж. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84. М., 1961, стор. 140—182.

зонтальні оперізуючі ряди, вертикальні відрізки, дугоподібні відбитки («серпики»), зигзаг тощо.

Звичайно для всього пізнього Трипілля Лісостепу є пластика за-значених пам'яток (стилізовані антропоморфні статуетки, що мають сплощену круглу голівку з наскрізними проколами по краю), хоч у Вихватинцях трапились три дуже схематичні фігурки, типові для пам'яток причорноморських степів.

Крім описаних, у Середньому Подністров'ї (переважно в його пів-нічній частині) зосереджена ще одна група пізньотрипільських поселень, серед яких найбільш відомими є Цвіклівці у гирлі р. Смотрич²¹. Слід також згадати верхні горизонти поселень Дарабани, Стіна*, Поливанів Яр, Барсуки, Мерешівка та ін.²²

У керамічному комплексі пам'яток цвіклівецького типу переважає кухонний посуд із домішкою черепашки — здебільшого горщики з слабо профільованим видовженим тулубом і досить широкою шийкою, прикрашеною відбитками штампа й насічками біля основи і по краю вінець (рис. 1, 12). Значно рідше трапляються горщики з більш опуклим тулубом, оздоблені відбитками шнура й конічними наліпами (рис. 1, 14), притаманними для пам'яток вихватинського типу. Поширені чаши з потовщеним плоским чи косо зрізаним досередини краєм, орнаментовані шнуром по зрізу чи у верхній частині (рис. 1, 15). Такий самий орнамент мають невеличкі посудини з кулястим тулубом та високою циліндричною шийкою (рис. 1, 16). Столовий посуд характеризують напівсферичні чаши, амфори з кришками з монокромним чорним розписом (стрічки, фестони, зигзаг, коса сітка тощо).

Зазначені поселення майже ідентичні пам'яткам касперівського типу на Верхньому Дністрі. Відмінність полягає лише в тому, що на останніх рідше зустрічається розписний посуд.

Послідовні зміни в керамічних комплексах вказаних пізньотрипільських груп на Середньому Дністрі (зменшення кількості столового посуду, зміна форм, зокрема поява чаш з потовщеним краєм) дають підстави вважати більш ранніми пам'ятки типу Жванця, пізнішими — вихватинські й найпізнішими — цвіклівецькі²³. Ця послідовність підтверджена й деякими стратиграфічними даними, зокрема заляганням характерного посуду з шнуром орнаментом (тип Цвіклівці) над матеріалами жванецького типу на епонімному поселенні²⁴.

Причорноморські степи. В степах Північно-Західного Причорномор'я (включаючи пониззя Пруту) зараз відомо близько 60 пізньотрипільських пам'яток, що становлять кілька хронологічних груп.

До першої входить відомий комплекс у с. Усатове під Одесою, який складається з поселення, двох курганних та двох грунтових могильників²⁵. Близько 20 курганів, аналогічних усатівським, досліджено також у пониззі Дністра поблизу сіл Паркани, Суклея, Тернівка, Тудорове тощо²⁶.

²¹ Т. Г. Мовша. Новое позднетрипольское поселение Цвякловцы в Среднем Поднестровье.—СА, № 1. М., 1964, стор. 131—145.

* Розкопки М. Л. Макаревича в 1959 р.

²² Т. С. Пассек. Новые данные..., стор. 17, 22, 24; Т. Г. Мовша. О северной группе..., стор. 35—37.

²³ Т. Г. Мовша. О северной группе..., стор. 33—46.

²⁴ Т. Г. Мовша. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец.—АИУ, вып. III. К., 1971, стор. 126.

²⁵ В. И. Селинов, Е. Ф. Лагодовская. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г.—СА, т. V, 1940, стор. 239—257; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 189—215; О. Ф. Лагодовская. Пам'ятки усатівського типу.—Археология, т. VIII, К., 1953, стор. 95—108; М. Ф. Болтенко. Стратиграфия и хронология Большого Куюльника.—МАСП, вып. 1. Одесса, 1957, стор. 24—33.

²⁶ В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ. Херсон, 1903; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 205—209; А. И. Мелюкова. Курган усатовского типа у с. Тудорово.—КСИА АН СССР, вып. 88, 1962, стор. 74—83.

У керамічному комплексі пам'яток усатівського типу переважає (близько 80% на поселенні Усатове й трохи менше в курганах) кухонний посуд із значною домішкою товченої черепашки. Наявні такі основні форми посудин, як горщики, високі з опуклими плічками (рис. 2, 7), присадкуваті з округлим тулубом, великі опуклолі зерновики заввишки близько 1 м, амфори з двома ручками (рис. 2, 6), напівсферичні чаші й широко відкриті миски з різким перегином профілю біля основи високої шийки тощо. Близько 90% кухонного посуду прикрашено шнуром орнаментом у вигляді ліній, що оперізують тулуб, зигзага, косої сітки, «серпиків». Значно рідше трапляються відбитки штампа, «перлин», пальцеві защипи.

На Усатівському поселенні виявлено невелику кількість посуду (1,4%) з домішкою дрібного піску й лощеною, відполірованою до бліску поверхнею²⁷. За формою й орнаментом він майже не відрізняється від кухонного. Іноді орнамент затертий білою пастою.

Столовий розписний посуд пам'яток усатівського типу (18% — на поселенні, понад 30% — в курганах) дуже схожий з вихватинською керамікою. Відрізняється він від останньої менш вишуканим розписом (рис. 2, 1—2).

Серед іншого інвентаря слід зазначити характерні усатівські глиняні антропоморфні статуетки, стилізовані, з кубічним постаментом-тулубом та вигнутою довгою шиєю. Жіночі фігурки з більш реалістичними рисами, звичайні для пам'яток Середнього Дністра, тут майже не відомі.

У могильниках знайдені металеві вироби. Це плоскі мідні сокири-тесла, шила, долота у вигляді видовженого, овального в перетині стержня з черешком для держака (рис. 2, 5). Зброя представлена двома типами мідних кинджалів — великими полум'яподібними або підтрикутними клинками з нервюрою та отворами в основі для закріплення держака (рис. 2, 3), а також підтрикутними невеликими клинками без нервюри (рис. 2, 4).

Від пам'яток усатівського типу, зокрема від поселення Усатове, помітно відрізняється за складом кераміки поселення Маяки в пониззі Дністра²⁸. Кухонний посуд (83% керамічного комплексу) тут прикрашений переважно штампованим орнаментом; шнур у системі орнаментації становить 42%. Посуд з лощеною, відполірованою поверхнею в Маяках займає 11% керамічного комплексу. Широко представлені відкриті миски з різним перегином профілю (рис. 2, 11), напівсферичні чаші (рис. 2, 12), горщики (рис. 2, 10); трапляються посудини з вертикальними або ледь похилими досередині стінками (рис. 2, 9). Лише 6% столової розписної кераміки; це в основному напівсферичні чаші з опуклими боками та загнутим досередині краєм (рис. 2, 8).

Глиняна пластика поселення аналогічна статуеткам пам'яток усатівського типу (рис. 2, 14). Є також кілька фігурок із сплющеним, злегка вигнутим торсом, округлими плічками й овальною в перетині шиєю (рис. 2, 13).

Можливо, до пам'яток типу Маяків належать і розташовані неподалік, але зовсім зруйновані поселення поблизу сіл Паланка, Слободзея, Градениці²⁹, а також деякі кургани Нижнього Дністра.

Окрему хронологічну групу становлять пізньотрипільські пам'ятки межиріччя Дністра і Дунаю, які вивчені ще недостатньо. Незначний

²⁷ В. Г. Збенович. Кераміка усатівського типу.—Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 50—78.

²⁸ В. Г. Збенович. Поселені усатовського типу у с. Маяки.—МАСП, вып. 7. Одеса, 1971, стор. 192—200; його ж. Кераміка усатівського типу..., стор. 77.

²⁹ Розвідки експедиції ІА АН СРСР під керівництвом Г. І. Мелюкової.

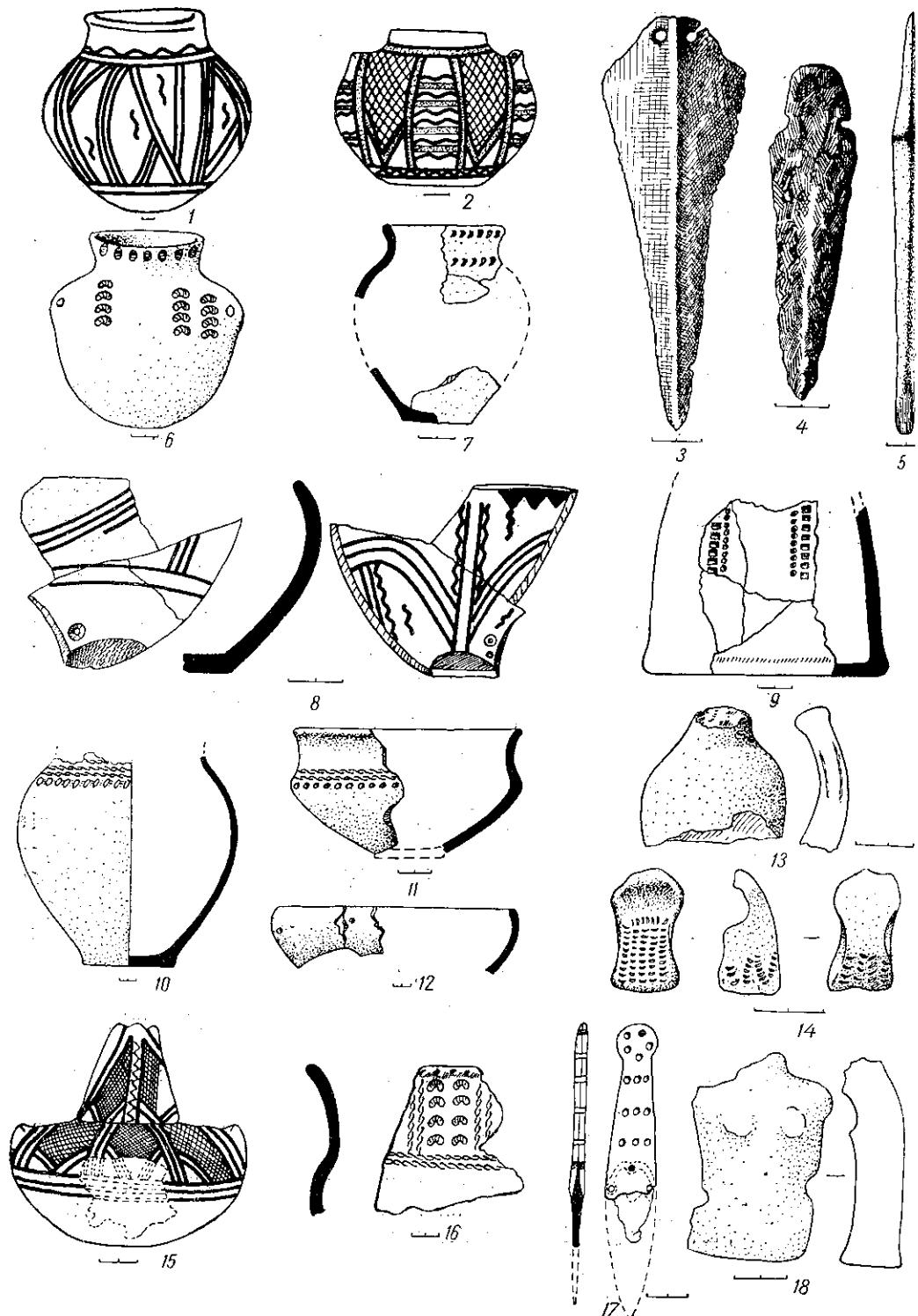

Рис. 2. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Північного Причорномор'я:
1, 3-7 — Усатове; 2 — Тудорове; 8-14 — Маяки; 15 — Бреїлиця; 16, 18 — Фолтешті; 17 — Нерушай.

матеріал одержано з поселень Фолтешті і Стойкані³⁰ в пониззі р. Прут (Румунія). Тут цілком домінує кухонна кераміка з домішками піску, товченого валняку, шамоту, черепашки. Здебільшого вона прикрашена штампом. Шнурний орнамент (рис. 2, 16) трапляється рідше, ніж на посуді з Усатового та Маяків. Розписний столовий посуд в Фолтештах та Стойканах дуже нечисленний: це фрагменти присадкуватих широких амфор і високих конічних кришок до них. Такі амфори знайдені в курганах біля с. Бреїлиця на нижньому Дунаї³¹ (рис. 2, 15) та в деяких інших пунктах. Глиняна пластика нечисленна й дуже схематична (рис. 2, 18). Серед поодиноких металевих виробів слід назвати кінджали, близькі за формою до кінджалів другого типу, знайдених в Усатівських курганах (рис. 2, 17).

До описаної групи пам'яток, очевидно, належать кургани поблизу сіл Сарата, Нерушай, Болград та в інших пунктах Дністро-Дунайського межиріччя (рис. 7)³².

Отже, в Північно-Західному Причорномор'ї можна виділити три послідовні групи пізньотрипільських пам'яток. Найбільш ранніми є усатівські, що виникли, очевидно, після появи більш північних, вихватинських і частково співіснували з останніми. Їх змінюють пам'ятки типу Маяків, в матеріалах яких простежено дальнє «зникнення» трипільських рис. Завершальна фаза розвитку Трипілля представлена тут поселеннями і могильниками Дністро-Дунайського межиріччя.

Попруття. Донедавна єдиною пізньотрипільською пам'яткою, відомою в середній течії Пруту, було поселення Городище (Румунія), досліджене Г. Думитреску в 1929 р.³³ Розідками, проведеними М. А. Кетрару в 1958—1960 рр. по лівих притоках Пруту — Кам'янці, Лопатнику й Чугуру, виявлено 10 нових поселень (Кубань, Костешті, Варатик, Друци тощо)³⁴, які належать (за підйомним матеріалом) до досить ранніх підрозділів пізнього Трипілля.

Тут, біля с. Кубані, зібрано переважно столовий розписний посуд, що становить близько 80% всього керамічного комплексу. Це в основному великі опуклотілі горщики з широкою шийкою і відігнутими вінцями (рис. 3, 1—5, 8), а також напівсферичні чаши із загнутим досередині краєм (рис. 3, 6, 7). Поверхня посудин часто вкрита рожевим ангобом. Розпис темно-буруватий або чорний, іноді доповнений червоною фарбою. Основний мотив його — стрічки з чотирьох — десяти паралельних смужок (часто облямованих зигзагом, «хвилею» або зубцями), що сходяться під кутом або перехрещуються. З внутрішнього боку горщиків та мисок по краю вінець іноді чорною фарбою нанесено трикутники вершиною донизу (рис. 3, 5, 7). Зрідка виступає мотив косої сітки. Вільна площа між двома відрізками стрічок, що сходяться під кутом у кількох випадках, заповнена ланцюжком ромбів з боковими гачками (рис. 3, 6).

³⁰ M. Petrescu-Dămbovița, J. Casan, C. Mateescu. Săpăturile arheologice dela Foltesti.—SCIV, I, 1951, стор. 249—266; M. Petrescu-Dămbovița. Cetățuia dela Stoicanii.—Materiale arheologice privind istoria veche a RPR, v. 1. București, 1953, стор. 112—116.

³¹ N. Hărău, I. T. Dragomir. Săpăturile archeologice de la Brăilița.—MCA, v. III, Висуру, 1957, стор. 139—144.

³² И. Т. Черняков. Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской обл.—КСОГАМ за 1962 г. Одесса, 1964, стор. 32—37; Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра.—МАСП, вып. 6. Одесса, 1970, стор. 5—115; Л. В. Субботин, Н. М. Шмаглий. Болградский курганный могильник.—Там же, стор. 116—129.

³³ H. Dumitrescu. La Station préhistorique de Horodiștea sur le Pruth.—Dacia, IX—X, 1945, стор. 127—163.

³⁴ Н. А. Кеттару. Позднетрипольское поселение у с. Кубань в Молдавии.—Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР. Кишинев, 1964, стор. 81—90; його ж. Археологические разведки в долине р. Чугур.—Там же. стор. 255—272.

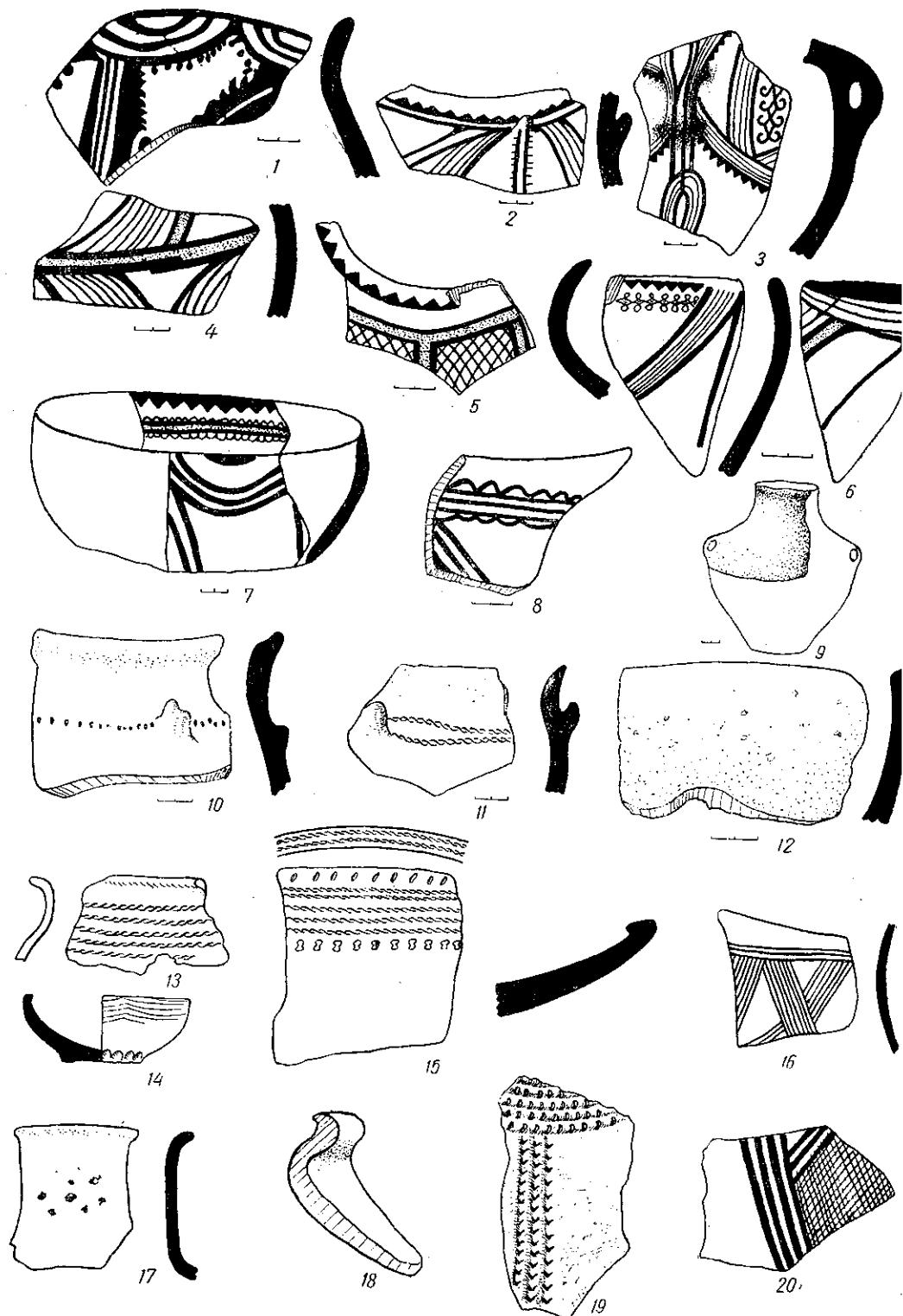

Рис. 3. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Попруття:
1—12 — Кубань, 13—16 — Городище, 17—20 — Ербічень.

Кухонний посуд з домішкою черепашки представлений широкогорлими горщиками, прикрашеними біля основи шийки відбитками штампа, шнуром, конічними наліпами (рис. 3, 10, 11). Значно рідше трапляються напівсферичні чаши (рис. 3, 12) і амфори (рис. 3, 9).

За орнаментом розписна кераміка згаданих вище пам'яток дещо подібна до посуду поселень Прuto-Дністровського межиріччя, які стоять на межі розвинутого й пізнього Трипілля (Петрени, Варварівка тощо), але наявність напівсферичних чащ, амфор, типових кухонних горщиків, прикрашених шнуром, свідчить про їх пізніший вік. Пам'ятки кубанського типу поки що не відомі на правому березі Прту — в Молдові (Румунія). Зафіковані тут поселення фази Кукутені В належать до більш раннього часу.

Інша пізньотрипільська група в Попрутті відокремлена від пам'яток кубанського типу досить значним і ще незаповненим хронологічним інтервалом. Вона представлена кількома недослідженими поселеннями в Чернівецькій обл.³⁵ та широко відомим поселенням Городище у Молдові. Можливо, до цієї самої групи належать грунтові могильники у селах Вишан (Румунія)³⁶ та Данку (Молдавія)³⁷. За всіма ознаками, насамперед за керамічним комплексом (понад 90% кухонного посуду, наявність чащ з потовщенім зрізаним краєм тощо), Городище і його аналоги подібні до пам'яток типу Касперівці — Цвіклівці в Південністров'ї (рис. 3, 3—16). Місцева специфіка помітна в столовому розписному посуді.

Якщо на лівобережжі Прту пам'ятки типу Городища, очевидно, завершують еволюцію пізнього Трипілля, то в Молдові вони мають продовження. Наступна фаза тут пов'язана з поселенням Ербічень, де розкопано кілька напівземлянок і здобуто значний речовий матеріал (посуд, звичайні пізньотрипільські крем'яні й глиняні знаряддя праці)³⁸. Керамічний комплекс складається з двох груп. Перша включає столовий посуд з відмуленої глини (він нечисленний), дуже близький до кераміки з Городища, звичайно прикрашений монохромним розписом у вигляді косої сітки (рис. 3, 20) або відрізків стрічок з кількох смужок. Переходить посуд другої групи, з домішкою шамоту (черепашка в тісті відсутня); це чаши з відігнутим назовні або плоско зрізаним краєм (рис. 3, 18), горщики, кулясті амфори з ручками та високою циліндричною шийкою (рис. 3, 17). Орнамент штамповий, рельєфний (конічні виступи); шнур відсутній.

У житлах трапилось кілька фрагментів горщиків, прикрашених наліпними вертикальними й горизонтальними валиками з насічками (рис. 3, 19). Цей посуд незабаром набуде широкого розповсюдження в культурах перехідного періоду до епохи бронзи (Фолтешті II та ін.), вказуючи тим самим на верхню хронологічну межу культури Кукутені — Трипілля на правобережжі Прту.

Волинь. Пізньотрипільські поселення західної частини Волині вивчені недостатньо³⁹. Серед численних пам'яток східної частини помітно виділяється поселення в с. Колодяжному⁴⁰, де відкрито наземні глино-

³⁵ У Чернівецькому краєнавчому музеї зберігаються невеликі колекції кераміки з поселень біля сіл Валява і Костенці (розвідки Б. О. Тимощука).

³⁶ N. Zaharia. Două vase pictate din grupul Horodiște-Foltești descoperite în raionul Jashi.—Arheologia Moldovei, II—III, 1964, стор. 439—443.

³⁷ В. А. Дергачев. Изучение памятников бронзового века в Молдавии.—Археологические открытия 1969 г. М., 1970, стор. 352.

³⁸ M. Dinu. Quelques considerations sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze sur le territoire de la Moldavie.—Dacia, XII, 1968, стор. 129—139.

³⁹ Н. А. Пелешин. Раскопки у с. Костянец на Волыни.—АО за 1967. М., 1968, стор. 199; його ж. Раскопки позднетрипольского поселения у с. Листвин.—АО за 1970. М., 1971, стор. 236.

⁴⁰ Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 171—176. Розкопки С. С. Гамченка в 1927 р.

битні житла. В них зібрано значний речовий матеріал, насамперед кераміку. Переяважає кухонний посуд з домішкою кварцу, рідше—товченої черепашки. Поверхня іноді ангобована темно-червоною або брунатною фарбою. Часто трапляються широкогорлі горщики з добре вираженими плічками (рис. 4, 3, 4), грушовидні посудини з високими відгнутими вінцями (рис. 4, 5), біконічні келихи, опуклотілі амфорки з ручками, конічні й напівсферичні кришки, напівсферичні чащі, великі конічні миски. Ця кераміка в основному прикрашена штамповим орнаментом; шнур у вигляді «гусеничок» або відбитків, що оперізують основу шийки, трапляється зрідка.

Столовий посуд з відмуленої глини становить близько 20% комплексу⁴¹. Це здебільшого великі конічні миски й напівсферичні чащі, іноді прикрашені всередині монохромним розписом у вигляді вигнутих стрічок, косого хреста тощо (рис. 4, 1, 2). Є також опуклотілі горщики, глечики.

Пластика представлена стоячими чи сидячими жіночими статуетками, що зберігають деякі реалістичні риси, зокрема, в деталях обличчя.

Від Колодяжного помітно відрізняється група однотипних пам'яток (Паволоч, Райки, Войцехівка, Троянів та ін.)⁴², серед яких найповніше досліджене поселення поблизу с. Троянів.

Близько 90% керамічного комплексу пам'яток троянівського типу становить кухонний посуд з домішками кварцу, шамоту, слюди, рідше графіту (Паволоч), черепашки, полови. Основними їхніми формами є опуклотілі широкогорлі горщики (рис. 4, 11, 12), великі корчаги, амфори з наліпними ручками, напівсферичні чащі (рис. 4, 10), конічні й напівсферичні кришки (рис. 4, 13). 13% цієї кераміки (за матеріалами Паволочі) прикрашено шнуром, найчастіше у вигляді одинарних відбитків, що оперізують основу шийки (іноді разом з конічними наліпами). Штамповий орнамент, подекуди нанесений у «скорописній» манері, дещо рідкий.

Столовий посуд з відмуленої глини трапляється рідко. Це напівсферичні чащі (рис. 4, 6), глечики з високою конічною шийкою (рис. 4, 7), опуклотілі амфорки (рис. 4, 8), кришки. Розпис (напівкруглі звисаючі фестони, зигзаг, ряди паралельних смужок, що сходяться під кутом) наявний дуже рідко.

Глинняна пластика поселень троянівського типу (рис. 4, 9) звичайна для пізнього Трипілля Лісостепу.

Третю групу пізньотрипільських пам'яток Східної Волині складають поселення Городське та Новочорторія⁴³. Місцеву кераміку характеризує переважання кухонного посуду, наявність таких форм, як амфори (рис. 4, 17), слабо профільовані горщики (рис. 4, 20), опуклотілі горщики з циліндричною шийкою (рис. 4, 16), напівсферичні чащі зі скосившим краєм (рис. 4, 19), значний відсоток посудин, прикрашених шнуром, невелика кількість розписних з досить простим орнаментом (рис. 4, 14, 15, 18). За перерахованими особливостями ці поселення дещо відрізняються від троянівських, нагадуючи пам'ятки типу Касперівці — Цвіклівці на Дністрі й Городище на Прutі.

⁴¹ М. М. Шмаглій. Кераміка поселень городського типу.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 23.

⁴² М. Л. Макаревич. Трипільське поселення біля с. Паволочі.— АП, т. IV, К., 1952, стор. 96—103; П. Курінний. Раєцька могила на Бердичівщині.— Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 71—78; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 170, 171; Е. Ф. Лагодовська я. Войцеховське позднетрипольське поселеніе.— КСІА АН УССР, вип. 3, 1954, стор. 86—89; Т. Д. Белановская, Н. М. Шмаглій. Позднетрипольське поселеніе у с. Троянова Житомирської області.— КСІА АН УССР, вип. 8, 1959, стор. 125—128.

⁴³ В. П. Петров. Поселення в Городську..., стор. 339—382; Е. Ю. Крічевський. Поселення в Городську..., стор. 384—451; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 130—133; Ю. М. Захарук. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Случі.— АП, т. VI, 1956, стор. 130—133.

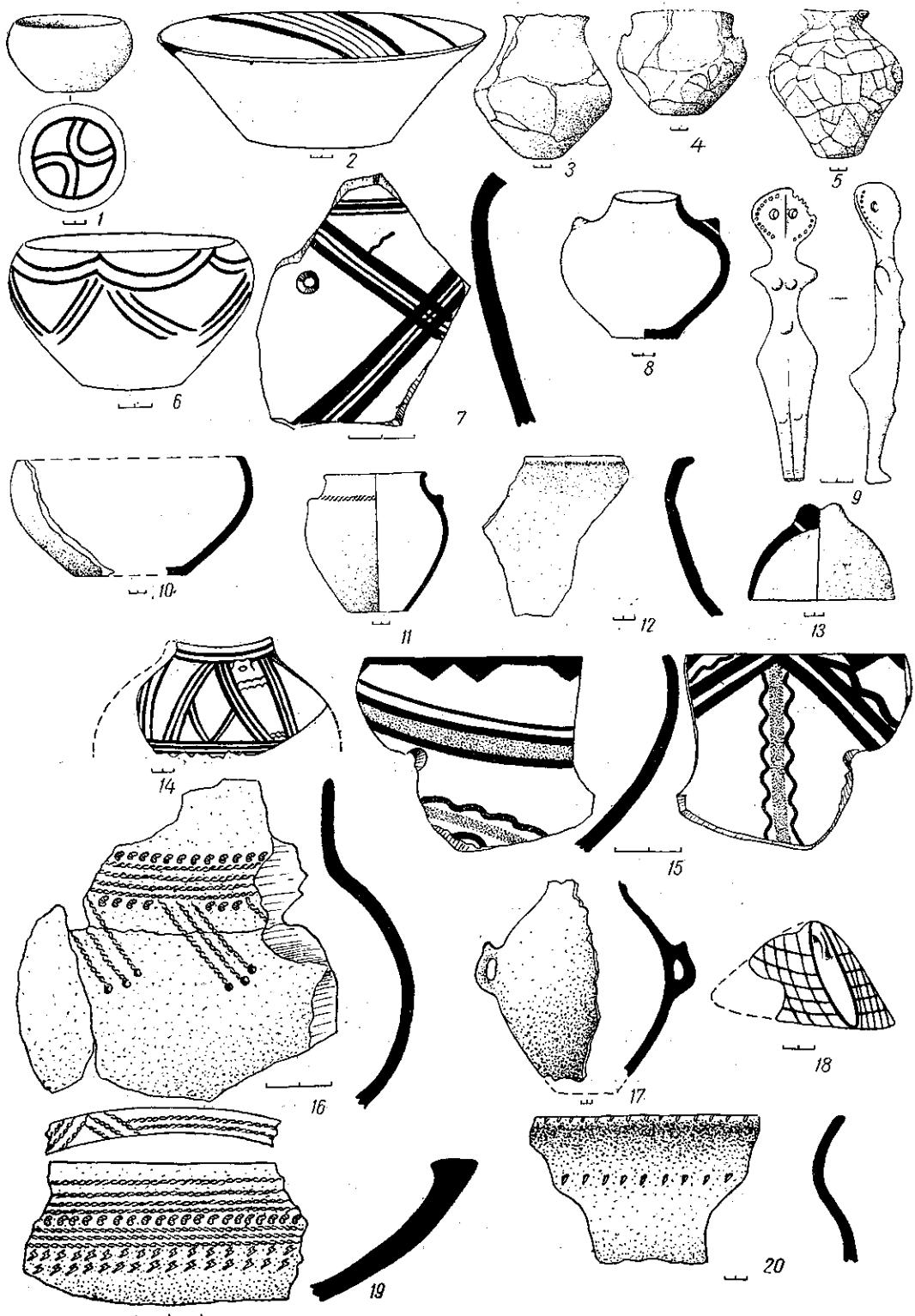

Рис. 4. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Волині:
1—5 — Колодяжне, 6 — Райки, 7, 10, 12 — Павлоч, 8, 9, 11 — Троянів, 13, 16, 17, 19, 20 — Новочорторія,
14, 15, 18 — Городськ.

Найбільш раннім на Волині, безсумнівно, є поселення в Колодяжному⁴⁴, на що вказує значна кількість столового посуду, наявність конічних мисок, гостроребрих келихів, грушовидних горщиків, рідкість шнурового візерунка, характер пластики тощо.

За пам'ятками типу Колодяжного йдуть поселення троянівського типу. Еволюцію пізнього Трипілля закінчують городські пам'ятки⁴⁵.

Побужжя. В басейні Південного Бугу є багато поселень, що належать до самого початку пізнього Трипілля (Колодисте, Сушківка, Стара Буда тощо), але наступні його фази вивчені погано. Уявлення про них дають якоюсь мірою матеріали поселень Сандраки та Печора у Вінницькій обл.⁴⁶

В Сандраках на глибині 0,35—0,5 м відкрито залишки зруйнованого глинобитного житла (1-й горизонт), під якими (0,58—0,75 м) залягала ще одна пошкоджена площастика (2-й горизонт). Під останньою на досить значній глибині (до 1,4 м) у жовтому суглинку розчищено вогнищеву пляму з культурними залишками пізньотрипільського часу (3-й горизонт). О. Ф. Лагодовська вважала зазначені горизонти слідами трьох будівельних періодів існування поселення й сумарно розглядала знайдені тут речові матеріали, зазначаючи, проте, деякі їхні особливості по горизонтах⁴⁷. Детальніший аналіз матеріалів з Сандрак дає змогу виділити в історії поселення два етапи, що відповідають двом фазам в розвитку найпізнішого Трипілля на Побужжі.

Більш рання фаза (Сандраки I) репрезентована нижнім горизонтом поселення. Досить значний відсоток (12%) тут становить столовий розписний посуд з відмуленої глини — напівсферичні чащі (рис. 5, 3), амфорки з вушками, опуклотілі горщики з циліндричною шийкою й відгнутим краєм вінець (рис. 5, 2). Орнамент нанесений чорною й темно-бронатною фарбами (іноді разом з червоною); це відрізки стрічок, що сходяться під кутом, дугоподібні фестони, коса сітка.

Кухонний посуд має в тісті домішки шамоту, полови або крупно-зернистого піску. Поверхня його звичайно вкрита рожевим або брунатно-червоним ангобом, згладжена, добре заlossenа з обох боків. Зовні цей посуд майже не відрізняється від столового. Основні форми кухонної кераміки — це напівсферичні чащі, широкогорлі (рис. 5, 4, 5), а також з високою циліндричною шийкою горщики. Більшість посудин не орнаментована, зрідка трапляється штамповий або шнурний орнамент біля основи шийки, іноді разом з конічними виступами.

Серед інших знахідок нижнього шару в Сандраках зазначимо три антропоморфні статуетки із сплющеною круглою голівкою, типові для пізнього Трипілля Лісостепу.

До цього самого часу, певно, належать пізньотрипільські пам'ятки, розташовані в більш південній частині басейну Південного Бугу, на межі Степу й Лісостепу. Це кургани поблизу сіл Серезлівки та Вільшанки⁴⁸, біля с. Володимирівки Кіровоградської обл.*, два кургани поблизу с. Єрмолаївки та зруйноване поселення неподалік від с. Грушівки Миколаївської обл.⁴⁹ В зазначених курганах знайдено столовий розпис-

⁴⁴ О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення у Сандраках. — АП, т. VI, 1956, стор. 129.

⁴⁵ М. М. Шмаглій. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури. — Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 36.

⁴⁶ О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення у Сандраках. — АП, т. VI. К., 1956, стор. 118—133; Е. К. Черніш. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге. — Археологический сборник, вып. 1. Л., 1959, стор. 166—201.

⁴⁷ О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення у Сандраках..., стор. 119, 123, 128.

⁴⁸ Д. М. Щербаковский. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Кинеской губерний. — АЛЮР, № 1-2, 1905, стор. 9, 10, 15, 16.

* Розкопки А. П. Савчука в 1961 р.

⁴⁹ В. Д. Рыбалова. Некоторые новые данные к изучению позднетрипольской культуры на Южном Буге. — Археологический сборник, вып. 6. Л., 1964, стор. 79—85;

Рис. 5. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Побужжя:

1, 6 — Ермолаївка, 2—5 — Сандраки I, 7, 9, 10, 13—15 — Сандраки II, 8, 11, 12, 16—18 — Печора.

ний посуд (рис. 5, 1), аналогічний кераміці з поховань в Усатовому та на Нижньому Дністрі, її стилізовані глиняні антропоморфні статуетки (рис. 5, 6), притаманні саме побузьким пізньотрипільським пам'яткам.

Наступну фазу (Сандраки II) характеризують матеріали двох верхніх горизонтів в Сандраках та верхній шар поселення Печори⁵⁰. Тут домінує кухонний посуд із домішкою шамоту, кварцу, крупного піску (кераміка із домішкою черепашки більш характерна для Печори). Основні форми — це слабо профільовані горщики з високою шийкою, що іноді мають сплощенні ручки з двома виступами у верхній частині (рис. 5, 9, 11, 14). Зрідка трапляються опуклолі широкогорлі горщики, прикрашені відбитком шнура й конічними наліпами в основі шийки (вони типові для нижнього шару Сандрак). Немало також горщиків з майже кулястим тулем і високою циліндричною шийкою (рис. 5, 17), оздоблених багатьма відбитками шнура. Досить часті знахідки напівсферичних чаш (рис. 5, 10, 13, 16), серед яких багато екземплярів з потовщенім зрізаним краєм вінець. Майже дві третини їх прикрашено шнуром орнаментом (у нижньому горизонті Сандрак цих чаш немає). Загалом шнуром орнаментовано близько 12% кухонного посуду в Сандраках (верхні горизонти); переважає штамповий візерунок.

Столовий посуд (рис. 5, 7, 8, 12) за кількістю, формами й орнаментом мало відрізняється від аналогічної кераміки нижнього горизонту Сандрак.

Серед іншого інвентаря на увагу заслуговують дві дуже схематичні антропоморфні глиняні фігурки. Одна з них (Печора) сплощена і має вигляд трапеції (рис. 5, 18); друга, знайдена в Сандраках (збереглася її циліндрична верхня частина), дуже нагадує статуетки з курганів Побужжя, про які йшлося вище (рис. 5, 15).

За характерним інвентарем пам'ятки типу Сандрак II дуже подібні до вже згадуваних поселень лісостепової смуги (Городище — Касперівці — Звенячин — Городськ) й одночасні з ними.

Подніпров'я. Початок пізнього Трипілля у Середньому Подніпров'ї пов'язаний з відомими пам'ятками типу Коломийщини I⁵¹. Дальші фази його розвитку відбувають нещодавно виділені тут дві групи — чапаївську та лукашівську⁵². Перша за багатьма ознаками подібна до коломийщинської, з якої почала свій розвиток. Вона змінюється пам'ятками типу Лукашів, що з'являються вже на лівому березі Дніпра в районі Києва. Керамічний комплекс останніх характеризується наявністю широкогорлих кухонних горщиків з вертикальними розчосами по вінцях (рис. 6, 1), досить значним відсотком столового посуду та особливостями його розпису. За цими рисами згадані пам'ятки помітно тяжіють до початкових ланок пізнього Трипілля, але за деякими іншими — до найпізніших його фаз. Йдеться про зростаючу кількість напівсферичних чаш (рис. 6, 2, 5), наявність кухонного посуду, що своєю пористою легкою масою, орнаментом та формами (рис. 6, 3) дуже схожий з керамікою пізніших пам'яток софіївського типу (на поселеннях Євминка I і Євминка II на Десні цей посуд становить 10—18%)⁵³.

Заключна фаза пізнього Трипілля на Дніпрі пов'язана з групою пам'яток в районі Києва, серед яких найбільш відомими являються ті-

Т. Г. Сіскова. Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка Первомайського району.— АР, т. I, К., 1949, стор. 184—185.

⁵⁰ Можливо, саме сюди слід віднести два кургани біля с. Колодисте на р. Гнилий Тікич (А. А. Спіцын. Раскопка курганов близ с. Колодистого Киевской губ.—ИАК, вып. 12, 1904, стор. 122—125).

⁵¹ Т. С. Пасек. Периодизація..., стор. 128—156.

⁵² В. О. Круц. Пам'ятки лукашівського типу.— Археологія Української РСР, т. I, стор. 197—200.

⁵³ Там же, стор. 200.

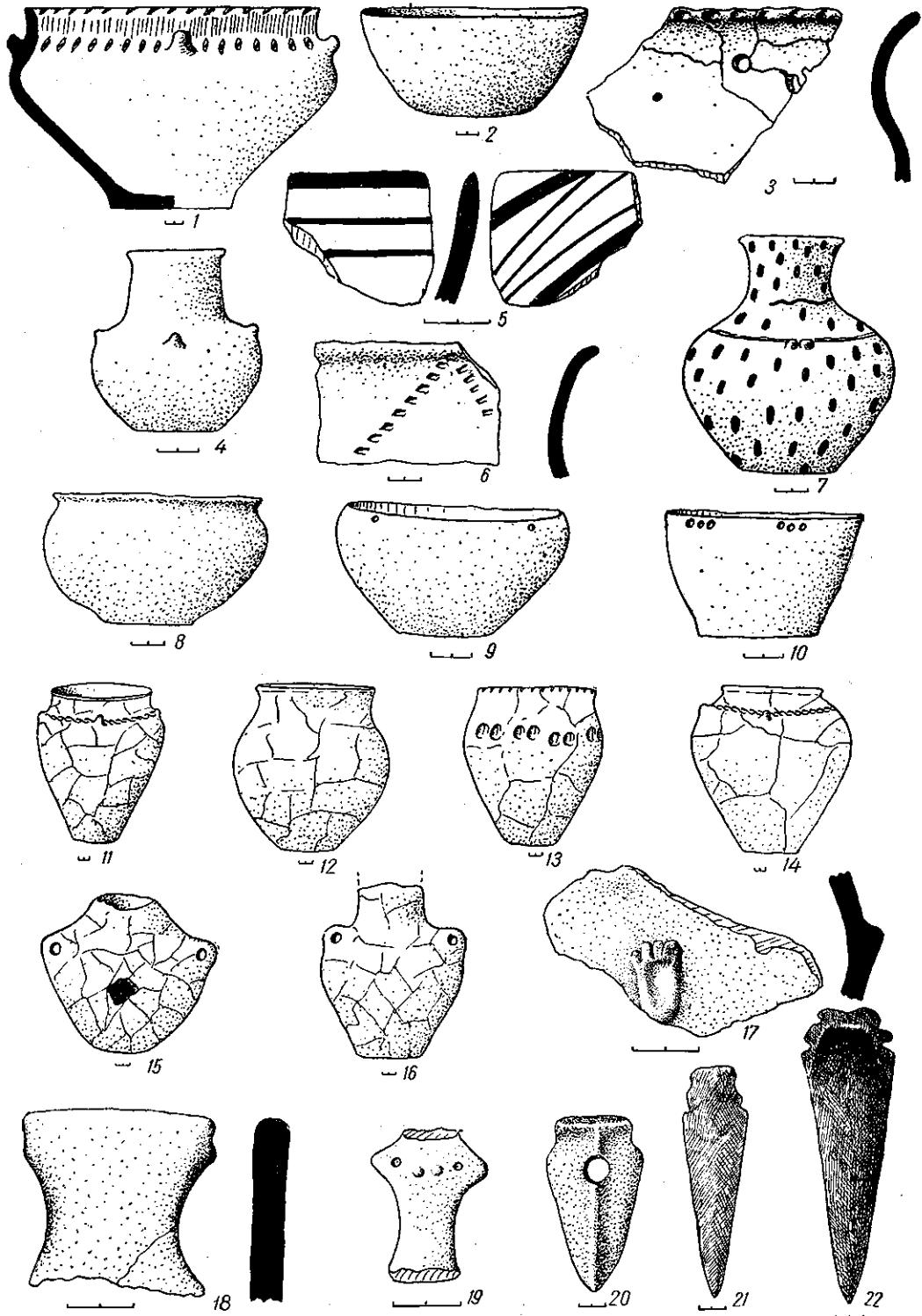

Рис. 6. Матеріали з пізньотрипільських пам'яточок Подніпров'я:

1—2, 4 — Підлірці II, 3 — Євминка, 5, 7, 8, 10, 13, 14, 17, 20 — Софіївка, 6 — Бортничі, 9, 12, 15, 16 — Черни, 11, 19, 21, 22 — Червоний Хутір, 18 — Завалівка.

лопальні могильники поблизу Софіївки, Червоного Хутора, Чернина⁵⁴ тощо. Поселення цієї групи (Сирець, Бортничі та ін.⁵⁵) зруйновані. Кераміка могильників софіївського типу тонкостінна, пориста, крихка (на поселеннях вона міцніша), має червонувате вохристе забарвлення. Основними її формами є широкогорлі горщики з добре вираженими плічками (рис. 6, 11—14), опуклотілі амфори з наліпними ручками (рис. 6, 15—16), глечики з високою шийкою (рис. 6, 4, 7), напівсферичні чаши (рис. 6, 8—10). Орнаментація небагата: відбитки шнура, що оперізуєть основу шийки, ряди ямок або наколів (рис. 6, 6, 13), невеличкі округлі наліпи. Іноді на посудинах з могильників трапляється примітивний монохромний розпис, що дуже погано зберігся (рис. 6, 7). На поселеннях Сирець і Бортничі знайдено кілька невиразних уламків розписного столового посуду з відмуленої глини.

Глинена пластика представлена кількома схематичними жіночими статуетками з поселень (рис. 6, 19) та примітивною фігуркою, знайденою на Завалівському могильнику (рис. 6, 18)⁵⁶.

Серед іншого інвентаря слід зазначити бойові кам'яні сокири з виділеним звуженім обухом та поздовжнім ребром у верхній частині (рис. 6, 20), аналогії яким є на поселеннях Волині (Троянів)⁵⁷.

Досить часто трапляються вироби з міді — циліндричні та спіральні пронизки, пластинчасті браслети, кільця, шила, плоскі сокири-тесла, видовженні листоподібні ножі. окремо слід згадати три кинджали з Червонохутірського могильника — підтрикутні, лінзовидні в перерізі, з насічками або наскрізними отворами в основі (рис. 6, 21; 22)⁵⁸. За багатьма ознаками вони дуже подібні до згаданих вище кинджалів усатівського типу.

Незважаючи на очевидну специфіку софіївських пам'яток, їх генетичний зв'язок з чапаївськими і лукашівськими не підлягає сумніву й простежується, насамперед, за зміною керамічних комплексів. Однак навряд чи можна виводити софіївські пам'ятки з лукашівських. Між ними існує деякий хронологічний розрив. Якщо заповнити його, то можна буде простежити на Дніпрі всю лінію розвитку пізнього Трипілля.

Зіставивши пам'ятки по окремих районах, пропонуємо загальну схему періодизації пізнього Трипілля (йдеється про заключні його фази), попередній характер якої обумовлений сучасним станом джерел.

Періодизацію пам'яток взято до уваги при складанні карти їх поширення (рис. 7). Із схеми випливає висновок, що лише на південній та північно-східній околицях пізньотрипільського ареалу (Причорномор'я і Київського Подніпров'я) розвиток культури був обріваний. В цілому у широкій лісостеповій смузі вона розвивалася досить довго, проходячи послідовні фази, з яких ще далеко не всі відомі тепер. Хронологічне зіставлення цих фаз є нелегкою справою. Так, лише на підставі загальних міркувань про деяку архаїчність керамічних комплексів ми синхронізуємо пам'ятки типу Кубані, Жванця та Колодяжного. Більш впевнено можна синхронізувати пам'ятки наступної фази. Помітна схожість посуду

⁵⁴ Ю. М. Захарук. Софіївський тілопальний могильник.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 112—120; В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 92—98; В. І. Канівець. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині.— Там же, стор. 99—110.

⁵⁵ Ю. М. Захарук. Поселення софіївського типу в околицях Києва.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 111—114; Н. П. Амбурагер, Т. Д. Білановська. Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничів.— Там же, стор. 115—117.

⁵⁶ В. О. Круц. Новий могильник софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі.— Археологія, т. XVI. К., 1968, стор. 126—130.

⁵⁷ М. М. Шмаглій. Градсько-волинський варіант..., стор. 20, рис. 4.

⁵⁸ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник..., стор. 95, табл. 1, 20, 23; В. Г. Збенович. Про кинджали усатівського типу.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 40; табл. I, 1—3.

Періодизація пізнього Трипілля

Прut	Верхній Дністер	Середній Дністер	Причорно- мор'я	Південний Буг	Волинь	Дніпро
Ербіченъ						
Городище	Касперівці	Цвіклівці	Фолтешті	Сандраки II	Городськ	
			Маяки			
		Вихватинці	Усатове	Сандраки I	Троянів	Софіївка
Кубань					Колодяжне	
						Лукаші
		Жванець				

(насамперед, розписного), знарядь праці, зброї (бойові кам'яні сокири з Троянова та Софіївки, мідні кинджали з Усатового і Софіївки), глиняної пластики (стилізовані фігурки з Козаровичів та Паволочі)⁵⁹ свідчить про близький час існування поселень типу Сандрак I, Вихватинського, Усатівського, Троянівського й Софіївського. В окремих випадках можна говорити про практичну одночасність пам'яток віддалених районів на підставі специфічних спільних ознак (так, лише на посуді Софіївського могильника (рис. 6, 17) та Усатового⁶⁰ наявний своєрідний пластичний орнамент у вигляді лап тварин).

Нарешті, безсумнівна схожість поселень найпізнішої фази лісостепового Трипілля (Городище, Касперівці, Цвіклівці, Сандраки II, Городське) дає можливість не лише їх синхронізувати, а й об'єднати в окрему культурну групу — північну⁶¹ (назва не дуже вдала. — В. З.). Цікавим є припущення Ю. М. Захарука про те, що уніфікований характер найпізніших пам'яток обумовлений консолідацією трипільських племен Лісостепу внаслідок натиску носіїв культури кулястих амфор із заходу та ямної культури — зі сходу⁶².

Тривалість пізнього Трипілля на правобережжі Прutу (пам'ятки типу Ербіченъ), коли в інших місцях воно вже зникло, пов'язана, певно, з більш спокійною історичною обстановкою у цій віддаленій зоні.

Очевидно, різnotипні пам'ятки, що створюють на певній території окремі фази у розвитку культури, могли існувати протягом 150—200 років (тобто кожна фаза охоплює п'ять-шість поколінь). Однотипні поселення, напевне, теж можуть бути різночасними (в межах кількох десятиріч), але наявні джерела неспроможні забезпечити таку «тонку» періодизацію.

Абсолютна хронологія. 20 років тому Т. С. Пассек датувала етап С/II—γ/II своєї періодизації початком II тисячоліття до н. е. (2000—1700 рр.), зіставивши пізньотрипільські металеві вироби з відповідним інвентарем добре датованих комплексів Східного Середземномор'я й Центральної Європи⁶³. Ця дата узгоджувалася з традиційною «низь-

⁵⁹ Розкопки В. О. Круца.

⁶⁰ В. Г. Збенович. Кераміка усатівського типу..., стор. 66, рис. 7.

⁶¹ Т. Г. Мовча. О северной группе..., стор. 31—53.

⁶² Археологія Української РСР, т. I, стор. 179.

⁶³ Т. С. Пассек. Періодизація..., стор. 208—210.

кою» хронологією і була прийнята майже всіма дослідниками трипільської культури⁶⁴.

За останнє 10-річчя радіовуглецевий метод, вплив якого на визначення абсолютноного віку археологічних пам'яток неухильно зростав, призвів до загального передатування неоенеолітичних пам'яток Європи,

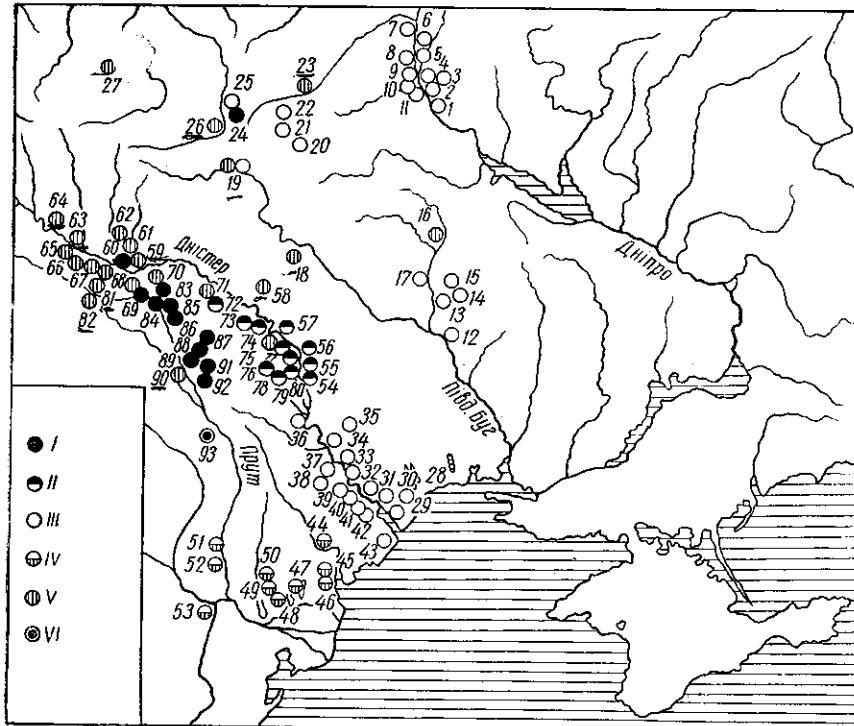

Рис. 7. Карта поширення основних пізньотрипільських пам'яток:

I — найбільш ранні пам'ятки типу Колодяжного, Жванцю й Кубані, II — пам'ятки типу Вихватинців, III — пам'ятки типу Усатового й Маяків, Сандрак I, Троянова, Софіївки, IV — пам'ятки типу Фолтешті, V — найпізніші пам'ятки Лісостепу (типу Городища, Касперівців, Цвіклівці, Сандрак II, Городська); VI — поселення типу Ербічень. I — Софіївка, 2 — Бортич, 3 — Зазим'я, 4 — Червоний Хутір, 5 — Завалівка, 6 — Чернин, 7 — Козаровичі, 8 — Новопетрівці, 9 — Київ — Сирець, 10 — Київ — Звіринець, 11 — Підгірці, 12 — Грушівка, 13 — Середлівка, 14 — Вільшанка, 15 — Єрмолаївка, 16 — Колодисте, 17 — Володимирівка, 18 — Печора, 19 — Сандраки, 20 — Паволоч, 21 — Райки, 22 — Троянів, 23 — Городське, 24 — Колодяжне, 25 — Войцехівка, 26 — Новошорторіз, 27 — Костянтець, 28 — Усатове, 29 — Єфімівка, 30 — Маяки, 31 — Градениці, 32 — Слобода, 33 — Суклея, 34 — Красногірка, 35 — Плоске, 36 — Голерка, 37 — Тернівка, 38 — Паркані, 39 — Раскайці, 40 — Оланешти, 41 — Тудорове, 42 — Паланка, 43 — Шабалат, 44 — Сарата, 45 — Борисівка, 46 — Нерушай, 47 — Суворове, 48 — Утконосівка, 49 — Болград, 50 — Огородне, 51 — Фолтешті, 52 — Стойкани, 53 — Бреїлиця, 54 — Вихватинці, 55 — Гедирим, 56 — Катеринівка, 57 — Подйома, 58 — Стіна, 59 — Цвіклівці, 60 — Жванець, 61 — Малі Вірмени, 62 — Гусятин, 63 — Касперівці, 64 — Копилівці — Товдри, 65 — Зенечини, 66 — Репужинці, 67 — Митків, 68 — Перебиківці, 69 — Дарабани, 70 — Полівців Яр, 71 — Мерешівка, 72 — Волчинець, 73 — Сороки — Трифауцький ліс, 74 — Трифауци, 75 — Барсуки, 76 — Тарасівка, 77 — Солов'чені II, 78 — Шолданешти, 79 — Мігuleни, 80 — Глінжені, 81 — Валява, 82 — Костені, 83 — Бричани, 84 — Друци, 85 — Тринка, 86 — Коржувиця, 87 — Варатник, 88 — Старі Другі тори, 89 — Костешти, 90 — Городище, 91 — Кубань, 92 — Бутешти, 93 — Ербічень.

зміцнивши позиції «високої» хронології. В 1962 р. Т. С. Пассек значно модернізувала хронологічну схему Трипілля. Вона, зокрема, віднесла пам'ятки етапу С/ІІ—у/ІІ до другої половини III тисячоліття до н. е.⁶⁵ Близьку дату для пізньотрипільських поселень Волині саме тоді запро-

⁶⁴ Часом — не пізніше кінця III тисячоліття до н. е.— датували пам'ятки софіївського типу В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, однак висновок цей не доведено (В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник..., стор. 98).

⁶⁵ T. Passek. Relations entre l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale à l'époque néolithique.— VI Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques. Les rapports et les informations des archéologues de l'URSS. Moscou, 1962.

понував Ю. М. Захарук⁶⁶. Слід зазначити, що на той час жодна пізньотрипільська пам'ятка не була датована за методом С¹⁴. За останні роки, незважаючи на загальний прогрес у розробці проблем абсолютної хронології, визначеню абсолютноого віку пізнього Трипілля не приділялося уваги. Дослідники його окремих локальних груп або зовсім не торкалися цього питання⁶⁷, або називали звичні, але давно застарілі цифри — 2000—1700 рр. до н. е.⁶⁸

Першочергове значення для визначення абсолютної хронології пізнього Трипілля мають пам'ятки Причорномор'я, зокрема усатівські, бо саме тут виявлено значну кількість металевих виробів, що відкривають можливості широких хронологічних зіставлень. Визначаючи дату пам'яток усатівського типу, звертаємося до найбільш надійного джерела — мідних кінджалів. Великі «полум'япідібні» або підтрикутні кінджали з нервюрою та кількома отворами в основі (рис. 2, 3) за формою і технічними ознаками (значний вміст миш'яку в металі, покриття клинка сріблом) дуже подібні до багатьох зразків цієї зброї, притаманних культурам Кріту й сусідніх територій Егейі на початку періоду ранньої бронзи⁶⁹. Деякі з них, безперечно, є прямыми імпортами зі Східного Середземномор'я. На Кріті ці кінджали існували у кінці II ранньомінойського — середині I середньомінойського періоду⁷⁰. Аналогічна зброя на Кікладах пов'язується із синхронною культурою Керос-Сірос⁷¹. За останніми даними, зазначені культури датуються 2500—2100 рр. до н. е.⁷² Приблизно до цього самого часу (2400—2200 рр. до н. е.) можна віднести кінджали усатівського типу й власне усатівські пам'ятки. В цілому пізньотрипільські пам'ятки Північного Причорномор'я, певне, існують до кінця III тисячоліття.

Близькі дати одержуємо іншим шляхом. Вже вказувалось на⁷³ значну схожість між посудом з Усатового й Маяків та керамікою нижньодунайської культури Чернавода⁷⁴. Дослідження останніх років виявили, що під однією назвою раніше були об'єднані три самостійні й різночасні культури — Чернавода I, II, III⁷⁵. З пізньотрипільськими пам'ятками Причорномор'я частково синхронна лише перша, яка в свою чергу одночасна й споріднена з культурою ранньобронзового віку Південної Болгарії, представленаю, насамперед, широко відомим поселенням Єзеро (Дипсійська могила)⁷⁶. Численний матеріал, здобутий тут під час розкопок 13 верхніх горизонтів, що належать до епохи ранньої бронзи, знаходить найближчі аналогії в пам'ятках Анатолії, а тому дає можливість для хронологічного віднесення Єзера до надійно датованих шарів Трої.

⁶⁶ Ю. Н. Захарук. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни.—КСИА АН УССР, вып. 12. К., 1962, стор. 51, 52.

⁶⁷ Т. Г. Мовш а. О северной группе...; ії ж. Памятники выхватинского типа.—МАСП, вып. 7. Одесса, 1971, стор. 21—32.

⁶⁸ М. М. Шмаглій. Городсько-волинський варіант..., стор. 24, 35.

⁶⁹ В. Г. Збенович. Про кінджали усатівського типу.—Археологія, т. ХХ. К., 1966, стор. 38—45.

⁷⁰ Там же, стор. 43.

⁷¹ C. Renfrew. Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age.—American Journal of Archaeology, v. 71, N 1, 1967, стор. 1—20, табл. VII—VIII.

⁷² Там же, стор. 4; Chronologies in Old World archaeology. Chicago—London, 1965, стор. 313.

⁷³ В. Г. Збенович. Кераміка усатівського типу..., стор. 76, 77.

⁷⁴ S. Moritz, P. Roman. Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau.—Dacia, XII. Bucarest, 1968, стор. 45—128.

⁷⁵ Н. Я. Мерперт. Ранний бронзовый век Южной Болгарии.—Первый конгресс балканских исследований. Сообщения Советской делегации. М., 1966; Г. И. Георгіев, Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у с. Езеро близ г. Новая Загора в 1963 г.—Известия на Археологический Институт, XXVIII. София, 1965, стор. 128—159; Н. Я. Мерперт, Г. И. Георгіев. Поселение Езеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы (Текст доповіді на симпозіумі з проблем баденської культури). Нітра, 1969, стор. 1—31.

В цілому дослідники синхронізують шар ранньої бронзи цього поселення з I—IV шарами Трої (кінець першої і вся друга половина III тисячоліття до н. е.)⁷⁶.

Пізні фази культури Чернавода I (отже, пам'ятки типу Усатове й Маяки), напевне, слід синхронізувати з середніми горизонтами шару раннього бронзового віку в Єзеро (насамперед, з горизонтами V—VI, де знайдено велику кількість посуду, прикрашеного шнуром). Звідси випливає їх хронологічна паралель з Троєю II—III, що охоплює другу половину III тисячоліття до н. е.⁷⁷

Нарешті, наявність в пам'ятках усатівського типу специфічних стержнеподібних мідних доліт (рис. 2, 5), що мають численні аналогії в матеріалах майкопської культури й вироблені з кавказького металу⁷⁸, дає підставу вважати їх імпортами з Північного Кавказу і говорити про одночасність майкопської культури та пізньотрипільських пам'яток Причорномор'я. Майкопська культура нині датується другою половиною III тисячоліття до н. е. шляхом порівняння з культурами Малої Азії, Месопотамії, Ірану⁷⁹.

Отже, пізне Трипілля причорноморських степів, а також синхронні пам'ятки типу Сандрак I, Троянова, Софіївки, Вихватинців існували у другій половині III тисячоліття до н. е. Наприкінці першої його половини винikли, певно, поселення типу Колодяжного, Жванця. Можливо, існують до початку II тисячоліття до н. е. лісостепові пізньотрипільські пам'ятки заключної фази — Городище, Касперівці, Городськ тощо. Таким чином, вважаємо можливим датувати всі пізньотрипільські пам'ятки, про які йшлося вище, 2600—2000 рр. до н. е.

З'ясовуючи абсолютний вік пізнього Трипілля, автор спирається лише на досягнення історичної хронології, хоча наявні дані за радіовуглевим методом деякою мірою стверджують запропоноване вище датування. Так, для поселення Маяки є дві дати — 2390 і 2450 рр. до н. е., одержані в лабораторіях Ленінграда та Берліна⁸⁰. Слід, проте, зауважити, що обидві дати «традиційні», не кореговані новітнім дендрохронологічним методом (згідно з цією корекцією, вони сягали б IV тисячоліття до н. е.). Взагалі, здається передчасним беззастережне визнання всіх дат за методом C¹⁴, бо тенденція до значного поглиблення культур неоліту і енеоліту, пов'язана з дальшим розвитком цього методу, створює небезпеку остаточного розриву між ним і наріжним каменем історичної хронології — майже незмінною хронологією стародавнього Єгипту і Месопотамії⁸¹. Позитивність радіовуглевого датування безсумнівна, але його теоретичні засади і методика визначень ще не можуть вважатися остаточно розробленими. До того ж справді наукової ваги набувають не поодинокі визначення, а цілі серії дат, одержані з різних пам'яток і в різних лабораторіях. Отже, беручи існуючі дати до уваги, ми

⁷⁶ Н. Я. Мерперт. Ранний бронзовый век..., стор. 23—30; Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, стор. 152—156.

⁷⁷ J. Mellaart. Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Age.—Anatolian Studies, VII. London, 1957, стор. 55—88.

⁷⁸ Е. Н. Черных. О древнейших очагах металлообработки Юго-Запада СССР.—КСИА АН СССР, вып. 123, 1970, стор. 26—31.

⁷⁹ А. А. Иессен. Майкопская культура и ее датировка.—Тезисы докладов на заседаниях Отделения исторических наук АН СССР, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. М., 1962, стор. 19—22; А. А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965, стор. 144—147.

⁸⁰ А. А. Семенцов, Е. Н. Романова, П. М. Долуханов. Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА.—СА, № 1, 1969, стор. 256; H. Quitta, G. Kohl. Neue Radiocarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion.—Zeitschrift für Archäologie, N. 3. Berlin, 1969, стор. 248.

⁸¹ E. Neustupný. Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-East Europe.—Slovenská archeológia, XVI-1. Bratislava, 1968, стор. 19—60; його ж. Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-East Europe II.—Archeologické rozhledy, XXI, S. 6, 1969, стор. 783—809.

з деякою обережністю ставимось до результатів радіовуглецевого аналізу.

Порівняно добре розроблена періодизація пізнього Трипілля і можливість абсолютноного його датування з позицій історичної хронології роблять цей етап найбільш «забезпечену» ланкою трипільської культури. Це створює сприятливі умови для застосування ретроспективного методу у визначенні хронології більш давніх її етапів.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Хронологія позднього Триполья

Резюме

В статье рассматриваются вопросы периодизации и абсолютной хронологии памятников заключительной поры позднего Триполья (этап С/II—γ/II по схеме Т. С. Пассек). Основу периодизации составляет тип памятника — структурная единица археологической культуры (по Ю. Н. Захаруку), характеризующаяся определенными временными и территориальными рамками; группы однотипных памятников, последовательно сменяющие одна другую в каждом микрорайоне, определяют в совокупности содержание всего позднего этапа Триполья.

Устанавливается такая последовательность в развитии культуры: памятники типа Кубань — Городище — Эрбичень (между двумя первыми существует хронологический разрыв) в Попрутье; Жванец — Выхватинцы — Цвиковцы (последним на Верхнем Днестре отвечают памятники типа Касперовцев) на Среднем Днестре; Усатово — Маяки — Фолтешти в Причерноморье; Сандраки I — Сандраки II на Южном Буге; Колодяжное — Троянов — Городск на Волыни; Софиевка на Днепре (между ней и более ранними поселениями типа Лукашев существует хронологический разрыв).

Могут быть синхронизированы памятники типа Жванца, Колодяжного и отчасти Кубани; Усатово и Маяки, Сандраки I, Троянов, Софиевка, Выхватинцы; Городище, Касперовцы, Цвиковцы, Сандраки II, Городск. Наиболее поздним является поселение Эрбичень в Молдове (Румыния).

Автор датирует указанные памятники временем 2600—2000 гг. до н. э. путем привязки их к схемам исторической хронологии Восточного Средиземноморья, Анатолии, Северного Кавказа.

Б. А. ШРАМКО

Про час появи орного землеробства на Півдні Східної Європи

Розвиток техніки обробітку ґрунту на ранніх ступенях історії землеробства на Півдні Східної Європи — питання ще мало вивчене. Суперечливі погляди існують навіть щодо перших примітивних знарядь, якими користувались землероби епохи неоліту. За традицією вважалось, що спочатку головним знаряддям оранки була мотика з роговим, кістяним або кам'яним наконечником¹. Проте останнім часом дослідники відмовляються від цього погляду. На їх думку, наконечники мотик трапляються порівняно рідко і не скрізь, де є інші сліди землеробства. Ю. Я. Новиков висловив припущення, що при найпримітивнішій формі землеробства ґрунт взагалі не обробляли, а зерна злаків розкидали по вологій поверхні в тих місцях, де були родючі річкові відкладення². Такий спосіб,

¹ Возникновение и развитие земледелия. М., 1967, стор. 20, 24.

² Ю. Я. Новиков. О возникновении земледелия в его первоначальных формах.—СА, № 4. М., 1959, стор. 29—41.

безумовно, існував, але не як головний, тому що можливості його застосування обмежувались відносно невеликими територіями. На Півдні Східної Європи навряд чи він міг мати місце. Проте необхідний був хоч мінімальний обробіток ґрунту. Для цього спочатку використовувались прості палиці-копалки, відомі ще в період панування збиральництва, а пізніше їх замінили ручні знаряддя для проведення борозен³. Мотики з кам'яним, роговим або кістяним наконечником були занадто мало придатні для початкового підняття ґрунту і застосовувались переважно для додаткового, повторного обробітку поля. Цей факт добре відомий і підтверджується найрізноманітнішими джерелами.

Наступним етапом в розвитку землеробства був обробіток ґрунту орними знаряддями, які приводились у рух худобою. Але питання про появу такого способу обробітку землі досі викликає дискусії серед дослідників. Одні відносять виникнення його на території Європи ще до неоліту, інші вважають, що орних знарядь цього типу не було навіть в кінці енеоліту, і допускають їх застосування тільки в бронзовому віці. На нашу думку, обидва погляди не відповідають дійсності.

Доказом раннього виникнення орного землеробства в Європі, на думку деяких авторів⁴, є знахідки кам'яних знарядь, що нібито використовувалися в середньоєвропейському неоліті, в ареалі культур стрічкової кераміки як «лемеші» для дерев'яних рал (рис. 1, I—4). Однак проти цієї гіпотези були висунуті серйозні заперечення⁵. Вказані знахідки могли бути звичайними мотиками, молотками або кайлами, теслами. Призначення деяких з них не завжди зрозуміле, крім того, вони не мають досить виразних слідів ужитку, що неминуче залишились би на ралі. А застосовувати рала з такими масивними і важкими «лемешами», зважаючи на їх дуже погані різальні властивості, зовсім недоцільно. У цьому переконалися б стародавні землероби. Повну рацію має Ю. А. Краснов, який, розглядаючи нові докази застосування в неоліті ручних знарядь для проведення борозен, прийшов до висновку про відсутність доказів існування в цей час орного землеробства в Європі⁶.

Становище змінюється в енеоліті і ранньому бронзовому віці, коли землеробство у багатьох європейських племен стає основною галуззю господарства і починають обробляти великі площі. Якщо не рахувати деяких лісних, переважно північних районів з невеликою густотою населення, де практикувалось екстенсивне підсічне землеробство, то в цей час поширюється обробіток землі орними знаряддям за допомогою рогатої худоби. Найдавніші зображення європейських рал належать до кінця III тисячоліття до н. е.⁷, але появі цих культових зображень,

³ E. Cecil Curwen. Plough and Pasture. London, 1946, стор. 50; H. Kothe. Völkerkundliches zur Frage der neolithischen Anbautechnik in Europa.—Wissenschaftliche Abhandlungen, 6/1. Berlin, 1953, стор. 7—38.

⁴ P. Quente. Steinzeitliche Ackerbaugeräte aus der Ostprignitz.—Erdfacken und Pflüge und ihre Schaffungsmöglichkeit.—PZ, B. VI, 1914, стор. 180; A. Pietzsch. Zur Entwicklung des Pfluges und der steinernen Pflugschar. Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, B. 34. Halle—Saale, 1950, стор. 9; P. V. Glob. Ard og plov i Nordens Oldtid.—Jysk Arkaeologisk selskabs skrifter, t. I. Aarhus, 1951, стор. 82; B. Brentjes. Untersuchungen zur Geschichte des Pfluges, II, Neolithikum. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther—Universität, t. III, h. 1. Halle—Wittenberg, стор. 75—107.

⁵ P. Leser. Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster, 1931, стор. 131; L. F. Zott. Bandkeramische Pflugscharen aus Stein, Altschlesische Blätter, Jg. 2, 1940; H. Kothe. Fr. Sach. Rádlo a pluh na území Československa, č. I. Praha, 1961, стор. 40; Z. Podwińska. Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej, Warszawa, 1962, стор. 51; A. Rieth. Greschiffene bandkeramische Steingeräte zur Holzbearbeitung.—PL, b. 34—35, N. 1. Berlin, 1950, стор. 230—232.

⁶ Ю. А. Краснов. Об одній групі рогових и дерев'яних орудий епохи неолита и бронзи.—КСИА АН ССР, вип. 123. М., 1970, стор. 47.

⁷ A. J. Evans. Scripta Minoa, vol. 1, N 26; Oxford, 1909, стор. 190; P. Dikaios. Ploughing in Cyprus in the Early Bronze Age.—«Man», vol. XXXIII. London, 1933, N 134, стор. 132—133, рис. 1, 2.

безсумнівно, передував би період широкого застосування таких знарядь у господарстві.

Щодо Півдня Східної Європи, то, як зазначає ряд дослідників, загальний рівень розвитку господарства, велиki розміри оброблюваних площ, використання тягової сили биків та інші ознаки свідчать про знайомство місцевих землеробів вже в енеоліті з певним орним знаряддям⁸. Однак Т. С. Пассек вважала, що навіть у племен пізньої трипільської культури існувало мотижне землеробство⁹. А. А. Формозов і зараз не припускає думки про появу орного землеробства в Північному Причорномор'ї не тільки в III тисячолітті до н. е., а навіть в першій половині бронзового віку, на початку II тисячоліття¹⁰. В зв'язку з такими суперечностями це питання ще потребує вивчення.

Зараз відомі дві дуже цікаві знахідки, які дають змогу розв'язати питання про конкретну форму стародавніх орних знарядь і зробити деякі висновки щодо часу їх появи на Півдні Східної Європи. Одна з них — кам'яна стела із зображеннями прямогрідильних рал (рис. 2—4), знайдена в кургані № 1 ур. Бахчи-Елі (тепер Червона Гірка) під Сімферополем¹¹. Вона була використана вдруге для перекриття могили кеміобинської культури і за новими даними може бути датована кінцем III — початком II тисячоліття до н. е.¹² На жаль, обставини знахідки і сама стела не дістали належного висвітлення в літературі. А. М. Тальгрен поспішив в 1926 р. опублікувати не зовсім вдалу фотографію однієї із сторін пам'ятки¹³. Це фото потім неодноразово передруковували в різних працях. Тільки недавно А. А. Формозов опублікував фотографії Н. Л. Ернста, які показують зображення всіх чотирьох сторін сімферопольської стели¹⁴. На жаль, Формозов знову за старим негативом відтворив такий самий, як у Тальгрена, варіант знімка лицевої її сторони. Тимчасом внаслідок розповсюдження цього не зовсім вдалого варіанта серед дослідників виникли суперечки щодо са-

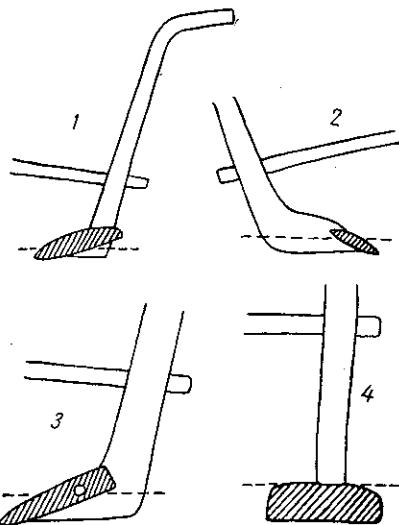

Рис. 1. Гадані типи дерев'яних рал з кам'яними лемешами (за Б. Врентьєзом) (1—4).

⁸ С. Н. Бібиков. Раннетрипольське поселення Лука Брублевецька на Днестре.—МИА, № 38. М., 1953, стор. 181—186; Б. А. Латынина. К вопросу об уровне развития производительных сил в эпоху ранней бронзы.—КСИИМК, вып. 70. М., 1957, стор. 13; Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника.—СА, № 4. М., 1964, стор. 99; В. М. Массон. Древние земледельцы на территории СССР.—Возникновение и развитие земледелия. М., 1967, стор. 93; Ю. А. Краснов. О возникновении пашенного земледелия в лесной полосе Восточной Европы.—СА, № 2. М., 1968, стор. 6.

⁹ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.—МИА, № 10. М., 1949, стор. 151; її ж. Раннеземледельческие трипольские племена Поднестровья. М., 1961, стор. 138.

¹⁰ А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, стор. 170; його ж. Эпический сюжет в причерноморском искусстве бронзового века.—КСИА АН СССР, № 123. М., 1970, стор. 50.

¹¹ Н. Л. Эрнст. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930).—ИТОИАЭ, IV, 1930, стор. 79.

¹² А. А. Щепинский. Во тьме веков. Симферополь, 1966, стор. 115; Ю. А. Краснов. О возникновении пашенного земледелия..., стор. 6; А. А. Формозов. Очерки..., стор. 169—170.

¹³ А. М. Тальгрен. La Pontide préscythe après L'introduction des métallos.—ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 139, рис. 1.

¹⁴ А. А. Формозов. Материалы к изучению искусства эпохи бронзы юга СССР.—СА, № 2. М., 1958, стор. 139, рис. 1.

мого зображення. Одні вказували, що на лицевій стороні є тільки фігури людей з сокирами¹⁵, інші помітили ще й знаряддя для обробітки ґрунту, зокрема одне чи два рала¹⁶. Отже, слід знову звернутись до першоджерела.

З цією метою автор в Сімферопольському музеї зробив нові фотографії оригіналу стели з Бахчи-Елі¹⁷. На відміну від опублікованих раніше, тут показані всі без винятку малюнки, висічені на поверхні каменя (рис. 2). Це дає зовсім нове уявлення про лицеву частину стели, бо

Рис. 2. Зображення на лицевій частині стели з кургану в ур. Бахчи-Елі біля Сімферополя.

на фотографіях, які подавали А. М. Тальгрен і А. А. Формозов, окрім фігури малопомітні, а форма інших викривлена, що зразу впадає в очі при зіставленні з оригіналом. Зображення на стелі збереглись досить добре, і контури їх не викликають сумніву.

Ознайомлення з оригіналом виявило, що тут представлено не окремі фігури, а культову сцену підготовки до оранки. В одній з наших статей одночасно з публікацією нової фотографії було вказано на помилковість поглядів Б. Брентьєза щодо сімферопольської стели, а також дано інтерпретацію зображень¹⁸. Не повторюючи тут усіх доказів, зачітимо, що в культовій сцені, яка мала магічну мету сприяння доброму врожаю, людські фігури, на нашу думку, показують вмирання і оживлення.

¹⁵ A. M. Ta lligren. La Pontide.; B. Brentjes. Untersuchungen zur Geschichte des Pfluges, III, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther—Universität Halle—Wittenberg, Jg. 3, 1953/54. Gesellschafts- und spachwissenschaftliche Reihe, N. 2, стор. 395—396.

¹⁶ H. Kothe. Völkerkundliches zur Frage., стор. 51; A. H. Ha user. Fragen der ältesten Landwirtschaft in Osteuropa.—Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther—Universität Halle—Wittenberg, 1959, Jg. 8, N. 4—5, стор. 780; F. Sach. Rådlo a pluh., стор. 41—42.

¹⁷ Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг..., стор. 97—98, рис. 5, 6.

¹⁸ Там же, стор. 98, 99.

вання божества родючості. Наявні також контури двох прямогрядильних рал, які добре відомі з етнографічного матеріалу та за стародавніми наскельними рисунками. Наше тлумачення було підтримане фахівцями з історії землеробства і археології бронзового віку Криму¹⁹, проте отримало заперечення А. А. Формозова.

За А. А. Формозовим, на лицевій частині цієї стели відтворено двобій²⁰. Дві людські фігури символізують переможця і переможеного. Навколо них зображені бойові сокири. На інших сторонах стели теж вибиті зображення сокир та окремі тамгоподібні знаки²¹. Основні заперечення А. А. Формозова зводяться до хронологічних, історико-культурних та інших моментів.

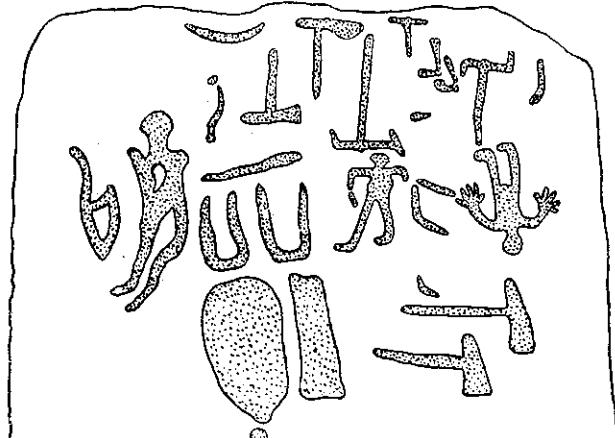

Рис. 3. Прорисовка зображень на стелі з Бахчи-Елі.

Щодо хронології він висуває такі аргументи. Вперше висловлюючи думку про те, що на сімферопольській стелі зображене рало, Г. Коте спирається на старе датування А. М. Тальгрена, згідно з яким стела належить до часу близько 1500—1200 рр. до н. е. Як свідчать нові дані, її можна датувати більш раннім часом, очевидно, кінцем III — початком II тисячоліття до н. е. Виходячи з цього, А. А. Формозов вважає, що нема ніяких підстав припускати існування орного землеробства в Північному Причорномор'ї у такий ранній час. Однак маломовірно, щоб орне землеробство, яке виникло недавно, знайшло відображення в культовому пам'ятнику, тим більше у вигляді ілюстрації до міфа про вмиряння та відродження бога рослинності.

Менш суттєві зауваження висловлені в зв'язку з тлумаченням окремих деталей. Так, А. А. Формозов вважає, що ризиковано бачити зображення биків у фігурах, вказаних автором цієї статті. Він також звертає увагу на той факт, що Г. Коте помітив контури одного рала, а не двох. Подібна позиція Формозова зумовлена тим, що він вперто використовує для своїх доказів тільки одне й те саме невдале фото або малюнки з нього. Проте на цьому фото лицевої сторони стели, як вже зазначалося, нечітко зафіксовано ряд зображень та їх деталей. Не дивно, що Коте не помітив на ньому другого рала, а Формозов не розпізнав фігури биків, хоч на оригіналі їх добре видно. Зображення пари биків на сім-

¹⁹ А. А. Щепинский, Во тьме веков, стор. 115; Ю. А. Краснов. О возникновении пашенного земледелия..., стор. 6; його ж. К проблеме эволюции рала.—Древние славяне и их соседи. М., 1970, стор. 140.

²⁰ А. А. Формозов. Очерки..., стор. 169—171; його ж. Эпический сюжет в причерноморском искусстве..., стор. 50.

²¹ А. А. Формозов. Материалы к изучению искусства..., стор. 138.

феропольській стелі подають В. М. Даниленко і В. М. Гладилін²². Щодо сокир, то в нашій статті йшлося навіть не про дві, як пише А. А. Формозов, а чотири²³, та це не міняє суті справи. Адже, крім сокир, на стелі зображені багато інших знарядь (мотики, кирки, рала і, можливо, жниварські ножі), що спростовує версію про сцену поєдинку.

Розглянемо основні зауваження А. А. Формозова. Заперечення хронологічного порядку не можуть бути враховані з таких причин. Як відомо, А. М. Тальгрен взагалі не дав точного датування сімферопольської стели, а лише зазначив, що зображені на ній сокири нагадують бронзові сокири кобанського типу. Втім, для Г. Коте були вирішальними не хронологічні зіставлення, а той факт, що рисунок на стелі відповідав формі стародавнього рала. До речі, Формозов не зауважує, що в надрукованій у 1964 р. статті ми виходили з нових досліджень А. А. Щепинського²⁴, згідно з якими стела належить до першої половини II тисячоліття до н. е. Отже, слід визнати вірогідним існування орного землеробства на Півдні Східної Європи в першій половині бронзового віку, що відповідає нашим уявленням про хід розвитку загальноєвропейського землеробства. Нарешті, не заперечуючи проти нової дати, не можна вважати хронологію стели встановленою більш точно, ніж загальні рамки існування катакомбної культури.

Чи було в той час у Східній Європі орне землеробство? Зараз це питання вже не викликає сумніву. Завдяки ще одній дуже цікавій знахідці ми маємо факти, які дають змогу відповісти на нього цілком позитивно. В 1960 р. поблизу с. Полісся Чернігівської обл. на самому дні торфовища, на глибині близько 2 м, було знайдено стародавнє дерев'яне кривогрядильне рало (рис. 5, 1) з дубової розсохи, обробленої за допомогою сокири і долота. Збереглись руків'я (рис. 5, 5) і клин (рис. 5, 4), який утримував його в тильній частині повзуна, а також ще один уламок обробленого дерева (рис. 5, 2). Можливо, це частина дишла або ярма для биків. Незважаючи на невеликі пошкодження залишків, вони дають добре уявлення про конструкцію рала, а стратиграфічні умови знахідки свідчать про її давність. Недалеко від місця, де трапилось рало, виявлено поселення середньодніпровської культури бронзового часу. На основі радіовуглецевого аналізу поліське знаряддя датується 1390 ± 80 р. до н. е.²⁵

Рис. 4. Типи зображень на стелі Бахчи-Елі:
1 — фігурка відродженого бога біля рала, 2 — фігурка мертвого бога біля рала, 3 — антропоморфна фігурка біля складної мотики, 4 — зображення звичайних мотик, 5 — зображення кирки, 6 — воли з ярмом, 7 — сокири, 8 — жниварські ножі або крем'яні серпі.

це питання вже не викликає сумніву. Завдяки ще одній дуже цікавій знахідці ми маємо факти, які дають змогу відповісти на нього цілком позитивно. В 1960 р. поблизу с. Полісся Чернігівської обл. на самому дні торфовища, на глибині близько 2 м, було знайдено стародавнє дерев'яне кривогрядильне рало (рис. 5, 1) з дубової розсохи, обробленої за допомогою сокири і долота. Збереглись руків'я (рис. 5, 5) і клин (рис. 5, 4), який утримував його в тильній частині повзуна, а також ще один уламок обробленого дерева (рис. 5, 2). Можливо, це частина дишла або ярма для биків. Незважаючи на невеликі пошкодження залишків, вони дають добре уявлення про конструкцію рала, а стратиграфічні умови знахідки свідчать про її давність. Недалеко від місця, де трапилось рало, виявлено поселення середньодніпровської культури бронзового часу. На основі радіовуглецевого аналізу поліське знаряддя датується 1390 ± 80 р. до н. е.²⁵

²² В. М. Гладилін. До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили.— Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 87, 88.

²³ Б. А. Шрамко. Древний деревяный плуг..., стор. 98, рис. 6, 5.

²⁴ А. А. Щепинський. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму.— СА, № 3. М., 1963, стор. 42—44.

²⁵ Б. А. Шрамко. Найдавніші орні знаряддя на території України.— Питання історії народів СРСР, вип. 6. Харків, 1969, стор. 142—146.

Все це повністю відповідає і уточненим датам західноєвропейських стародавніх рал. Так, рало з Хворслева (Данія), типологічно найближче до поліського, за даними радіокарбонатного аналізу належить до часу близько 1490 р. до н. е.²⁶ Обидва вони не є примітивними орними знаряддями, а мають досить розвинену форму, якій передував ряд простіших зразків. Ці початкові форми існували, очевидно, ще в III тисячолітті до н. е. Таким чином, хронологія появи орних знарядь не дає ніяких підстав для того, щоб сумніватися в можливості зображення

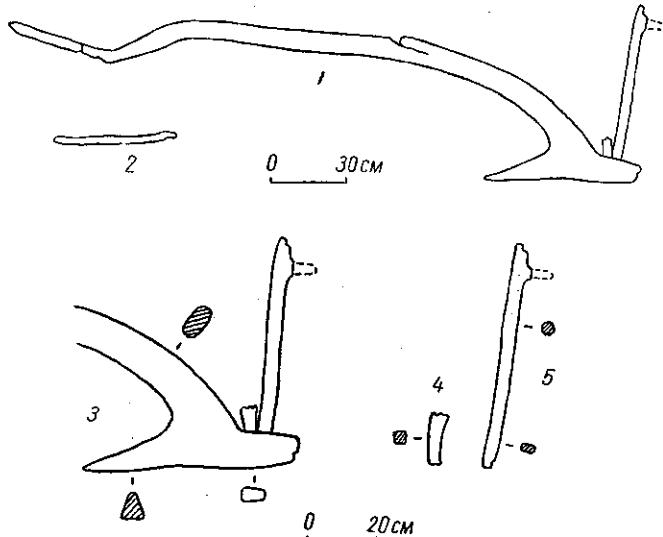

Рис. 5. Рало бронзового віку з с. Полісся:
1 — загальний вигляд рала, 2 — окремий уламок обробленого дерева, 3 — деталь тильної частини рала, 4 — клин для закріплення рукої'я, 5 — руків'я.

рал на стелі з Бахчи-Елі, бо орне землеробство на Півдні Східної Європи в цей час вже існувало.

Не можна погодитись також з другим запереченням А. А. Формозова. Як відомо, різні варіанти міфа про вмирання та відродження бога, що уособлював життедайну силу природи, були дуже поширені в давнину у різних народів. Це, зокрема, єгипетський міф про Осіріса та Ізіду, легенда про Таммуза і Іштар в Месопотамії, про Алійата і Анат в Сірії. До них належить і культ Діоніса, широко відомий в античному світі й за його межами, в тому числі у Фракії та Скіфії²⁷. Тут немає потреби розглядати всі численні варіанти цих і аналогічних ім переказів²⁸. Досить на прикладі культу Осіріса та Ізіди показати глибоку давність такої форми релігійного світогляду. Відомо, що цей міф зафіксований писемними джерелами вже в найдавніших культових текстах пірамід²⁹, які належать до XXVII—XXV ст. до н. е. Але тут ми маємо детально розроблений складний сюжет, що, звичайно, не був початковим. Він зародився задовго до виникнення давньоєгипетської держави, ще в родовому суспільстві³⁰. Не можна пов'язувати появу цього міфа тільки з виникненням орного землеробства. У ньому, як і в інших аналогічних легендах, немає ніяких моментів, що вказували б на таке обмеження.

²⁶ Grith Lerghe. The Radiocarbon Dated Danish Ploughing Implements -- Tools and Tillage, vol. 1. Copenhagen, 1968, стор. 56.

²⁷ Herod, IV, 79, 108.

²⁸ Дж. Фрезер. Золотая ветвь, вып. III. М., 1928, стор. 11 і далі.

²⁹ М. Э. Матье. Древнеегипетские мифы. М.—Л., 1956, стор. 52; Otto Eberhard. Osiris und Atum. Kult und heilige Stätten. München, 1966.

³⁰ М. Э. Матье. Вказ. праця, стор. 61.

Навпаки, очевидною є ширша основа цієї міфології. Писемні джерела навіть порівнюють Осіріса просто з рослиною або зерном: «Я живу, як зерно, я росту, як зерно»³¹. Уявлення про бога-зерно, якого ховають в землю під час сівби і який оживає у сходах, виникло, вірогідно, ще на початковій стадії землеробства в зв'язку із загальним культом родючості в рослинному та тваринному світі. Так, Діоніс виступає перш за все як бог рослинності і родючості взагалі³². Більш стародавні корені подібних міфів беруть свої початок навіть в доземлеробських релігійних уявленнях³³. Показовим є також неодноразово зазначений багатма дослідниками дуже давній зв'язок цього культу з обрядом ритуального вбивства вождів або жреців, які являли собою втілення бога. В первісному суспільстві вони не тільки були володарями чи служителями культу, а й самі мали магічно забезпечувати плодючість полів і тварин.

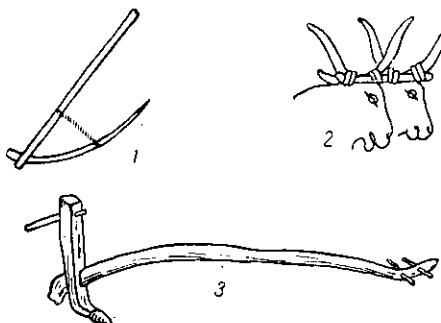

Рис. 6. Стародавні та сучасні землеробські знаряддя:

1 — скляна мотика (Египет. Стародавнє царство), 2 — закріплення ярма на рогах биків (Египет. Стародавнє царство), 3 — сучасне дерев'яне рало з Сирії.

найдавніших месопотамських і повсюджені в Сирії, Еламі, Індії та в інших країнах Сходу³⁴. В деяких країнах вони існують й донині (рис. 6, 3). Можливо, одночасно з типом рал з Передньої Азії проникнув у Північне Причорномор'я і міф про вмираючого та оживаючого бога. На жаль, ми не знаємо місцевої міфології бронзового віку і через це нам важко відтворити деталі обряду, що відповідає зображеню на стелі. Кого саме уособлюють дві основні людські фігури біля рал? Очевидно, тут наявні два образи божества рослинності. Але не виключена можливість, що зображення відбиває зв'язаний з культом родючості обряд ритуального вбивства старого вождя чи жерця. В такому разі поруч показаний його молодий спадкоємець. Втім, це не міняє самої суті, оскільки вождь чи жрець також розглядалися як втілення бога. Рала та інші землеробські знаряддя (рис. 4, 1—5, 8) підкреслюють зв'язок цих осіб не тільки з родючістю, а в цілому із землеробством.

Напевне, в заключній частині обряду воскреслий бог чи новий, повний сил вождь повинен був провести першу борозну, тобто справити ритуальну оранку, щоб забезпечити родючість поля. Для цього налоготові стоять запряжка з двох биків, які зображені в плані, в спосіб, звичайний для багатьох стародавніх рисунків на камені³⁵. Тулуби биків мають вигляд прямокутника чи овала. Яскраво відображено великі роги та ярмо біля них (рис. 4, 6), оскільки цей дуже простий пристрій, схо-

³¹ R. Lepsius. Das Todtenbuch der Ägypter. Leipzig, 1842.

³² Дж. Фрезер. Вказ. праця, стор. 52, 53.

³³ Ю. П. Францев. У истоков релігії и свободомислия. М.—Л., 1959, стор. 369.

³⁴ P. Leser. Вказ. праця, стор. 258, рис. 113 та ін.; A. G. Haugrict et M. J.-B. Delamare. L'Homme et la charrue à travers le monde. Paris, 1955, стор. 306, рис. 115—116; Fr. Sach. Proposal for the Classification of Pre-industrial Tilling Implements.— Tools and Tillage, vol. I, 1. Copenhagen, 1968, стор. 10—12.

³⁵ P. Leser. Вказ. праця, табл. 12; C. Bicknell. Le figure incise sulle rocce die Val Fontanalbe. Atti della Societa Linquistica de scienze naturale geografiche, VIII, 1897.

жий на кий, дійсно прив'язувався до рогів, як свідчить один з давньо-єгипетських малюнків (рис. 6, 2). Аналогічні і ще більш схематичні зображення биків дають наскальні рисунки бронзового віку з Вал Фонтанала, Вал Камоніка (рис. 7) та інших місцевостей.

Крім двох рал, на скелі, як уже згадувалось, зображені мотики, сокири, кирки, а можливо, й жниварські ножі (рис. 4, 8). Наявність сокир не суперечить нашому трактуванню всієї сцени, бо й вони потрібні землеробу. Крім того, останні могли бути атрибутами вождя чи бога або,

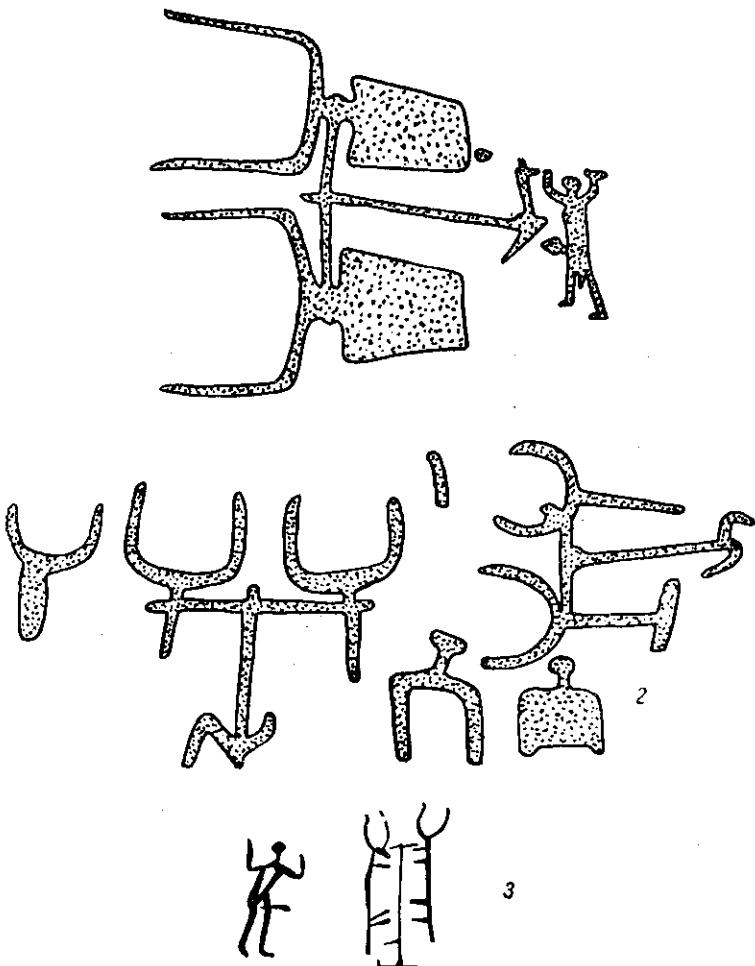

Рис. 7. Землеробські культові сцени на скелях:
1 — з Вал Фонтанала (за Глобом), 2, 3 — з Вал Камоніка (на Анаті).

зрештою, знаряддям ритуального вбивства. Сокири зображені на стелі чітко і відрізняються за формою і розмірами від прямогрдильних рал (рис. 4, 1, 2, 7). А. А. Формозов вважає, що складні обриси рал, трактованих ним як сокири, не суперечать його поясненням. Проте кам'яні сокири такої дивної форми, у яких протилежні кінці майже під прямим кутом загнуті в різні сторони, не трапляються в пам'ятках першої половини бронзового віку в Північному Причорномор'ї. Щодо посохів чи шаманських жезлів, про які говорить Формозов, не вказуючи на конкретні зображення на стелі, то, можливо, вони десь і є, але не на лицевій частині останньої.

На нашу думку, А. А. Формозов не має рації, коли твердить, що на лицевій стороні сімферопольської стели показано поєдинок двох осіб,

навколо яких зображені тільки бойові сокири³⁶; навіть якщо ігнорувати різноманітність фігур, то таке уявлення не відповідає дійсності. Зіставлення сімферопольської стели з іншими як за їх типом, так і стилем, наприклад, з тими стелами, що знайдені поблизу Казанків, Ак-Чокрака і Мореля, не кажучи вже про бронзові вила з Новосвободної³⁷, свідчить зовсім не на користь Формозова. Це здивував раз підкреслює своєрідність стели з Бахчи-Елі. Скрізь, крім неї, ми маємо зображення двох фігур, що стоять у позі кулачних бійців, борців чи танцюристів. В той самий час на стелі з Бахчи-Елі є фігура мертвої людини, зображені вниз головою по відношенню до першої постаті й вершини стели. Навіть це розкриває зовсім інший задум художника. Антропоморфні стели з Казанків і Ак-Чокрака розділені поясом на дві частини. В нижній розміщені дві протилежні фігури без будь-яких інших супровідних предметів. Поясок, який оперізує стелу, є і в знахідці з Мореля, але обидві постаті зображені тут на верхній половині. Сімферопольська стела має зовсім іншу форму, композицію та фігури. Це своєрідний жертовник, про що свідчать чащеподібні заглиблення на сплощений верхній частині.

Навіть на першій невдалій фотографії, крім згаданих вище зображень, можна побачити зліва (біля фігур биків) ще дві фігури (рис. 4, 3), які розглядаються як зображення людини з трикутною плямою на грудях біля складної мотики (рис. 6, 1).

Аналогічно є фігура з такою плямою і на одному малюнку з Вал Камоніка (рис. 7, 3) на півночі Італії, де ця людина також зображена зліва від биків і рала³⁸. Характер малюнка з Вал Камоніка не викликає сумніву в тому, що його сюжет пов'язаний з культом родючості. Таким чином, розшифровка всіх основних зображень на лицевій стороні сімферопольської стели дає підставу вважати, що цей своєрідний пам'ятник залишило населення раннього бронзового віку, яке вже знало орне землеробство і використовувало для обробітку землі дуже доцільні в умовах Криму прямогрядильні рала з коротким повзуном³⁹.

Знахідка в торфовищі поблизу с. Полісся свідчить про те, що на іншій території у середині II тисячоліття до н. е. вже були кривогрядильні рала з повзунком, які потім стали основним типом орного знаряддя і в ранньому залізному віці.

В підсумку можна припустити, що орне землеробство з застосуванням дерев'яних рал з'явилося на території Східної Європи десь у другій половині III тисячоліття до н. е., очевидно, спочатку у енеолітичних племен, які мали зв'язки з Передньою Азією. У всякому разі, є підстави для висновку про поширення орного землеробства в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. на великій території до північної межі Лісостепу і південної частини лісової зони.

³⁶ А. А. Формозов. Материалы к изучению искусства..., стор. 137—139; його ж. Эпический сюжет..., стор. 50.

³⁷ А. А. Формозов. Эпический сюжет..., стор. 49, рис. 10.

³⁸ E. Anat. Les travaux et les Jours aux ages des Metaux du Val Camonica.—L'Anthropologie, t. 63, N 3-4, Paris, 1959, табл. XIX.

³⁹ Під час розкопок в 1971 р. в одному з поховань кургану Висока Могила в Запорізькій обл., яке хронологічно близьке до стели з Бахчи-Елі, В. І. Бідзайlia знайшов рештки справжнього прямогрядильного рукояткового рала. Ця археологічна знахідка ще раз підтверджує сказане вище.

Б. А. ШРАМКО

О времени появления пашенного земледелия на Юге Восточной Европы

Резюме

Вопрос о характере орудий пахоты на ранних ступенях развития земледелия на Юге Восточной Европы принадлежит к еще слабо разработанным. Между тем его решение необходимо для того, чтобы судить о времени возникновения и ранних формах пашенного земледелия в этом районе.

В статье приводятся новые данные, свидетельствующие о применении деревянных рал для обработки почвы. В частности, дается интерпретация изображений на лицевой стороне стелы из Бахчи-Эли возле Симферополя, на которой прослеживаются очертания двух древних рал. Эта и другие находки подтверждают вывод автора о том, что пашенное земледелие с применением деревянных рал появилось в Восточной Европе во второй половине III тысячелетия до н. э. В конце III — начале II тысячелетия до н. э. оно уже было распространено на большой территории вплоть до северной границы Лесостепи и южной части лесной зоны.

А. С. РУСЯЕВА

Культ Кібели в Ольвії

За останній час нагромаджено значний археологічний матеріал, який свідчить про існування в Ольвії культу Кібели і певною мірою сприяє висвітленню тієї лінії його історичного розвитку, що пов'язана з цим містом¹. Серед пам'яток, безпосередньо пов'язаних з ритуалом богині, особливе місце належить теракотам і вотивним рельєфам з її зображенням; крім того, заслуговують на увагу нечисленні в Ольвії матеріали — графіті на уламках посудин, лапідарні написи й монети.

Корені цього культу сягають в глибоку давнину, коли стихійно-містичне, в основі своїй хтонічне шанування жінок дістало узагальнення і завершення в особі Великої Матері, або Матері богів. Спочатку вона уявлялася життедайним божеством землі, а згодом набула й інших, конкретніших функцій: як охоронниця тваринного світу, захисниця і засновниця міст, інколи залежно від часу і місця як покровителька землеробства. В її шануванні як супутник виступав оргіастичний юний бог Аттіс, що уособлював вмирання та відродження рослинності; все це надавало їй відтінку хтонізму. Хтонічна сторона цього культу яскраво проявлялась на початку його виникнення в Малій Азії, особливо у Фрігії. Ще в архаїчний період він проник на о. Кріт, де ототожнювався з культом Реї², але не знайшов особливого поширення в стародавній Греції внаслідок екстатичного ритуалу, пов'язаного з оплакуванням Аттіса, що було чужим для давньогрецької релігії. Лише коли наприкінці III ст. до н. е. статуя Кібели була перевезена з Пессіунта до Риму, культ її став офіційним, державним. До цього спричинилася друга Пунічна війна³.

¹ Про культ Кібели в Ольвії немає спеціальних досліджень, крім невеликої статті Дж. Хирста (Ольвійські культури.—ІАК, вип. 27, стор. 105—107).

² Реальний словар. мифологических древностей по Любкеру. СПб., 1885, стор. 1153.

³ Тренчені Вальдапфель И мре. Мифология. М., 1959, стор. 438.

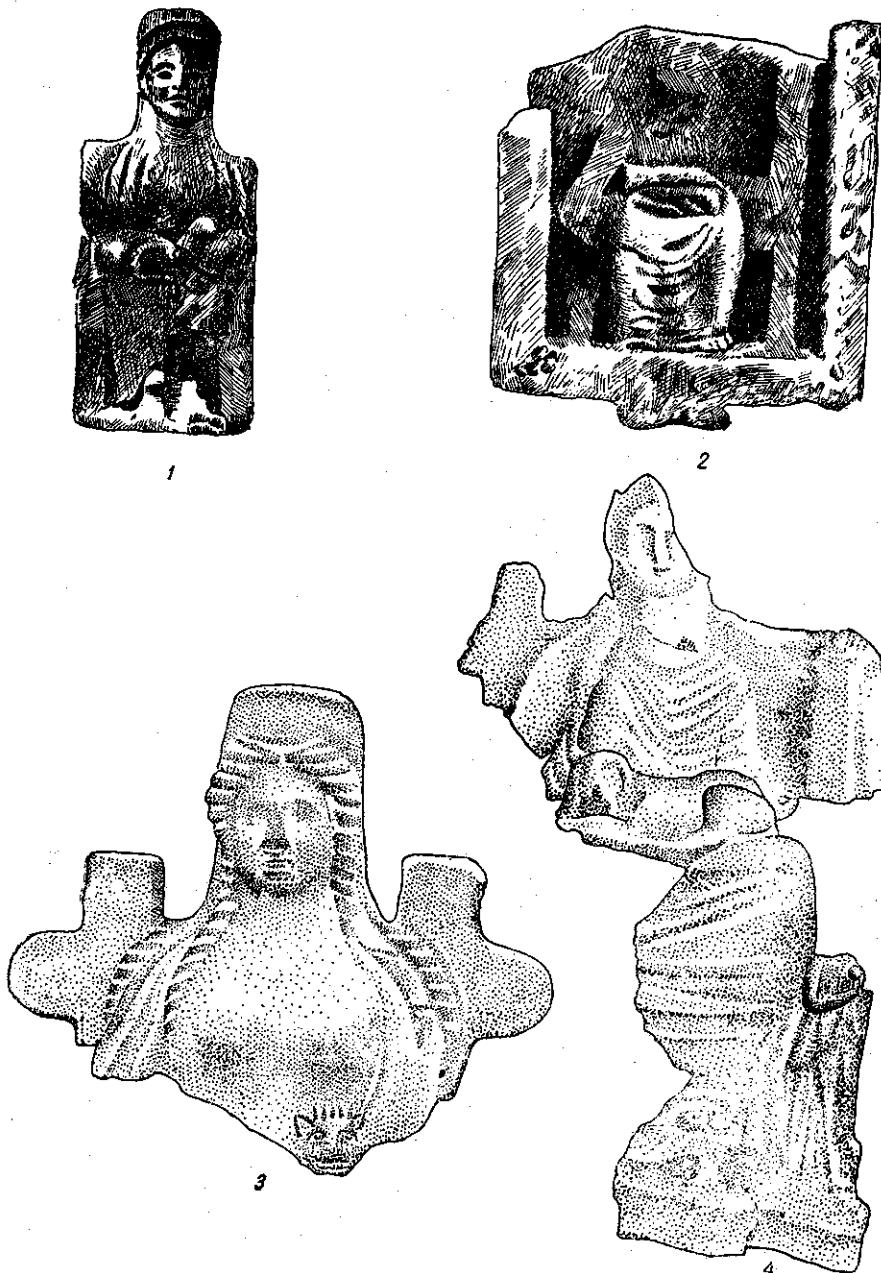

Рис. 1. Теракотові та вапнякове зображення Кібели.

Поява нового культового образу⁴ викликала зміни в його пластичному відтворенні, зумовлюючи поєднання атрибутів, раніше властивих окремим божествам. Образ Кібели, відомий нам за зразками малоазійської пізньоархаїчної скульптури, не змінився, проте нові риси залишили свій слід в узагальненому її втіленні. Вивчення того чи іншого куль-

⁴ Образ богині в цей час вже не був чисто малоазійським; її синкретизм виявлявся ще в архаїчний період (Otto Keßl. Die Religion der Griechen. III. Berlin, 1935, стор. 145—151). Кібела запозичила багато рис не тільки від Артеміди, Рей і Деметри, а й від єгипетської Ізіди, фракійських Котіс і Бендіди, тобто божеств тих народів, у яких рано виник її культ.

ту перш за все пов'язується з розкриттям процесу його виникнення на конкретній території, а також дослідженням тих історичних умов, якими він породжений. Вивчення більшості ольвійських культів полегшується тим, що божества тут переважно були не місцевого походження, а з'явилися разом з поселенцями. Згодом нові ритуали могли змінюватися, набираючи дещо іншого характеру й призначення.

В архаїчний період у Ольвії, як і в Мілеті, Кібела була дуже популярною, але менше, ніж інші жіночі божества: шанувалася, певно, лише окремими людьми. Дві теракотові статуетки, що зображені богиню (рис. 1, 1)⁵, знайдені в архаїчних шарах. Одна з них трапилася у похованні другої половини VI ст. до н. е. разом з теракотою Кори — Персефони. Як і інші богині, Кібела тут сидить в ієратичній позі у кріслі з високою спинкою. На голові — або покривала, з-під якого волосся спадає на груди локонами, або зачіска, зроблена в архаїчному стилі дрібними насічками. Хітон богині зливається з її тілом, лише в нижній частині показані поперечні дрібні складки. На одній з теракот одяг пофарбований по білій обмазці в яскраво-рожевий колір. В основному для теракот характерна узагальненість і змазаність, нечіткість окремих деталей. Стилістично вони нагадують зображення інших жіночих божеств, а відмінною їх рисою є те, що богиня обома руками тримає біля грудей левеня.

Терактові зображення Кібелі були знайдені в храмі кабірів у Німфеї⁶. Виходячи з місця їх знаходження в Ольвії і Німфеї та в інших пунктах⁷, вони вказують на хтонічну сутність культу Кібелі в цей ранній період та на взаємозв'язок її шанування як з культурами Деметри і Кори — Персефони, так і з ритуалом кабірів. Свідченням хтонізму є й алебастрові чаши, знайдені в багатому архаїчному похованні. Детальний аналіз їх зробив Б. В. Фармаковський⁸. Зображення демонів смерті на чашах разом з постаттю богині символізують її всевладність над життям і смертю.

До кінця V—IV ст. до н. е. відносяться кілька граффіті на уламках чорнолакових посудин. Написи складаються з двох літер — М та Н, які можна вважати скороченим ім'ям Кібелі⁹. В присвятах її найчастіше називали ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ або ΜΗΤΡΙ ΦΡΥΓΑΙ (Матір'ю богів, Фрігійською Матір'ю), або ж просто Матір'ю (МА, МН), як іноді іменували її у Фрігії. Для ольвійських граффіті характерне скорочене написання імені божеств, складене з однієї, двох, часом трьох літер, наприклад, присвяти Зевсу, Деметрі, Гермесу, Ахіллу та ін.¹⁰

Ширшого визнання культ Кібелі набуває в пізньоелліністичний і римський періоди. В Ольвії з'являється значна кількість різних пам'яток місцевого походження, що свідчать про особливу популярність бо-

⁵ 0/1902—18092.—Зберігаються у фондах Державного Ермітажу.—ОАК, 1913—1915, стор. 40, рис. 58. Аналогічний матеріал див.: F. Winter. Die Typen der figurlichen Terrakotten, I. Berlin, 1903, стор. 43.

⁶ М. М. Худяк. Два святилища на акрополе Німфея.—Труды Государственного Эрмитажа, т. II. М., 1958.

⁷ Кібела разом з Деметрою і Корою — Персефоною шанувались у храмі кабірів на о. Самофракія (Н. И. Новосадский. Культ кабиров в древней Греции. Варшава, 1891). Теракоти з її зображенням знайдені в Тірітакі у фавісі, де переважна кількість пластики відтворювала образи Кори — Персефони й Деметри (Ю. Ю. Марти. Розведочні розкопки вже городських стен Тірітакі.—МИА, № 4. М., 1941, стор. 25—36).

⁸ Б. В. Фармаковский. Архаический период в России.—МАР, № 34. Pg., стор. 16—24.

Чимала кількість різних бляшок з зображенням лева, виявленіх в похованнях, теж певною мірою пов'язана з цим культом.

⁹ 0-69/3450; 0-59/3963.

¹⁰ И. И. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М., 1953.

гині серед населення¹¹. Зокрема, це стосується теракот. Переважна кількість їх належить до III—II ст. до н. е., є лише кілька екземплярів кінця IV ст. до н. е. Всі вони дуже схожі з позою і композицією фігури, змінювалися тільки зображення атрибутів, стилістичні деталі в трактуванні обличчя, вбрания, поза лева. Всі ці теракоти, зроблені в різний час і різними майстрами, певно, є відображенням в основних рисах якоїсь відомої статуї Кібели. Статуарні зображення богині були широко розповсюджені в архаїчний період у Малій Азії, у тому числі в Мілете. Саме мілеський тип архаїчної скульптури мав великий вплив на розвиток пластики малих форм, головним чином теракотових і вапнякових статуеток, рідше мармурових рельєфів та горельєфів¹², які у період, коли проходив процес запозичення деяких канонів архаїчного мистецтва, стають широко відомими в Північному Причорномор'ї.

Найбільш традиційним було зображення Кібели, що сидить укріслі з фіалою в правій витягнутій руці, тимпаном у лівій, левеням на колінах і в согопа *tymralis*¹³. Нерідкі статуетки з левеням біля ніг богині, інколи бокові виступи крісла прикрашались головами цих тварин¹⁴. Поверненням до архаїчного типу є теракоти, на яких богиня виступає без головних своїх атрибутів і обома руками притримує левеня на колінах¹⁵.

Одягнена богиня в хітон, в окремих випадках із значним викотом на грудях. Поверх хітона, високо підперезаного паском з двома кінцями, що розходяться, спадає покривало (рис. 1, 3). На голові — або калаф у формі кріпосної стіни, інколи з накинутим на нього покривалом, або головного убору немає зовсім, і коси спускаються на груди. Обличчя богині трактувалось по-різному: іноді воно дуже чітко модельоване, з високим, гарною форми лобом, облямованим пишним волоссям, найчастіше з проділом, яке спадає на плечі хвилястими локонами; виразно окреслені тонкі брови, прямий ніс і напіввідкриті ледь усміхнені вуста¹⁶. В інших випадках увага до деталей мінімальна, всі риси обличчя невиразні, складається враження, що замість реального жіночого образу, як у першому випадку, тут втілено абстрагований тип богині, чим характеризується більшість зображень божеств¹⁷.

Часто Кібела мала прикраси: намисто на шиї, великі округлі сережки у вухах, іноді каблучки на пальцях. На деяких теракотах вона (рис. 1, 4) показана вже немолодою жінкою — масивна фігура, важке, майже квадратне підборіддя, зморшки на обличчі, які немов осоціюються з численними складками вбрания. Ноги завжди в черевиках, інколи сховані важкими складками хітона.

На кількох теракотах добре збереглися кольори. Крісло розписувалося червоними лініями, які перехрещувались, утворюючи ромби і прямокутники, в центрі вони мали розетки з блакитних крапок. Інколи бокові ніжки крісла були профільованими (рис. 2). Вбрания Кібели теж розмальовувалося то рожевою фарбою (як на архаїчній теракоті), то з

¹¹ Загальна кількість уламків таких теракот — близько 600. Розміри їх різні — від 15 до 30 см заввишки; глина рожева, жовта, сіра.

¹² М. М. Ко би ли на. Мілет. М., 1965, стор. 21; Б. В. Фармаковский. Архаїческий період в России..., стор. 19.

¹³ Е. И. Леви. Терракоты из цистерны ольвийской агоры.—КСИИМК, вып. 74. М., 1959, стор. 10—12.

¹⁴ Н. Кондаков. Греческие терракотовые статуетки в их отношении к искусству, релігии и быту.—ЗООІД, т. II. Одесса, 1879, табл. I, 2.

¹⁵ М. М. Худяк. Терракоты.—Ольвия. К., 1940, стор. 85; Е. И. Леви. Матеріали ольвийского теменоса.—Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 170, рис. 41, 3.

Подібного типу статуетки знайдені в Калатіci (М. Мирчев. Сбирката от теракоти на гр. Варна.—Ізвестия не Археологического дружество гр. Варна, кн. X. Варна, 1956, рис. 120, 120a).

¹⁶ 0-1908/4633.—Зберігається у Миколаївському історичному музеї, інша — в Московському (колекція Бурачкова).

¹⁷ 0-1912/4264; 0-56/2155; 0-55/3675 та ін.

фоном білої обмазки, якою найчастіше покривалася статуетка перед фарбуванням, контрастували чорні й червоні лінії геометричного орнаменту. Волосся і левеня брунатного кольору. Відома одна теракота, яка має сліди позолоти на волоссі й на вставних глиняних гудзиках на руках хітона¹⁸.

Існує кілька теракот, де на бокових частинах крісла є рельєфні жіночі та чоловічі фігури¹⁹. Жіноча постать показана в довгому хітоні з смолоскипом у руках, в одному випадку — з якимсь плодом чи квіткою біля грудей²⁰. Можливо, це зображення Кори — Персефони (рис. 1, 4), бо своєрідною рисою культу її в Ольвії був тісний зв'язок з поклонінням Кібелі²¹. Чоловіча постать, що сидить, очевидно, уособлює бога Аттіса, зважаючи на характерне для нього східне вбрання*. Стояча чоловіча фігура на задньому плані досить невиразна, але на підставі аналогії²² можна припускати, що це Гермес, також причетний до культу Кори — Персефони. Отже, і в елліністичний час культ Кібелі в Ольвії мав хтонічний характер.

Більшість теракот із зображенням Кібелі виявлено в комплексах, що, як відомо, відіграють значну роль у датуванні знахідок, а також у встановленні взаємозв'язку цього божества з іншими. Перша група теракот, кількісно невелика, походить з розкопаного в 1936 р.²³ велико-го північного будинку IV—II ст. до н. е. на ділянці «І». Тепер важко встановити чи пов'язувалися ці теракоти та інші культові речі з характером будинку, чи потрапили сюди випадково тоді, коли засипалось приміщення. За своїм змістом та ідеєю всі вони належать до одних культових образів — жіночих землеробських божеств. Більшість речей датується кінцем IV—III ст. до н. е. Група теракот, серед яких переважають зображення Деметри і Кори — Персефони, а статуетка Кібелі — лише дві, свідчить про початок нового періоду її шанування водночас з іншими божествами і вказує на одній ті ж зв'язки, які існували в архаїчний період.

Дещо інший характер має група культових речей, знайдена під час розкопок так званого будинку жерця Агрота. Тут переважають теракоти Кібелі, її мармуровий горельєф, теракоти Деметри, Кори — Персефони, вапнякові вітарики тощо. Вони відкриті в засипці підвальних приміщень, що розкопувалися в 1959, 1963 і 1964 рр.²⁴ Можливо, в будинку Агрота було спеціальне приміщення, де проходили різні ритуальні сцени на честь богів родючості. Серед останніх, виходячи з кількості матеріалу, найбільше значення мала Кібелла **. Це був час найвищого розкві-

¹⁸ Е. И. Леви. Терракоты..., стор. 12.

¹⁹ Там же, 0-59/1922.

²⁰ Е. И. Леви. Терракоты..., стор. 12; 0-59/1922.

²¹ А. С. Русєєва. Про культ Кори — Персефони в Ольвії. — Археологія, вип. 4. К., 1971.

* В Ольвії знайдено дві теракоти III ст. до н. е., що зображують Аттіса. Одна з них — статуетка Аттіса, який сидить на скелі і грає на сірнізі; на голові у нього гостроверхий убор. Як і на рельєфних зображеннях Кібелі, він одягнений в довге вбрання, що тут слабо моделюване (№ 22156. — Зберігається в ОАМ). Друга теракота привізна, вона показує Аттіса в короткому підперезаному хітоні, гостроверхому головному уборі. Зачіска має вигляд двох рядів булав (Е. И. Леви. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры. — Ольвія. Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 171, рис. 42).

²² Подібного типу теракоти, вапнякові й мармурові рельєфи знайдені як в Греції, особливо в Аттіці, так і на Боспорі (С. Війтей. Die klassisch griechischen Skulpturen. Berlin, 1928, табл. 118; F. Winter. Вказ. праця, стор. 175; Ю. Ю. Марти. Новые эпиграфические памятники Боспора. — ИГАИМК, вып. 104. М., 1934, стор. 64—66).

²³ Л. М. Славин. Отчеты о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг. — Ольвія, т. I. М., 1940, стор. 29; М. М. Худяк. Терракоты, стор. 85—103.

²⁴ Шоденники археологічних розкопок за 1959, 1963, 1964 рр. — НА ІА АН УРСР.

** Серед чималої кількості уламків теракот виділяються уламки від 14 різних за стилем статуеток із зображенням Кібелі. Заслуговують на увагу, зокрема, фрагменти великих теракот (розмірами від 27 до 32 см) місцевого виробництва, виготовлених з

ту її культу — III—II ст. до н. е., коли в Ольвії вже існувало не тільки приватне шанування богині. В місті було споруджено святилище, певне, в районі теменоса, на що значною мірою вказує найчисленніший у Північному Причорномор'ї комплекс культових речей, знайдений у заповненні великої цистерни в 1955—1956 рр.²⁵ З 2000 уламків теракот, що зображують Деметру, Кору — Персефону, Крилатого Генія, статуеток, присвячених культу Діоніса та інших божеств, 500 фрагментів пов'язано з Кібелю, що дало можливість О. І. Леві припустити існу-

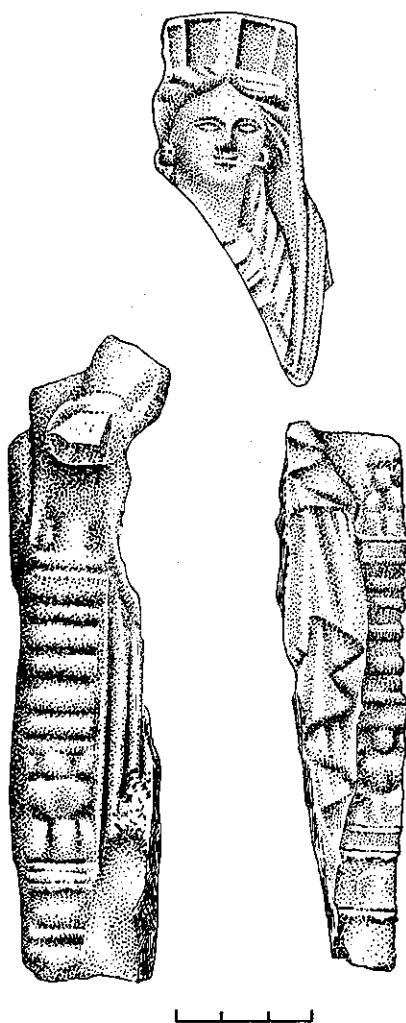

Рис. 2. Теракотове зображення Кібели.

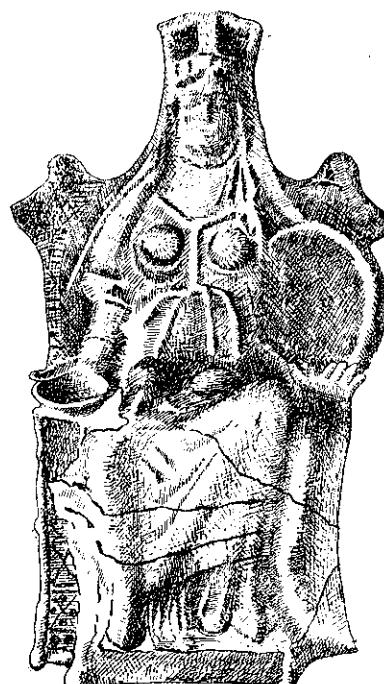

Рис. 3. Теракотове зображення Кібели.

вання тут її святилища. Ця думка правомірна, бо навряд така велика кількість статуеток Кібели була б у святилищі іншого божества. Якщо раніше, на початку свого відродження, вона шанувалась разом з давно існуючими тут богинями землеробства, до яких завжди близько стояли Діоніс і його супутники ($\Theta\LambdaΣΘΣ$), то тепер (III—II ст. до н. е.) чисто землеробські божества, можливо, в зв'язку з економічною і політичною кризою в Ольвії відступають на задній план і шануються разом з Кібелю.

Водночас із загальним її культом зберігається сімейний, на що вказують окремі статуетки богині, знайдені при розкопках житлових будинків Ольвії. Яскравим прикладом цього є теракота Кібели III ст.

сірої та червоної глини. Їм властиве узагальнення і нечітке трактування деталей всієї постаті і особливо обличчя; розмальовувалися вони, певно, різними фарбами. В 1965 р. знайдена форма від статуетки Кібели таких самих розмірів (0-65/1145).

²⁵ Е. И. Леви. Терракоты..., стор. 9—19.

до н. е., одна з найкраще збережених. Виявлена вона у приміщенні великого житлового будинку, відкритого Б. В. Фармаковським у Нижньому місті в 1910 р.²⁶ (рис. 3). Кібела, як і на інших зображеннях, сидить у кріслі з високою спинкою і боковими, неначе роздвоєними виступами, тримаючи на колінах левеня. В лівій руці у неї тимпан, розмальований червоною фарбою, в правій — велика фіала. Калаф у формі кріосної стіни теж червоного кольору. З-під нього частково видніється волосся з проділом посередині. Воно падає на груди довгими локонами. На обличчі Кібели, зображеному порівняно молодим, збереглися сліди фарб: брови і очі чорні, губи червоні; у вухах — великі сережки довгастої форми. Богиня одягнена в плащ і хітон, високо під'язаний паском з двома звисаючими кінцями, по нижній частині плаща проведені дві горизонтальні смуги — чорна і червона. Спинка крісла розписана прямыми лініями*. Разом з теракотою Кібели на мозаїчній долівці трапились жіноча статуетка та вапняковий вівтарик. Немає сумніву, що в цьому будинку Кібела користувалась особливою шаною.

В будинку Агрота, як показує велика кількість різноманітних вотивних предметів, шанування мало характер культу, служителями якого, можливо, були жерці або відвідувачі цього будинку. В такому разі тут не виключена наявність особливого приміщення, де відбувалися ритуальні дії, жертвоприношення та ін.

Крім того, було знайдено зображення Кібели з мармуру (рис. 4, 1), єдине поки що в Ольвії, виконане у високому рельєфі²⁷. Плитку зроблено з крупнозернистого, білого з легким жовтуватим відтінком мармуру висотою 24, шириною 16,5, товщиною 4,5 см. Плитка на звороті із боків оброблена досить недбало, сліди шліфування відсутні. Кібела зображена не в кріслі з високими боковими виступами, як на теракотах, а на лавці (подібно до архаїчних малоазійських рельєфів). У лівій руці богиня тримає тимпан, який прилягає до її тіла, у правій — фіалу. На колінах лежить левеня. Одягнена вона в довгий важкий хітон з короткими і широкими рукавами, з численними недбало виконаними поздовжніми складками, що спускаються донизу, прикриваючи з боків підставку для ніг, а спереду злегка підняті над тупими носками черевиків. Хітон згідно з елліністичною модою високо підперезаний під грудьми товстим паском у формі джгута. Поверх вбрання накинуте покривало, один кінець якого перекинutий через ліву руку, а другий спускається до ніг. На голо-

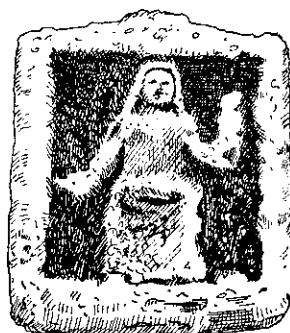

Рис. 4. Зображення Кібели з мармуру (1) та вапняку (2).

²⁶ ОАК за 1909—1910 рр., стор. 67, рис. 75.

* Див. аналогії, що даються відповідно до загальних стилістичних ознак. М. М. Худяк. Терракоты, стор. 85, рис. 62; Г. Д. Белов. Терракоты Херсонеса из раскопок 1908—1914 гг. Херсонес, сб. III. Севастополь, 1930, рис. 20, 21; F. Winter. Вказ. праця, т. 3. стор. 174, рис. 4; T. Wiegand und Schrader. Priene Berlin. 1904, стор. 330, рис. 367.

²⁷ Зберігається у Київському археологічному музеї.

ві—невисокий калаф напівциліндричної форми. Важкі довгі кося спадають на груди, одна кося біля шиї роздвоюється. Повне, округлих обрисів, з масивним підборіддям обличчя богині застигло в посмішці. Численні складки (на вбранині, шиї, щоках) підкреслюють, як ні в одному з інших зображень, її старість.

Повних аналогій цьому горельєфу немає. Майстер в основному дотримувався прийнятих канонів (постановка фігури, атрибути), проте добавив багато свого. Цікаве трактування волосся, обличчя, лавки. Чаши і тимпан богиня тримає на стегнах, в той час як звичайні статуарні зображення цих атрибутів показані на витягнутих руках. Відчувається навмисне звуження рельєфу, що, певне, пояснюється невеликими розмірами платки. Грубе, недбале виконання, необробленість тильних сторін горельєфу, що якоюсь мірою вказує на його незакінченість, свідчать про місцеве походження виробу. Його було відкрито у підвальному приміщенні на глибині 2,8 м майже біля самої долівки, керамічний матеріал заповнення датується III—II ст. до н. е. Стилістичні ознаки — об'ємність зображення, окремі деталі вбранин, характерні для пізньоелліністичного часу,— теж підтверджують цю дату.

В цей період з'являються вапнякові рельєфи з постаттю Кібели, знайдені в Ольвії та за її межами в різні роки²⁸. Вони являють собою невеликі прямокутні плити (рис. 1, 2; 4, 2)²⁹, прикрашені схематизованим трикутним фронтом, інколи з акротерієм зверху, грубо висіченими з дрібно-або крупнозернистого вапняку різних відтінків — білуватого, світло-сірого, світло-жовтого, який ольвіополіти застосовували при будівництві. Виняток становить рельєф з м'якого білого привізного вапняку, знайдений у шарі III ст. до н. е. в районі теменоса; в тому самому шарі були й теракоти III ст. до н. е., головним чином зображення Кібели. Якщо матеріал вказаних знахідок (місцевий вапняк) свідчить про їх ольвійське походження, то рельєф з району теменоса, певно, привізний³⁰. На жаль, він дійшов до нас в пошкодженному вигляді (через м'якість вапняку). Особливо це стосується самого зображення, але в тих частинах, що збереглись, реалістичність і ретельність виконання відрізняють його від пізніших рельєфів. Вони, як і теракоти, показують Кібелу зі всіма її атрибутами. Богиня зображена в глибині ніші майже правильної форми. Її масивне тіло в довгому хітоні зливається з лавкою, на якій вона сидить з левеням на колінах, тримаючи на витягнутих руках тимпан і фіалу³¹. Інколи рука з тимпаном спирається ліктем на підставку у формі стовпчика. На одному з рельєфів збереглась голова Кібели, але внаслідок пористості вапняку риси обличчя зовсім невиразні; на голові — покривало, що спадає на плечі хвилястими складками (рис. 4, 2).

Рельєфи виконані в об'ємному плані, відчувається прагнення до реалістичного зображення богині, що відрізняє їх від римських зразків, для яких характерна пластичність і прямолінійність, зведена інколи до простих геометричних форм. В Ольвії є один варіант рельєфу такого типу³². Він висічений з дрібнозернистого світло-сірого вапняку, який трап-

²⁸ В 1913 р. у Заячій Балці зі сторони некрополя знайдено фрагментований рельєф Кібели в кріслі (ОАК, 1913—1915 рр.), а в 1954 р. дещо північніше цистерни з теракотами трапився інший (зберігається в Ольвійському музеї). Там був ще один рельєф, виявлений випадково. В 1957 р. В. В. Лапін на території некрополя знайшов рельєф, що зберігається нині у Київському археологічному музеї. Кілька рельєфів є в Херсонському, Миколаївському, Одесському музеях.

²⁹ Розміри двох рельєфів, що збереглись повністю, такі: перший висотою 0,52, шириною 0,33, висотою фігури 0,47 м; другий — відповідно 0,29, 0,285, 0,25 м.

³⁰ А. Н. Карасен, Е. И. Леви. Ольвийская экспедиция. Агора. 1945.—НА ІА АН УРСР, стор. 19.

³¹ Подібного типу зображення див.: M. C. Soutzo. Le culte de Cybele et la patere d'or du tresor de petroasa.—Dacia, III—IV, 1927—1932, стор. 628, рис. 28.

³² Зберігається в Ольвійському археологічному музеї.

ляється в Ольвії рідко. Кібела показана в глибокій ніші. Форми її тіла важкі, приземкуваті, прямі. В трактовці фігури немає нічого зайвого. Богиня в ієратичній позі, в руках, досить грубо вирізаних, тримає на колінах левеня. Хітон на широко розставлених колінах показано злитим з тілом, деталей немає, крім єдиної заглибленої лінії, що віddіляє ноги. З-під хітона видно босі ступні з грубо зображеними пальцями, що важко спираються на дно ніші.

Цей рельєф в основному повторює архаїчні малоазійські скульптури Кібели, що, як і ольвійські, зроблені з вапняку. Її постать всередині прямокутного заглиблення дає уявлення про символічне зображення храму (ΝΑΟΣ, ΝΑΙΣΚΟΣ). Подібного типу рельєфи наявні в архаїчний період у багатьох іонійських містах Малої Азії, в тому числі в Мілете³³. Пізніше, з відродженням культу Кібели, цей тип зображень також поновлюється, набуваючи малоазійських форм у втіленні образу богині. Недбалість у виконанні характерна взагалі для скульптури з вапняку, який швидко і легко псуються.

Вапнякові рельєфи Кібели, як і вся місцева ольвійська скульптура, що з'являється тут, головним чином, лише в пізньоелліністичний та римський періоди, не дослідженні. Ще не виявлені її локальні особливості і стиль зображення, властиві тому чи іншому періоду. На жаль, більшість цих рельєфів знайдена випадково*, що ускладнює їх датування³⁴; об'ємне зображення богині, а також мармуровий горельєф датуються шаром, в якому їх було знайдено,— III—II ст. до н. е. Оскільки у відтворенні деяких деталей лавки, одягу, постановки фігури, розташування атрибутів і, головне, об'ємності зображення вони стилістично близькі решті рельєфів, то їх останні можна вважати належними до пізньоелліністичного періоду (за винятком того, який, як вказувалось, походить з римського часу). Такі дещо широкі хронологічні рамки пояснюються браком матеріалу. Його нагромадження дасть підстави визначити стилістичні особливості ольвійського мистецтва окремих періодів.

Для римського періоду відомо менше даних, які відтворюють шанування Кібели. Це, очевидно, зумовлене тим, що Ольвія зазначеного часу взагалі мало вивчена.

У I ст. до н. е. в місті з'являються монети із зображенням Матері богів в согопа *tigalis* і покривалі. На їх зворотній стороні зафіковані її атрибути³⁵. За кількістю ці екземпляри не виділяються серед монет із зображенням інших божеств, що шанувалися в Ольвії. Поява Кібели на монетах свідчить про державний характер її культу в цей час³⁶.

Відомий світильник, на якому в заглибленому медальйоні кулястої форми зображена Кібела з тимпаном у лівій руці, справа стоїть Attis

³³ S. Reinach. Statues archaiques de Cybele decouvertes à Smyre.— BCH, XIII, 1889, табл. VIII; E. Akurgal. Die Kunst Anatoliens. Berlin, 1961, стор. 86, рис. 73.

* Крім того, це не дає змоги повною мірою встановити призначення рельєфів, їх вотивний чи поховальний характер. Деякі з них, не випадково знайдені на території некрополя, певно, були своєрідним додатком до вапнякових надгробків. І якщо це так, то Кібела і в той період зберігала свій хтонічний характер.

³⁴ Вапняковий рельєф, виявлений в 1913 р., В. Д. Блаватський датує III ст. до н. е. (В. Д. Блаватський. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, стор. 145).

³⁵ А. Н. Зограф датує ці монети I ст. до н. е. (А. Н. Зограф. Античные монеты.— МИА, № 16, 1951, стор. 140). П. Й. Кашиковський їх карбування пов'язує з 73—63 рр. до н. е. (П. И. Кашиковский. Из истории монетного дела Ольвии.— МАПП, № 4. Одесса, 1962, стор. 102).

³⁶ П. Й. Кашиковський зазначає, що зображення богів на монетах навіть в найбільш ранній період мало у греків державно-політичне значення (П. И. Кашиковский. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI ст. до н. э.—IV ст. н. э.). Автореферат. Л., 1969, стор. 9—10).

в шоломі, по обидва боки від крісла — леви, а також два лапідарних написи з присятою Матері богів³⁷. Один з написів розташований під рельєфом, що зберігся частково. За стилем він нагадує рельєфи фракійського виробництва із зображенням Вершника, Мітри, Сільвана, яких багато знайдено в Ольвії. Це дало можливість М. І. Ростовцеву, а слідом за ним А. П. Манцевич і О. М. Щеглову говорити про наявність в Ольвії святилища фракійських богів, подібного до того, що було в Ай-Тодорі³⁸ і на території стародавньої Фракії. Малоазійські божества (Мітра, Кібелла), які згодом спровали великий вплив на розвиток християнства, очевидно, не мали тут, як і в Фракії, самостійного культу в цей час, а шанувалися разом з іншими богами, і важко сказати, хто з них займав домінуюче становище.

Отже, ми розглянули характерні для культу Кібелі пам'ятки ольвійського мистецтва, які дали можливість простежити появу цього культу і його широку популярність серед населення, взаємозв'язок з шануванням інших богів, а також ряд особливостей в трактуванні пластичного образу богині. В архаїчний період Кібелла була лише певною мірою знайомою ольвіополітам.

Відома розповідь Геродота про Анахарсіс, який після відвідання Кизіка під час свят на честь Кібелі вирішив і в себе на батьківщині запровадити жертвоприношення цій богині. «Після повернення в Скіфію він, обвішавшись зображеннями богині в так званому Поліссі (вони лежить біля Ахіллового бігу і все покриті різнопідвидами деревами), відправив в честь її якесь свято з тимпаном в руках»³⁹. Хоч все це відбулося в священному місці, що належало Ольвії⁴⁰, проте Геродот ніде не вказує, що в цей час тут шанувалась Кібелла ольвіополітами. Пізніше, можливо, вона і мала там шану, бо в тих місцях було знайдено вапняковий рельєф з її зображенням⁴¹. Під час найбільшого розквіту в Ольвії й у всьому грецькому світі про неї ледве пам'ятали. Натомість зовсім інше спостерігається в III ст. до н. е. Відомо, що Ольвія в той час зазнавала великих труднощів. Політичні й економічні чинники не могли не відбитись на розвитку релігійних вірувань і культів. Неабияку роль, певне, відіграло в поширенні цього культу офіційне прийняття його в Римі, хоч в Ольвії він відродився дещо раніше. Проте важко визначити внутрішні причини, які зумовлювали ольвіополітів шанувати саме цю богиню. Іконографічно вона найбільше відображена в місцевій коропластиці. Теракоти в основних своїх деталях повторювали грецькі юнійського та аттічного виробництва, хоч часто поступалися останнім в пластичній майстерності. Як і в теракотах Деметри, тут простежуються окремі реалістичні ознаки, які виявлялися найчастіше в зображеннях обличчя: воно не є узагальненим ідеальним образом, а втіленням реальних людських рис, навіть, можливо, зі слідами портретної схожості. Ця сама деталь властива і мармуровому горельєфу. Теракотами володіли широкі верстви населення, вони являли собою не тільки вотивні дари,

³⁷ А. В. Деревицкий, А. А. Павловский, Э. Р. Штерн. Терракоты Одесского музея, I—II, 1897—1899, табл. XVII; ИРЕ, I (2), № 170, 192. Напис № 192, за новими дослідженнями П. И. Каишковського, датується другою половиною III ст. до н. е.

³⁸ М. И. Ростовцев. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре.—ИАК, вып. 40; А. П. Манцевич. Рельеф из городища Скельки близ Ольвии.—КСИА АН УССР, вып. 11, 1961, стор. 10 і дал.; А. Н. Щеглов. Два вотивных рельефа из Ольвии.—ЗОАО, вып. II (35). Одесса, 1967, стор. 255 та ін.

³⁹ ВДИ, № 2. М., 1947.

⁴⁰ М. М. Кубланов. Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества.—Ежегодник Музея истории, религии и атеизма АН СССР, т. I. М.—Л., 1957, стор. 228.

⁴¹ А. Г. Загинайлло. Висунцовский клад серебряных монет, найденный в 1951 г.—ЗОАО, II. Одесса, 1967, стор. 61, прим. 6.

а й свідчили про домашній характер шанування божеств, а також про якусь своєрідну обрядність, мало нам відому.

Цікаву групу присвятних пам'яток становлять вапнякові рельєфи. Проявом їх місцевої майстерності є сполучення впливів як малоазійського, так і фракійського мистецтва, між якими теж існували свої взаємозв'язки і взаємовпливи ще з архаїчної доби. Між Ольвією і Понунав'ям, певно, був зв'язок і в більш ранній час, але в релігійному плані він особливо сильно позначився в пізньоримський період. Тоді саме в Ольвії з'явилися римські легіонери, а серед них і загін фракійців, що приніс свої культури, які стали досить популярними серед населення північнопричорноморських міст⁴².

За археологічними даними важко судити про ці обряди в Ольвії, що проводились ранньою весною. Не відомо, чи мали вони такий екстасичний характер, пов'язаний з інсценуванням смерті бога Аттіса і його відродження та з жертвоприношенням, як це було в Фрігії, а потім в Римі, чи відзначались досить скромно, як подекуди в грецьких містах. Дж. Фрезер пише⁴³, що вони поширились по всій Римській імперії після встановлення цього культу в Римі. Написи, знайдені в Галлії і Германії, свідчать, що провінціальні святилища в своему ритуалі наслідували римські. Однак шанування Кібели не зразу стало масовим. Спочатку воно поєднувалось з поклонінням Деметрі та Корі — Персефоні. Але поступово Кібела здобувала дедалі більше визнання серед усіх верств населення, про що говорить велика кількість теракот та інших пам'яток місцевого виробництва. Остання деталь — втілення образу богині в ольвійському мистецтві — вказує на її особливу популярність. Пластичні зображення Кібели повторюють архаїчний тип (з левом на колінах і покривалом на голові), але здебільшого вона виступає в сорока тигаліс з чашею і тимпаном в обох руках, левеням на колінах. Наявність всіх атрибутів ніби підкреслювала численні функції богині: не тільки як охоронниці тваринного і рослинного світу, а й засновниці та захисниці міст — всесильної Матері богів. Так, певно, проходив початковий етап універсалізації божества.

А. С. РУСЯЕВА

Культ Кібелы в Ольвии

Резюме

За последнее время в Ольвии накопился значительный археологический материал, свидетельствующий о широком распространении культа Кібелы, особенно в III—II вв. до н. э. На основании этих памятников в статье рассматривается историческое развитие культа в хронологической перспективе, иконография божества, культово-религиозные связи с другими ольвийскими богами, а также с аналогичными обрядами в основных центрах античного мира. В позднеэллинистический период Кібела становится наиболее почитаемой среди масс Ольвии, о чем свидетельствует громадное количество терракотов с ее изображением местного производства. Как и в терракотах Деметры, здесь прослеживаются отдельные реалистические признаки в изображении лица, выражающего не обобщенный идеальный образ, а воплощение реальных человеческих черт, даже, возможно, со следами портретного сходства.

⁴² А. Н. Щеглов. Два вотовивых рельєфа из Ольвии..., стор. 255 і далі.

⁴³ Дж. Фрезер. Золотая ветвь, кн. III. М., 1928, стор. 71.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ, М. М. КУБЛАНОВ

**Склеп № 18 некрополя Ілурата
(Спроба реконструкції)**

Склеп № 18 розміщений на південній ділянці некрополя Ілурата, приблизно за 500 м на південний схід від городища *. За супровідним матеріалом його можна датувати II — першою половиною III ст. н. е.

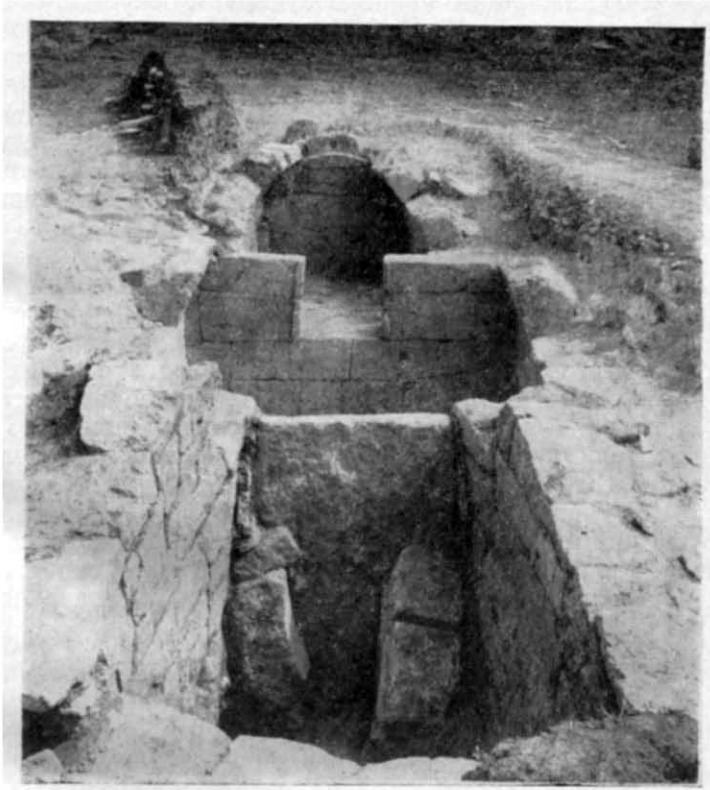

Рис. 1. Загальний вигляд склепу з боку дромоса.

Пам'ятка добре збереглася (завалилося тільки склепіння). Це дає зможу правильно обґрунтувати проект її об'ємної реконструкції і на цій основі виробити загальну методику реконструкції таких об'єктів. Простота і компактність плану, добре знайдені пропорції і масштаб, використання типових для того часу прийомів будівельної техніки, значення пам'ятки як історичного джерела — все це ставить її в ряд найцікавіших і найзначніших об'єктів некрополя Ілурата.

Курган, під яким було виявлено склеп № 18, розташований на початку східного схилу неглибокої балки. Насип дуже осунувся у західному (в сторону балки) напрямку. Ця обставина, а також зруйноване склепіння спричинилися до того, що найвища частина насипу міститься нині біля східної поли кургану. Загальні розміри насипу до початку розкопок були такими: 12 м у напрямку північ — південь і 14 м на

* Склеп розкопано експедицією Державного музею історії релігії і атеїзму Міністерства культури РРФСР, яка працювала під керівництвом М. М. Кубланова. Організаційно вона примикає до Боспорської експедиції АН СРСР, очолюваної П. М. Шульцем.

схід — захід. Максимальна висота насипу щодо розташованої на північ, схід і південь місцевості становила 0,75—1 м, будь-яких залишків крепіди спочатку не простежувалось. Останні, як і склеп (рис. 1; 2, 2), були відкриті під час розкопок.

Залишки крепіди погано збереглися. Довжина їх у північному і східному секторах кургану 13 м, ширина 0,2—0,5, висота до 0,5 м; збе-

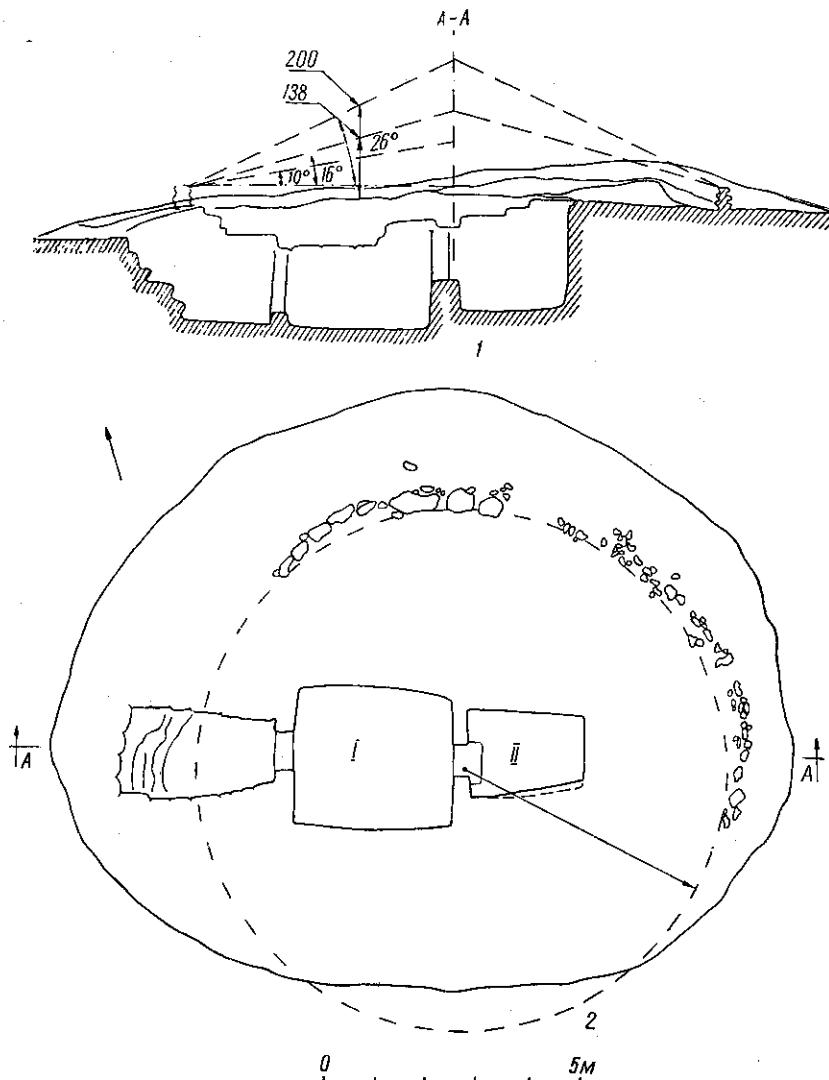

Рис. 2. Обмірні креслення і побудова реконструкції (лінії реконструкції показано пунктиром):

1 — розріз насипу кургану і склепу А—А, 2 — план комплексу.

реглис один — три ряди каменів. Крепіда була викладена за одношаровою іррегулярною системою з необроблених каменів світло-сірого валняку довжиною 0,2—0,5 м. Розміщена вона по кривій, близькій до кола, з радіусом близько 5 м. Глибина закладення її підошви на 0,75 м нижче найвищої точки кургану і міститься на рівні стародавньої денної поверхні. Відсутність залишків крепіди в західному і південному секторах кургану пояснюється тим, що тут насип обплів (рис. 2, 1).

Склеп розміщений у центральній (по відношенню до крепіди) частині кургану. Вхід орієнтований на захід, головна вісь проходить по

лінії захід — схід з відхиленням до 15° на північний захід і південний схід. Дромос приблизно на $2/3$ своєї довжини виходить за межі можливої лінії крепіді. Загальні розміри $9,3 \times 1,8—3,3$ м при максимальній глибині закладення підлоги в центральній камері $2,4—2,5$ м відносно

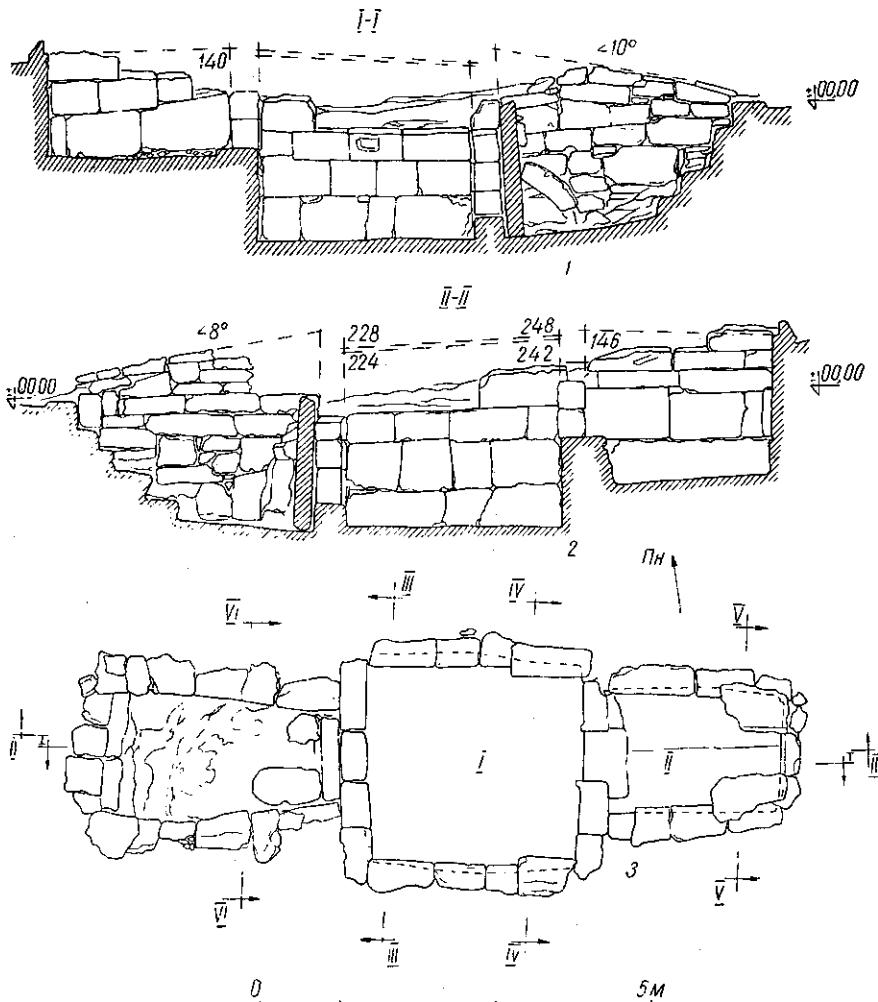

Рис. 3. Обмірні креслення і побудови реконструкції:

1 — південні стіни камер і дромоса, 2 — північні стіни камер і дромоса, 3 — план склепу.

підошви крепіді (рис. 2, 1). Споруда складається із ступінчатого дромоса і двох поховальних камер, головні поздовжні осі яких збігаються не повністю.

Дромос (рис. 3, 1—3; 4, 1; 5) всередині має довжину 3, ширину — 1,5 у західному і 1,15 м у східному кінцях. Збереглося п'ять вирубаних у скелі східців (з них два верхніх обкладені камінням) з кутом підйому близько $47—50^\circ$. Максимальна висота частини стін, що збереглися, 2,15 м. Площина верхнього східця на 0,5—0,6 м нижче від підошви крепіді. На 2,3 м нижче від неї перед входом у першу поховальну камеру є невеликий майданчик розмірами $1,15 \times 1,4—1,8$ м. З першою камерою дромос з'єднується дверним прорізом, який має кам'яний поріг. Проріз був закритий плитою розмірами $1,1 \times 1,7$ м, приставленою впритул до західного фасаду західної стіни камери. Поздовжні стіни дромоса вертикальні, їх верхні площини біля його вхідної частини вирівняні і про-

тягом 2 м піднімаються в напрямку до першого приміщення під кутом близько $9-10^\circ$. Південна стіна у плані вигнута. Будь-яких слідів перекриття не збереглося.

Перша поховальна камера (рис. 3, 1—3; 4, 3, 4; 6; 7) у плані наближається до квадрата ($2,6-2,7 \times 2,6-2,75$ м). Всі чотири стіни дещо вигнуті назовні. Різниця діагоналей приміщення близько 0,15 м. Підлога, закладена на глибині 2,3—2,4 м нижче від підошви крепіди, є продовженням нижньої площини дромоса і має невеликий нахил на схід (приблизно 4 см на 1 м горизонтального прокладення). Поздовжні стіни на висоту 1,45—1,55 м збереглися повністю, торцеві — частково (до 1,85 м, бо їх верхні частини впали при руйнуванні склепіння). На по-

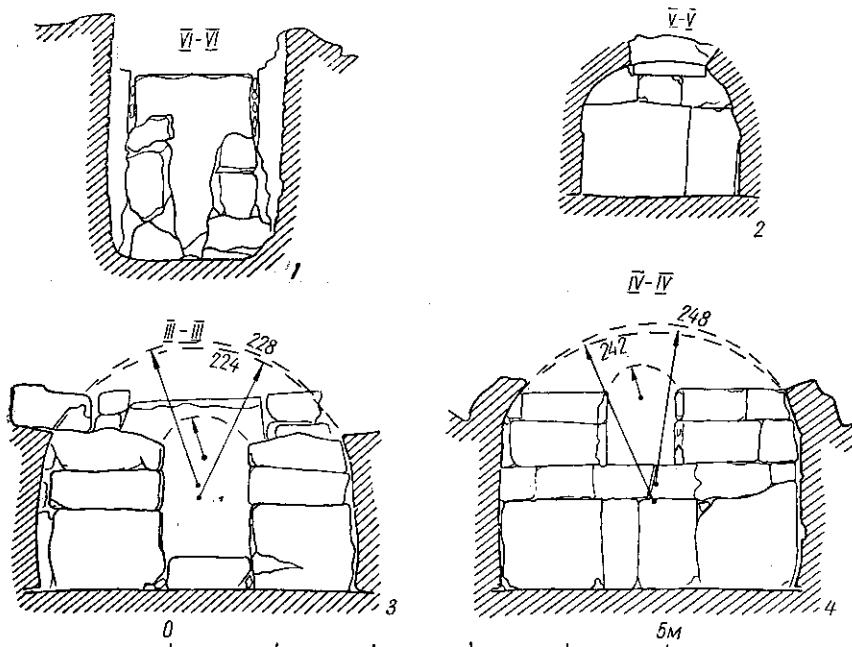

Рис. 4. Обмірні креслення і побудова реконструкції:
1 — поперечний розріз дромоса, 2 — східна стіна камери II, 3 — західна стіна камери I,
4 — східна стіна камери I.

здовжніх стінах, біля східної стіни першої камери залишилися п'яткові камені розлірного циліндричного склепіння. У вертикальному поперечному перерізі поздовжні стіни дещо ввігнуті, немов продовжують кривизну склепіння, хоч конструктивно воно починає виділятись тільки на висоті близько 1,5 м від підлоги. Від цього рівня в торцевих стінах витесана напрямна для твірної склепіння. Останнє не виділене ніякими декоративними елементами. Дверний проріз з дромоса в частині, що збереглася, має прямокутну форму (висота 1,05, ширина 0,85 м); верхні площини бічних стінок скошені (рис. 6), укоси дещо ввігнуті.

У східній стіні є проріз, який з'єднував першу камеру з другою (рис. 7). Наявна його частина має прямокутну форму (висота і ширина 0,63—0,65 м), з західної сторони він облямований наличником, витесаним у формі полички. Поріг прорізу на 1,2 м вищий від підлоги першого приміщення, що викликано відповідним перепадом рівнів цих камер.

Друга камера (рис. 3; 4, 1; 8) у плані майже відповідає прямокутнику розмірами $1,45-1,58 \times 2,37-2,2$ м. Діагоналі рівні. Північна стіна у плані вигнута, поздовжні дещо ввігнуті. Вони уціліли на всю висоту (0,87—0,98 м), причому на одній з них (північній) повністю, а на другій частково є п'яткові камені циліндричного склепіння, що збереглося

біля східної (торцевої) стіни майже цілком. У цьому місці висота шелиги становить 1,3 м від підлоги, яка має невеликий нахил на захід.

Слід зазначити незбіг і непаралельність головних поздовжніх осей окремих приміщень склепу і не зовсім чітку прямокутність останніх поряд з ретельною кладкою стін.

Стіни обох камер викладені за одношаровою однорядною системою, в нижньому ряду — орфостатною, а у верхніх — постелистою (виняток — північна стіна першої камери). Матеріал — світло-сірий вапняк у вигляді прямокутних плит і блоків, добре викадрованих і щільно, всією площею, притесаних по місцю. Розміри каменів по фасаду в орфостатних

Рис. 5. Північна стіна дромоса.

рядах 0,3—1,25 м (довжина) і 0,48—0,87 м (ширина), в постелистих — відповідно 0,33—1,1 і 0,2—0,4 м. Фасади старанно обтесані. В кожному окремому ряду камені приблизно однієї висоти. У верхньому ряду південної стіни першої камери є невелика ниша шириною 0,3, висотою 0,18, глибиною близько 0,1 м. Кладка робилася насухо. У фундаменті склепіння використано клиновидні камені товщиною 0,2—0,35 м, що, як видно, було однією з основних причин руйнування стелі. У східній стіні другої камери добре збереглася поличка, яка служила напрямною для твірної склепіння. Слідів штукатурки немає.

Інший характер кладки поздовжніх стін дромоса. Вони викладені за однорядною одношаровою постелистою системою з прямокутних плит і блоків світло-сірого вапняку розмірами 0,33—1,38 м (довжина) і 0,15—0,6 м (висота). Матеріал різnotипний щодо величини і форми, гірше викадрований і оброблений по фасаду; відсутнє притесування по місцю, товщина швів доходить до 0,01—0,02 м. До першої камери стіни дромоса підходять впритул.

Дромос догори був набитий чистою ущільненою землею. Незначний керамічний матеріал тут випадковий. Слідів поховання або ритуальних обрядів не виявлено. Засипка дромоса, як і закладна плита, не порушенні.

Перша камера була заповнена землею з курганного насипу, необробленими каменями і великими блоками зруйнованого склепіння. Залишки похованального інвентаря — фрагменти бальзамарію, лучкова фі-

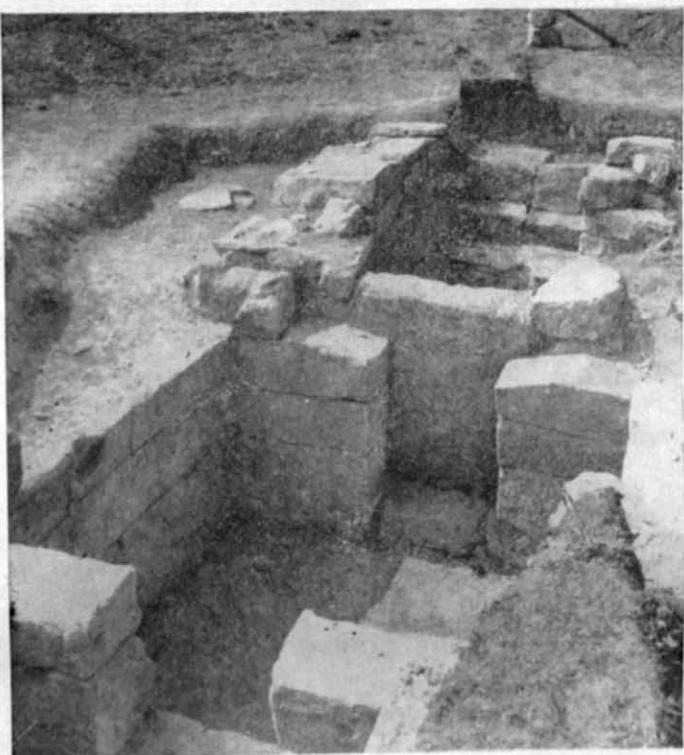

Рис. 6. Камера І, закладна плита і дромос. Вид з північного сходу.

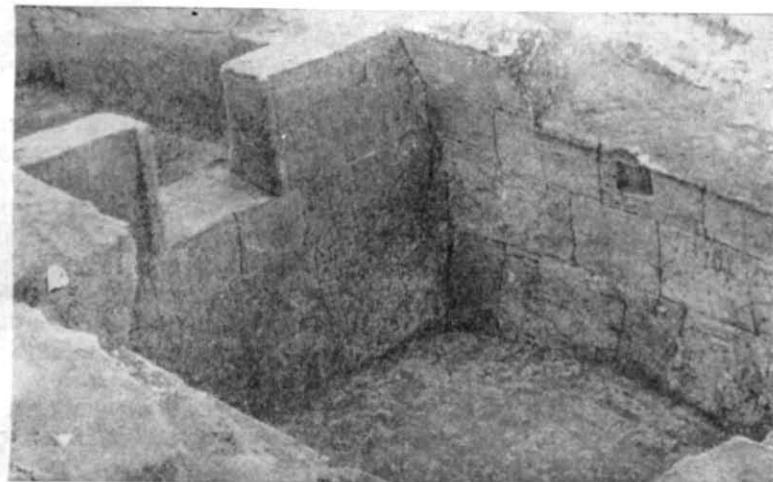

Рис. 7. Камера І. Південно-східна частина.

була, сарматська підвіска-дзеркальце, сіроглиняний світильник — дають це поховання, яке згодом було пограбоване¹, II — першою половиною III ст. н. е. Про час пограбування твердити важко, проте очевидно, що воно сталося не пізніше V ст. н. е., певно, при повторному похованні. Останнє засвідчується знайденою тут золотою монетою імператора

¹ М. М. Кубланов. Раскопки некрополя Илурата в 1969 г.—КСИА АН СССР, вып. 130.

² Там же.

Гонорія (395—423)². Становить інтерес те, що монету знайдено на рівні підлоги камери, тоді як залишки першого, більш раннього поховання, виявлено вище. Це, мабуть, можна пояснити тим, що при другому похованні всередині склепу було розчищено площадку і землю з залишками першого поховання відкинуто на вищий горизонт. Оскільки блоки склепіння, що впали, лежали на різних рівнях, прикриваючи нижній горизонт з монетою Гонорія, слід припустити, що руйнування склепу сталося вже після V ст. н. е.

Друга камера, також заповнена землею і блоками склепіння, не містила ніяких знахідок, крім розкиданих на підлозі кількох великих

Рис. 8. Камера II. Східна стіна.

кісток, у тому числі черепної коробки дорослої людини. Деякі особливості цієї камери * свідчать про те, що вона могла бути усипальницею власника склепу. В цьому зв'язку цікавим є такий факт: вздовж північної стіни другої камери при розчищенні підлоги було виявлено на глибині 0,4—0,5 м недбало вирубану могильну яму, в якій знайдено залишки зотлілого кістяка дорослої людини. Похований лежав на спині випростаний, головою на захід. Супровідний інвентар становили залізний ніж і бронзова пряжка. Могильна яма, засипана врівень з підлогою порошкоподібною крейдяною масою, не відрізнялась від навколоїшньої поверхні. Місцезнаходження цієї могили під долівкою камери, недбалість її спорудження, бідність інвентаря вказують на супутнє поховання людини, можливо, спеціально вбитої при будівництві усипальниці або коли ховали її власника.

За загальним характером руйнування торцевих стін першої камери і склепіння можна вважати, що воно почалось із західної половини приміщення. Наявність у заповненні камер клиновидних каменів, а також п'яткової частини, які збереглися місцями *in situ* вздовж північних та південних стін обох камер, дає підстави реконструювати над кожною з них самостійне циліндричне склепіння, розміщене в широтному напрямку. Різна ширина приміщень відкидає можливість існування спільног склепіння і допускає розміщення щелів на різних рівнях.

Реконструкцію склепу (рис. 3; 4; 9) доцільно почати з другої камери, оскільки вона збереглася краще і відтворення її не має труднощів.

* Довжина камери близько 2,3 м відповідає довжині могили або домовини, висота приблизно 1,3 м не розрахована на те, щоб у приміщення входили. На це вказує і відсутність сходів з першої камери, незважаючи на те, що підлога в ній лежить нижче, ніж у другій.

Виходячи з форми напрямної твірної, склепіння належить до типу так званих понижених. Висновок щодо ступеня горизонтальності його шелиги гіпотетичний. Так, зважаючи на лінії горизонтальних швів каменів уздовж північної стінки другої камери, можна припускати, що шелига трохи піднімалась у напрямку до першої камери. Максимальне перевищення від горизонталі дорівнює 0,05—0,12 м. Близький за величиною нахил у тому самому напрямку мають і підошви обох поздовжніх стін. Усе це свідчить, що склепіння другої камери було

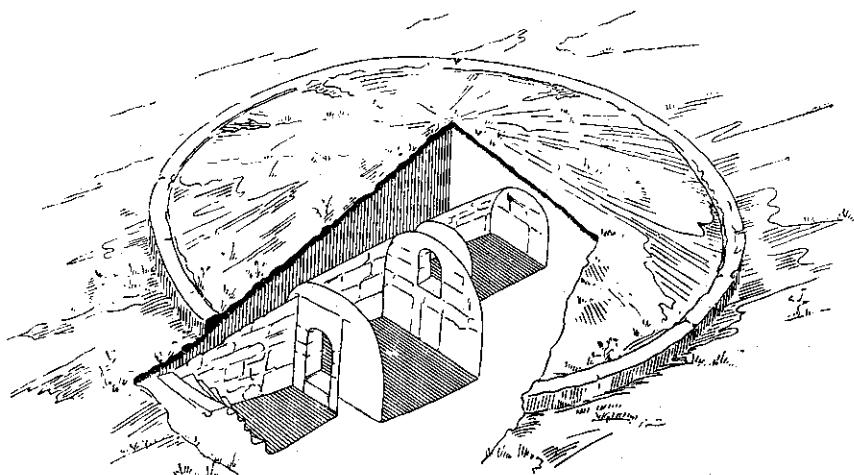

Рис. 9. Загальний схематичний вигляд склепу.

дещо похилим (2—3°). Максимальна висота другої камери становить 1,4—1,46 м.

Не складніше є і реконструкція дромоса. Відсутність будь-яких залишків п'ят склепіння і кривизни у вертикальному поперечному перерізі стін (рис. 4, 1) відкидає можливість влаштування розпірної конструкції перекриття. З другого боку, верхні площини поздовжніх стін дромоса, які зберегли в більшій своїй частині первісний вигляд, мають нахил (8—10°) зі сходу на захід, що відповідає приблизно нахилу курганного насипу в нинішній час. Разом з тим відсутні сліди перекриття. Усе це дає підстави зробити висновок, що дромос не мав його, і поздовжні стіни тут були водночас свого роду контрфорсами, які підпирали тонку західну стіну і торець склепіння першої камери. При цьому лінія перетину верхніх площин поздовжніх стін дромоса з західним фасадом першого приміщення проходить на 0,03—0,04 м вище точки, де перетинається шелига склепіння другої камери зі східним фасадом першої. Подібний близький збіг висоти розташування верхніх частин об'ємів (дромоса і другого приміщення) навряд чи можна вважати випадковим.

Таким чином, ця реконструкція дає змогу встановити дві точки по обох боках першої камери, нижче яких західна і східна стіни її, що не збереглися в своїх верхніх частинах, не могли бути споруджені. Ці точки лежать на 0,96—1,07 м для східного фасаду і на 1,02—1,08 м — для західного вище п'ят склепіння першої камери. Форма напрямної склепіння останньої навряд чи відрізнялась від напрямної другої камери, що збереглася, де відношення стріли підйому до прольоту становить близько 1/3 або 1/2, якщо за п'ятковий камінь південної стіни взяти камені другого ряду. Тоді в першій камері при прольоті 2,6—2,75 м стріла підйому може становити 0,9 або 1,2—1,3 м у другому випадку.

Визначивши графічно на підставі п'яткових каменів склепіння * центри твірних і побудувавши останні по обох торцевих фасадах першої камери, матимемо стрілу підйому, рівну 0,83—0,87 м (при загальній висоті 2,24—2,28 м) по західній стіні і 0,92—0,98 м (при загальній висоті 2,42—2,48 м) — по східній. При цьому спостерігається достатній ступінь збігу результатів, одержаних різними шляхами. Так, по східній стіні шелига склепіння першої камери лежить приблизно на 0,04—0,12 м нижче точки примикання шелиги другої камери, а по західній стіні — на 0,17—0,24 м нижче верхньої точки прилягання стін дромоса. У цілому

Рис. 10. Зовнішній вигляд насипу. Реконструкція.

му в першому приміщенні шелига понижується в напрямку до дромоса з відхиленням від горизонталі на 0,04—0,12 м при максимальній висоті першої камери по східній стіні близько 2,5 м.

Щодо реконструкції прорізів можна запропонувати такий висновок.

Дверний проріз у західній стіні першої камери, судячи з наявності частково скосених верхніх граней верхнього ряду каменів, мав циліндричну (розвірну) арку, стріла підйому якої навряд чи могла виходити за межі верхньої грані закладної плити. Це підтверджується і тоді, коли центр арки розмістити на рівні верхніх площин п'яткових каменів, бо і в такому разі при напівциркульній формі твірної верхня точка арки не вийде за межі плити. Проте, оскільки у всіх твірних, розглянутих вище, центри розміщувалися значно нижче п'ят склепіння, можна прийняти аналогічний висновок і для даного прорізу. При загальній його висоті близько 1,3 м шелига арки міститься приблизно на 0,15 м нижче верху закладної плити.

Щодо характеру перекриття прорізу, який з'єднує першу і другу камеру, конкретних даних нема. Враховуючи, що типовою формою перекриття як приміщені, так і дверного прорізу для цієї пам'ятки є склепісті конструкції, буде їмовірним і в цьому разі прийняти аркове перекриття з розміщенням п'ят арки на рівні верхньої площини верхнього ряду каменів східної стіни.

Зупинимось на можливій реконструкції насипу кургану (рис. 2; 10; 11). Тут визначальними є три моменти: наявність або відсутність крепіді та її загальний характер; визначення геометричного центра кургану; визначення приблизної первісної висоти земляного насипу.

Хоч залишки крепіді дуже незначні, є підстави вважати, що вона була споруджена з самого початку будівництва насипу. Це підтверджує розміщення каменів, які залишилися, на протязі майже половини твірної кола з центром на головній поздовжній осі склепу біля західної стіни другої камери, що є і геометричним центром земляного насипу.

* Щодо західної стіни центр твірної можна знайти тільки на основі невеликого відрізка твірної, що збереглася, витесаної в одному з каменів торцевої стіни. Одержано крива, однак, достатньою мірою задовільно вписується у вигин протилежної стіни.

При цьому дромос на 2/3 своєї довжини виходить за межі крепіди. Тобто тут ми маємо класичне розміщення склепу щодо насипу кургану. Обриси плану насипу, що осунувся в західному і північно-західному напрямках, а також деякий прогин в південній частині кола пояснюються умовами рельєфу і характером руйнування пам'ятки. Зокрема, відсутність крепіди в південному і західному секторах кургану викликана тим, що руйнування склепу верхня площаина кладки крепіди в цих місцях

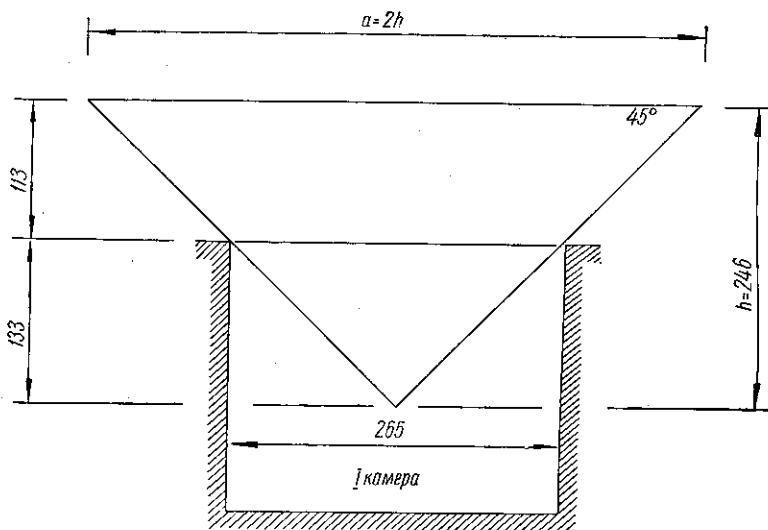

Рис. 11. Схема зміщення осілого ґрунту насипу.

залишалась відкритою. Підошва її, судячи з тієї частини, що збереглась, і висота стін дромосу там, де мала проходити крепіда, були на рівні верху склепіння другої камери. Загальний характер кладки відкидає реальну можливість спорудження вищої крепіди, ніж її фрагмент, наявний у східному секторі. В свою чергу, висота кладки та її характер не дають підстав припускати існування високого земляного насипу. Як уже говорилося, руйнування склепу почалося із західної частини першої камери. Звідси випливає, що в цьому місці він був заповнений землею із західного сектора кургану. Картина руйнування і відсутність всередині камери виразних шарів, неминучих при поступовому заповненні склепу землею, свідчать, що завал відбувся відразу, у зв'язку з чим у цьому місці насип осів на певну глибину. Очевидно, можна визначити мінімальну величину такого осідання, хоч, зрозуміло, і з певним застеженням.

Враховуючи форму камери, нам слід виходити з того, що при руйнуванні склепу в першу камеру опустився об'єм землі, близький до зізаної перекинutoї піраміди (рис. 11) або (в крайньому разі) паралелепіпеда з кутом підйому бічних граней до 60° , але не менше 45° . Знаючи об'єм першої камери — близько 17 m^3 , ми зможемо визначити приблизну висоту такої піраміди *. Взявши величину кута підйому граней і використовуючи формулу підрахунку об'єму піраміди — $V=1/3 h \times a$ (де

* Тут необхідно застерегти, що, по-перше, процес такого руйнування значно складніший. Зокрема, при раптових завалах верхній ґумусований шар може цілком не осісти, тобто під ним у цьому випадку можлива порожнеча. Тому і форма фігури, об'єм якої займає осілий ґрунт, буде значно складнішою, а кут підйому її стінок мав би місцями близько 90° (залежно від конкретних особливостей ґрунту). По-друге, оскільки руйнування склепу могло відбутися у той час, коли насип вже деякою мірою обплів, при реконструкції треба враховувати потенціальне збільшення отриманої висоти. Проте певні межі тут описуються.

V — об'єм, h — висота, a — площа основи), вираховуємо об'єм верхньої частини піраміди (до площини перерізу). Далі, підсумовуючи цю величину з об'ємом першої камери, знаходимо повний об'єм піраміди, обчислюємо її загальну висоту, від якої віднімаємо висоту верхньої частини і одержуємо висоту зрізаної частини. Таким чином, для кута підйому граней 45° при майже квадратній основі з стороною, рівною $2,65\text{ м}$, висота верхньої частини піраміди буде $1,33\text{ м}$, а об'єм — $3,1\text{ м}^3$ (рис. 7, 3). Додаючи до нього 17 м^3 (об'єм камери), одержимо $20,1\text{ м}^3$ (об'єм усієї піраміди). Виразивши сторону основи цієї піраміди через її висоту (знаючи кут підйому граней, це зробити легко), одержуємо: $20 = 1/3 \times h \times 4h^2$. Звідси висота всієї піраміди становить $2,46$, а її зрізаної нижньої частини — $2,46 - 1,33 = 1,13\text{ м}$.

Аналогічно обчислюємо висоту зрізаної піраміди і для кута підйому граней в 60° . У цьому випадку шукана величина становитиме $1,38\text{ м}$. При вертикальних стінках вона досягне приблизно 2 м .

Використовуючи ці дані, тобто відновивши перпендикуляр приблизно над центром першої камери від верху непорушеного шару стародавнього заповнення, ми одержуємо найменші межі ймовірного в давнину похилу курганного насипу (тут можлива похибка тільки в сторону деякого зменшення цієї величини). При нахилі граней піраміди, рівному 45° , похил становитиме 10° , при вертикальних гранях — 26° .

Враховуючи невелику висоту і погану якість крепіді, найбільш ймовірно буде величина $16 - 20^\circ$. Останнє певною мірою підтверджує і характер руйнування насипу. Саме при таких межах його похилу найбільш можливий подібний варіант перекриття насипом (зокрема, кут його підйому) рештків крепіді. Таким чином, загальна найменша висота кургану щодо навколошньої місцевості становитиме $2,3 - 3\text{ м}$ при зовнішньому діаметрі крепіді близько 11 м .

Отже, і курганий насип, і підкурганні будівлі за своїми абсолютною розмірами не дуже великі. Проте для некрополя Ілурата ця пам'ятка — не ординарна поховальна споруда. Про це свідчать і складний план, і висока якість кладок, і застосування розлірних склепінь. Складність такого будівництва порівняно з витісуванням в материковій скелі звичайних тут склепів-катакомб очевидна. Неважко також помітити, що якість кладки камер набагато перевершує те, що ми спостерігаємо в цивільному будівництві на самому городищі: склеп, безперечно, споруджували майстри-професіонали. Деякі ж особливості його — відсутність чіткої прямокутності в розбивці, використання у склепінні клиновидних каменів, товщина яких місцями втрое менша за їх ширину, поряд з старанно виконаними, але не досить послідовно застосованими системами кладок, — говорять про те, що майстри-будівельники склепу, очевидно, були людьми з практичним досвідом, але навряд чи з належними теоретичними знаннями.

Серед розкопаних поховальних споруд склеп щодо складності плану, архітектурних якостей, трудомісткості самих будівельних робіт не має собі рівних у некрополі Ілурата. Напевне, він належав особі, яка займала тут досить високе становище.

Розкопки некрополя Ілурата останніх років привели до відкриття ряду цікавих пам'яток, серед яких розглянута тут займає важливе місце. Всі вони по-новому висвітлюють багато сторін укладу і суспільних зв'язків мешканців цього міста.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ, М. М. КУБЛЯНОВ

Склеп № 18 некрополя Илурата (Опыт реконструкции)

Резюме

В статье рассматривается один из интересных памятников Илурата — склеп № 18. Склеп состоит из ступенчатого дромоса и двух камер, расположенных в разных уровнях. Под насыпью были обнаружены остатки невысокой крепиды. Склеп датируется первичным захоронением II — первой половины III в. н. э. Повторное захоронение произошло не позднее V в. н. э. Относительно небольшие разрушения его (обрушились, главным образом, своды камер) позволяют составить достаточно надежный проект объемной реконструкции, что является важным для выработки методики реконструкции археологических объектов. Сделана также попытка воссоздать внешний вид насыпи кургана. По характеру планировки, своим архитектурным качествам склеп является выдающимся памятником некрополя Илурата.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Деякі типи ранньосередньовічної кераміки

З ранньосередньовічних старожитностей найкраще вивчена кераміка. У вивченні етнокультурних зв'язків і виділенні локальних варіантів визначальним є посуд. Ні поселення з різними залежно від місцевих природних умов житлами, ні їх планування, ні опалювальне обладнання, ні могильники, ще недосотатньо вивчені на більшості пам'яток VI—VII ст. н. е., не можуть порівнюватися з виразними особливостями глиняного посуду.

У сучасній літературі така риса, як плічка горщиків, вважається однією з провідних ознак ранньослов'янської середньовічної кераміки. Зокрема, кругі плічка визнані типовою особливістю горщиків з пам'яток групи Корчак, які є вузьколокальним явищем на Волині. Там має місце розширення посудин у верхній третині їх висоти, що нагадує зразки празького типу в Чехословаччині, виявлені також на ранньослов'янських пам'ятках інших територій. Це не може піддаватись сумніву. Однак брати за еталон одну ознаку, ізольовану від інших, не правомірно. Так, Ю. В. Кухаренко і І. П. Русанова дали досить прямолінійну картину еволюції кераміки ранніх слов'ян. На матеріалах верхньодніпровського правобережного городища Хотомель Кухаренко створив типологічний ряд, де показав, як послідовно, без найменших відхилень ліпні горшки, що походять з шару до часу пожежі, перетворюються на гончарну кераміку VIII—X ст. н. е., коли «з'являються посудини з ще чіткіше позначеними плічками та різкіше відгнутими вінцями»¹. Русанова, оперуючи, головним чином, матеріалами Житомирської обл., наводить збіднену типологічну лінію розвитку ранньослов'янської кераміки. Ця, на її думку, єдино правильна лінія «встановлює відносне датування пам'яток і навіть може бути застосована як мірило слов'янської належності до всіх праслов'янських територій аж до Польщі й Німеччини»².

¹ Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья.—САИ, вып. Е—1—57. М., 1961, стор. 10, табл. 6, 18—24.

² И. П. Русанова. Керамика раннеславянских поселений Житомирщины.—АР, XX-5. Praha, 1968, стор. 577, рис. 1; стор. 579, рис. 2; і і ж. Славянские памятники второй половины I тыс. н. э. на Северо-Западе Украины и Южной Белоруссии.—

Фрагментарність матеріалів, використаних для створення уніфікованої картини культурного розвитку різних територій, зовсім не бентежить цих дослідників.

Розглядаючи ознаки ранньослов'янського посуду лісової зони Подніпров'я і вважаючи його єдиним чистослов'янським, І. П. Русанова докоріє автору цієї статті: «Плечистість посудин з Корчака має набагато більше значення, ніж думає Е. О. Симонович, бо це одна з характерних ознак пізньої слов'янської кераміки»³. Русанова передбачила для кожної області Подніпров'я особливий тип горщика, який показує слов'янську, напівслов'янську і неслов'янську належність цієї території. Вирішальним моментом для визначення її як слов'янської є схожість кераміки з горщиками корчацького або празького типу⁴. За І. Борковським⁵, який відкрив празький тип посуду, та Й. Пoulíkem, що описав ранньослов'янські пам'ятки Моравії⁶, еволюція кераміки і типологічний склад її форм є складнішими, ніж запропонували Ю. В. Кухаренко і І. П. Русанова для Подніпров'я.

Наведені факти повинні були б застерегти дослідників Полісся і Волині від того, щоб свою інтерпретацію керамічного матеріалу відсталих лісових областей застосовувати до всіх слов'янських культур. При цьому слід враховувати і дискусійні праці, наприклад статтю А. Гардавського, де заперечується однотипність для всіх слов'янських земель керамічного комплексу VI—VII ст. н. е. і показані відмінності між пам'ятками наддунайсько-слов'янських і південнопольських земель на основі аналізу так званого ходліковського типу посудин⁷. Не можна не зважити й на те, що зарубіжні дослідники порушують закономірне питання про значення пізньоримського впливу в створенні кераміки ранніх слов'ян⁸.

Вироблення власне слов'янських форм посуду — не така вже проста справа, як уявляють Ю. В. Кухаренко та І. П. Русанова. Перш за все, запропонована ними разом з В. В. Седовим схема передбачає повне відокремлення від областей розселення слов'ян у VI—VII ст. н. е. величезних територій у Верхньому Лівобережному Подніпров'ї і Подесенні. Подібні концепції відображені в книзі В. В. Седова. Як і згадані вище автори, він вважає слабопрофільовані (інколи тюльпаноподібні) горщики головним археологічним доказом східнобалтійської належності території всього Верхнього Подніпров'я в ранньому середньовіччі⁹. Виняток становлять пам'ятки типу Корчак. Вони протиставляються знахідкам в Банцеровщині, Колочині, Тушемлі, Акатові та інших місцях, відомих тепер в Гомельській, Мінській, Брянській та Смоленській областях і за їх межами. Хоч Седов і визнає схожість окремих посудин з пам'яток типу Банцеровщина — Колочин і типу Корчак, проте він робить висновок, нібіто «між верхньодніпровською керамікою третьої чверті I тисячоліття н. е. і, безперечно, слов'янським посудом не простежується будь-

Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 186, 190, рис. 1. Вказані висновки були сформульовані й у доповіді І. П. Русанової на науковій конференції ІА АН УРСР та Ужгородськ. ун-ту в Ужгороді 14 травня 1970 р.

³ І. П. Русанова. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья.—Славяне и Русь. М., 1968, стор. 148.

⁴ Там же, рис. 1.

⁵ I. Borkowski. Staroslovanska keramika, Praha, 1940.

⁶ I. Poulik. Jizni Morava zemi davných Slovanů. Brno, 1948—1950, стор. 55, рис. 27.

⁷ A. Gadowski. Z zagadnień kultury wczesnośredniowiecza południowej Polski (uwagi dyskusyjne).—Rocznik Lubelski, IX. Lublin, 1966, стор. 9—55.

⁸ I. Kostorzewski. La probleme de la continuite l'habitat en Pologne dans L'Antiquite.—Archeologia Polona, VIII. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964, стор. 245—257; I. Zehman. Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakei.—AR, XVIII-2. Praha, 1966, стор. 157—189.

⁹ В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвінья. М., 1970, стор. 50, 51, рис. 14; M. Gimbutas. The Balts. London, 1963.

якої генетичної спадкоємності¹⁰. Тимчасом питання про балтійську належність південнобілоруських і більш східних старожитностей цього часу не можна вважати розв'язаним, як свідчать заперечення В. В. Седову, висунуті М. І. Артамоновим, П. М. Третьяковим, В. Д. Будьком і О. Г. Митрофановим¹¹.

І. П. Русанова наслідує В. В. Седова, протиставляючи слов'янським пам'яткам «на північ від Прип'яті, по Верхньому Дніпру і Десні». Посуд тут єдиний «по всій області його розповсюдження». Автор зазначає, що «основною особливістю пам'яток є ліпна кераміка, яка дає в основному таких два типи посудин, як: тюльпаноподібної форми, з розтрубовидними вінцями й конічною нижньою частиною та посудини з такою самою нижньою половиною і циліндричною верхньою частиною». Далі вона пише, що для кераміки цього ареалу, на відміну від корчацької, характерною рисою є розширення в середній частині тулуза і повна відсутність плічок¹².

Проти такого схематичного і беззастережного розподілу матеріалу та пов'язаного з ним трактування пам'яток типу Корчак лише як слов'янських, а пам'яток типу Банцеровщина — Колочин як балтійських можна навести ряд аргументованих заперечень.

1. Передусім слід відмітити практично повну відсутність керамічних аналогій матеріалам Банцеровщини — Колочина на власне балтійських землях зі стійкою давньою культурою. В той самий час у зоні поширення безперечно балтійських пам'яток зі штрихованою керамікою наявні масові аналогії у Литві й Латвії, де такий посуд, як відомо, трапляється з епохи бронзи. Обробці поверхні тут відповідають характерні типи горщиків, здавна використовуваних балтійськими племенами, — приземкуваті посудини з кутастим згином у верхній частині. Вони представлені лише поодинокими екземплярами на пам'ятках іншого культурного кола — типу Колочина і виступають в зоні контактів з балтійськими племенами, а в таких пам'ятках, як Банцеровщина і Замкова Гора¹³, — відсутні.

О. Г. Митрофанов так описує східнобалтійські матеріали на землях БРСР: «Найважливішою рисою культури є штрихована кераміка. Вся вона ліпна. Характерна форма посудин — гостроребрі опуклі горщики, які конусоподібно звужуються до плоского дна, а орнамент у вигляді зашилів, ямок, насічок і коротких нарізних ліній нанесений по перегину тулуза у верхній частині»¹⁴. Ці форми однаково далекі як від корчацьких, так і від колочинських старожитностей. Виникає питання, чому прихильники «панбалтизму» у Верхньому Подніпров'ї — Подесенні досі не провели типологічного, стилістичного, технологічного зіставлення і статистичних підрахунків для порівняння типів посуду з території РРФСР, України та Білорусії, які І. П. Русанова і В. В. Седов так впевнено пов'язують з балтійським колом старожитностей (рис. 2, 1—20), з матеріалами Литви й Латвії (рис. 3, 1—23; 4, 1—24).

¹⁰ В. В. Седов. Вказ. праця, стор. 62.

¹¹ М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.— Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 56—57; П. Н. Третьяков. К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья.— *Slavia Antiqua. XI. Warszawa — Poznań*, 1964, стор. 31; його ж. У истоках древнерусской народности. Л., 1970, стор. 55—56; В. Д. Будько, А. Г. Митрофанов. Археология Белоруссии за советский период.— СА, № 4. М., 1967, стор. 142—145.

¹² И. П. Русанова. Славянские памятники..., стор. 187—188. Тут безпідставно порівнюються лижні частини обох типів горщиків. Для першої групи виробів характерні майже циліндричні піддони, які звичайно мають закраїну біля дна від вертикального згладжування посудини зверху донизу під час її формування. Крім того, автор не акцентує і такої специфічної ознаки, як видовженість пропорцій.

¹³ А. Г. Митрофанов. Банцеровское городище.— Белорусские древности, 1967, стор. 257, рис. 3, 8; його ж. Новые данные о памятниках VI—VIII вв. н. э. Средней и Северной Белоруссии.— Древности Белоруссии, 1966, стор. 231, рис. 6, 9.

¹⁴ В. Д. Будько, А. Г. Митрофанов. Археология Белоруссии..., стор. 132, 134, рис. 6.

Тимчасом розвиток балтійських форм кераміки і всього речового комплексу в цілому йшов іншими шляхами, ніж в подніпровських областях, приписуваних балтам. Незалежно від поділу балтійських племен на східні й західні простежується багато спільногого в їх матеріальній культурі, незважаючи на локальні етнографічні відміни окремих районів. Посилання на те, що одні явища характеризують східних балтів, а зовсім інші — західних, не будуть переконливими доти, поки не буде виявлено спільноти для обох етнічно споріднених груп населення. Те, що окрім речі проникали шляхом торгівлі й обміну (наприклад, виро-

Рис. 1. Ранньосередньовічна кераміка верхньодніпровського басейну:
1 — район м. Конотопа (фонди Конотопського музею), 2 — Левкін Бугор (КС, вып. 120, 1969, стор. 68, рис. 24), 3 — Корчак (фонди Житомирського музею).

би з емалі чи посохоподібні шпильки, розповсюдження яких виходить за межі розселення балтійських племен), або ж наявність в обох районах стовпових будинків не можна вважати грунтовним доказом балтійської належності верхньодніпровських земель напередодні визнання їх слов'янськими в літописах.

Якщо метод ретроспективного розгляду прийнято для слов'янських племен в усьому їх ареалі, то не менш давні балтійські племена — споконвічні мешканці морського узбережжя — повинні мати багато спільногого з приписуваними їм південно-східними одніплемінниками, які залишили пам'ятки типу Банцеровщина—Колочин—Тушемля—Акатово. Цей висновок цілком підтверджується порівнянням власне балтійських матеріалів із зоною поширення культури штрихованої кераміки. Разом з тим специфічна балтійська кераміка, якій, до речі, також властиві запозичення¹⁵, несхожа з верхньодніпровськими формами, за винятком окремих близьких явищ у контактній зоні.

2. Нами вже вказувалось на неоднорідність посуду типу Корчак, представлена екземплярами не лише празького типу, та на проникнення специфічних елементів колочинської кераміки в область Житомирщини. Так, в Корчаку поряд з плечистими відомі посудини з похилими плічками (рис. 1, 3), наявні окрім біконічні горщики, як і в Колочині, трапляється орнаментація наліпним ваїком під вінцями (остання однаково рідко простежується в обох культурах) і т. д. Яким би не був незначний процент подібних характерних збігів, це явище не можна не помічати і не дати йому пояснення.

3. Не менш важливим моментом є схожість подніпровських видовжено-банкоподібних горщиків без плічок, які В. В. Сєдов і І. П. Русанова називають балтійськими, з посудинами поза зоною поширення бал-

¹⁵ Наприклад, кераміка західного походження з спеціально ощершавленою поверхнею (В. В. Даугудис. Некоторые данные о происхождении и хронологии шершоватой керамики в Литве.—Lietuvos TSR, серіja A-3, 1966, стор. 55—64).

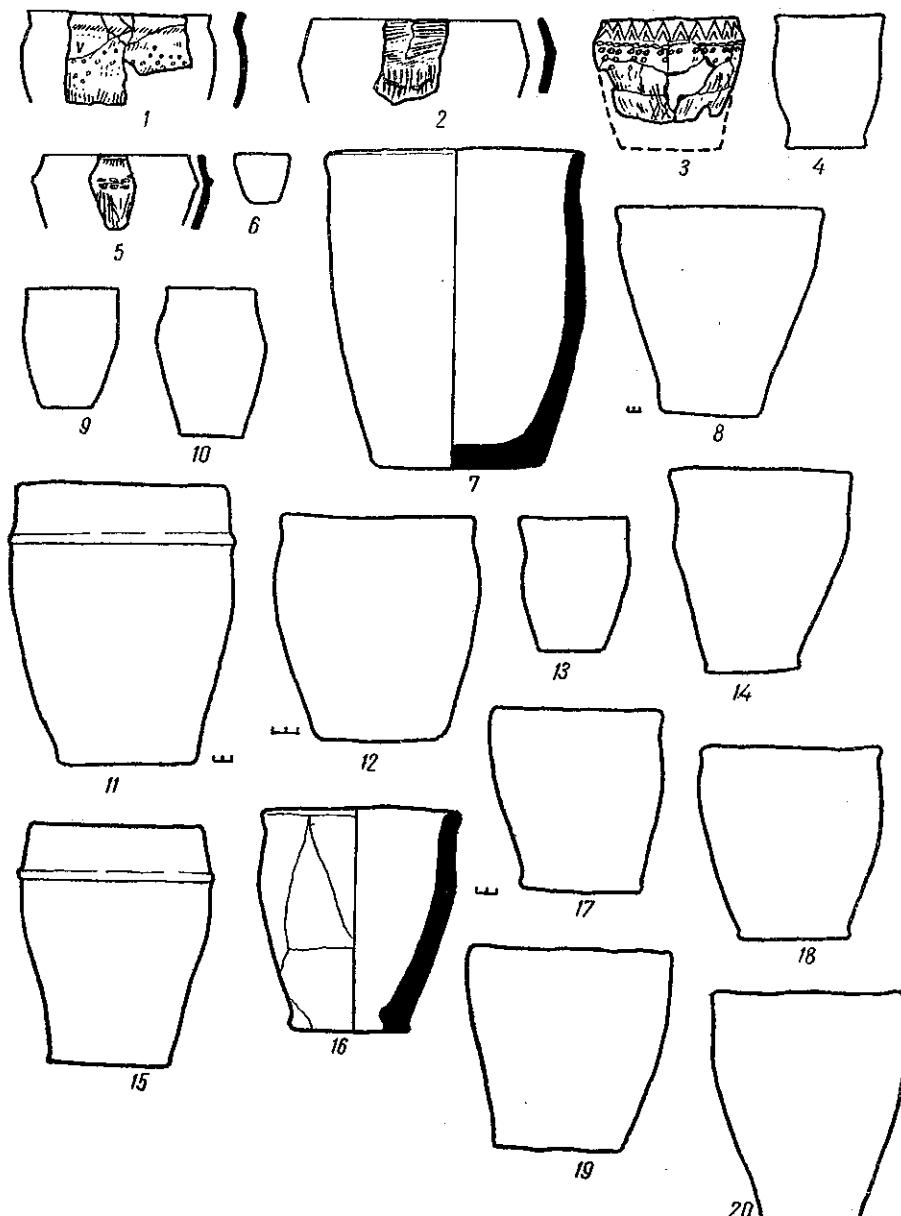

Рис. 2. Ранньосередньовічна кераміка з території РРФСР, Південної Білорусії та України:

1—3, 5 — типи штрихованої кераміки з білоруських городищ Лабенщина і Зборовичі (СА, № 4, 1967, стор. 134, рис. 6), 4 — Семенки (МИА, № 108, 1963, стор. 324, рис. 5), 6, 10, 14 — Княжинський могильник (Ю. А. Липкін). О чём рассказывают курганы. Воронеж, 1966, рис. на стор. 48), 7, 16 — Узмень (Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 8), 8, 18 — Михайлівське (МИА, № 76, 1960, стор. 127, рис. 84), 9 — Банцеровське городище (Белорусские древности, стор. 257, рис. 3), 11, 15, 17, 19, 20 — Жабінко (МИА, № 76, 1960, стор. 114—116, рис. 72—74), 12 — Кастьяні (ВЭИП, I. М., 1959, стор. 91, табл. III), 13 — Тушемля (П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, стор. 69, рис. 29, 4).

тійської гідронімії. Такі зразки є не лише в лісостеповій частині України, а й на заході, серед слов'янських матеріалів Польщі і навіть Румунії¹⁶. Горщики, виявлені під час розкопок і розвідок В. А. Іллінської на р. Сулі, досить схожі на наші знахідки під Новгородом-Сіверським

¹⁶ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой. Материальная культура ранних славян в карпато-дунайских землях.— Славяне и Русь. М., 1968, стор. 203, рис. 2.

(рис. 1, 2)¹⁷. Матеріали, здобуті Ю. А. Ліпкінгом на могильниках поблизу м. Курська, поряд з посудинами тюльпаноподібної форми (рис. 2, 4) містять приземкуваті або з видленими плічками екземпляри (рис. 2, 6, 10), аналогічні знахідкам на поселеннях типу Корчак та ін.

Припустити існування балтійських племен у ранньому середньовіччі так далеко на півдні й сході є сумнівним, тим більше, що посудини без плічок відомі серед слов'янських матеріалів навіть на Південному Бузі, виявлених під час розкопок пам'яток пеньківського типу¹⁸ (рис. 2, 4).

4. Приклад еволюційного розвитку обряду поховання і відповідної кераміки на одному й тому самому могильнику в Дем'янівці, розкопаному Г. Ф. Соловіовою, говорить про спадковий характер і перехід від слабопрофілованих посудин, аналогічних колочинським, до більш плечистих горщиків типу Корчак¹⁹. Мабуть, до таких самих висновків приводять матеріали Л. Д. Поболя з Білорусії, зокрема знахідки на могильнику Тайманове²⁰. Поєднання рис, властивих слов'янській культурі, з колочинськими особливостями простежено також на поселенні Замкова Гора²¹.

5. Слід уважно віднести до можливості датування кераміки типу Колочин більш раннім часом, ніж період існування корчацьких знахідок. До такої думки прийшов В. М. Даниленко після аналізу матеріалів поселення Нові Безрадичі. На цій підставі він вважає доцільним уточнити «вік пам'яток колочинського типу, які, мабуть, відповідають культурі слов'ян IV—V ст. н. е.»²².

Знахідки під Смоленськом, за даними Є. А. Шмідта, аналогічні колочинським матеріалам, вказують на ранній час існування пам'яток IV—V ст. н. е. (черняхівська миска, ніжка фібули)²³, отже, не суперечать висновкам В. М. Даниленка. Власне Колочин не дав знахідок, які достатньо точно датуються. З переглянутих матеріалів слід зупинитись на виявленій там залізний пішні²⁴. З'ясувалось, що вона дуже близька до знарядь, знайдених у Литві (рис. 3, 21, 22) поблизу сіл Вершвай і Варопнішкес та с. Оші в Латвії²⁵. Обставини, за яких вони виявлені, не виключають датування цих пам'яток V ст. н. е.

Якщо більш рання дата колочинсько-акатовських матеріалів підтверджується, то незначні відмінні їх кераміки від посудин типу Корчак знайдуть цілком задовільне пояснення. В цьому випадку пам'ятки типу Колочин слід розглядати як більш ранню ланку єдиного еволюційного розвитку разом з пам'ятками корчацької групи. Констатація стилістичної спільнотності кераміки і схожості технологічних прийомів формування* дає підставу вважати, що ці моменти зближують обидві групи пам'яток.

¹⁷ Э. А. Сымонович. Поселения VI—VII вв. на Черниговщине.—КСИА АН СССР, вып. 120, 1969, стор. 64—68.

¹⁸ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения в средней части Южного Подбужья.—СА, № 3. М., 1961, стор. 190, рис. 4, 1—4.

¹⁹ Г. Ф. Соловьева. Славянские курганы близ с. Демьянки.—СА, № 1, 1967, стор. 187—198.

²⁰ Л. Д. Поболь. Новое о раскопках в Тайманове.—Археологические открытия 1969 г. М., 1969, стор. 301, 302.

²¹ А. Г. Митрофанов. Новые данные..., стор. 231, рис. 14, 6.

²² В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области.—Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. К., 1967, стор. 214.

²³ Е. А. Шмидт. Некоторые результаты изучения памятников третьей четверти I тысячелетия н. э. в Смоленском Поднепровье.—Древности Белоруссии, стор. 193—204, рис. 2.

²⁴ Э. А. Сымонович. Городище Колочин I на Гомельщине.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 131, рис. 25, 10.

²⁵ Lietuvos archeologijos ąvnuojai. Vilnius, 1961, стор. 304, рис. 209, 13.

* Останні, правда, мають менше значення. Для них характерні груба незгладжена поверхня, інколи з відбитками пальців, стрічкова техніка виконання, закрайни біля дна, що утворилися від переміщення зайвої глини донизу, і т. д.

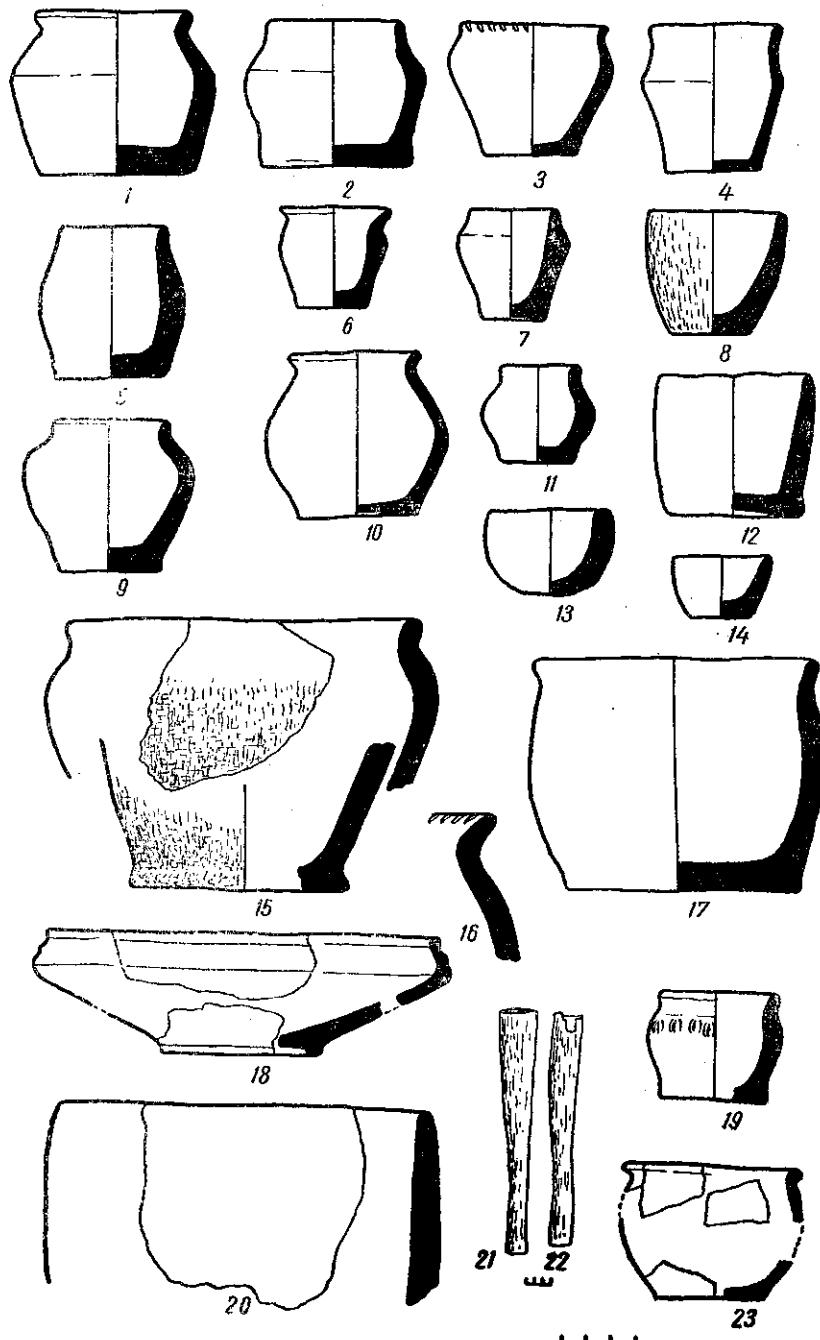

Рис. 3. Глиняний посуд і дві залізні пішні (21, 22) I тисячоліття н. е. з Литви:
 1, 3 — Рудайчай II (LAP. Vilnius, 1968, стор. 56—73). 2, 5 — Тубаускій (там же, стор. 183—209), 4, 18 — Кармазінай (Фонди Вільнюського історичного музею), 6, 12, 14 — Лаздіненкай (LAP, 1968, стор. 143—161), 7, 19, 21, 22 — Паланга (там же, стор. 123—137), 8, 9, 11 — Неменчине (Труды Литовской АН, I, 1958), 10 — Сенкай (LAP, 1968, стор. 115—123), 13 — Рудайчай I (там же, стор. 73—112), 15 — Велікушкес (Фонди Каунаського історичного музею), 16 — Памусіс (Фонди Вільнюського історичного музею), Вершвай (Lietuvos TGR, серія А-2, Vilnius, 1957, стор. 153—175), 17 — Памусіс (Фонди Вільнюського історичного музею), 20 — Аукштадваріс (Lietuvos TGR, серія А-3, Vilnius, 1966, стор. 55—64), 23 — Варопнішкес (LAB. Vilnius, 1961, стор. 304).

Аналіз стилю — явище важливе не лише в мистецтві. Спільність пропорцій видовжених слабопрофілованих горщиків в тому й другому випадку і властиві цим посудинам кутасті в профілі форми треба визнати певними особливостями досліджуваного археологічного матеріалу, і дарма І. П. Русанова недооцінила їх²⁶.

6. Серед відомих нам пам'яток з керамікою, близькою до колочинської, найбільш північна, яка розташована в с. Узмень Псковської обл. (рис. 2, 7, 16)²⁷, знаходить паралелі в західнодвінських матеріалах²⁸. Під час розкопок у Жабині й Михайлівському Я. В. Станкевич виявила банко- і тюльпаноподібні посудини (рис. 2, 8, 11, 15, 17—20), визначені нею як показник ранньосередньовічної слов'янізації східних територій. Знахідки в прикордонні з балтійськими і угро-фінськими племенами звичайно мають свої особливості, прикладом чого можуть бути пам'ятки типу Салніеки та ін. (рис. 4, 2—11)²⁹. Змішування керамічних форм у суміжних областях підтверджують також розкопки в Київській (рис. 4, 22), у Східній Латвії, в Кентескалнсі (рис. 4, 1), де «текстильний» угро-фінський посуд поєднується з балтійським³⁰. Таким чином, навіть у зоні контактів балтійську кераміку можна виділити, а також визначити сторонні для неї включення, що простежуються і на матеріалах знахідок поблизу с. Узмень.

Навряд чи є обґрутованими протиставлення комплексів кераміки типу Колочин і Тушемля, як це запропоновано П. М. Третьяковим. Єдність цих матеріалів в основних ланках не може бути випадковою, і тут скоріше слід погодитися з думкою В. В. Седової та І. П. Русанової³¹. Визначення етнічного обличчя пам'яток типу Банцеровщина — Колочин — Тушемля — Акатово (рис. 2, 9) можливе лише для всіх них загалом, навіть при наявності локальних відмін.

Для більш південних лісостепових районів основним типом ранньо-середньовічного східнослов'янського посуду, як вважає ряд дослідників (Березовець, Бідзіля та ін.), є біконічний горщик. В. І. Бідзіля внаслідок розкопок на о. Солгутові на Південному Бузі писав, що такі горщики становлять основну форму посуду³². На Подніпров'ї, як стверджував Д. Т. Березовець, «форми горщиків розвивались від біконічної до близької горщикам дунайського типу», із збільшенням віку пам'яток кількість біконічних посудин, а також тих, що мають наліпний валик, зменшується³³. На жаль, для біконічних посудин зараз не можна навести цифрових співвідношень їх з іншими різновидами кераміки пам'яток типу Пеньківки. Тимчасом, за матеріалами лісової зони, наприклад, в Колочині, специфічна форма вказаних горщиків з вілгнутим на середині їх висоти валиком спочатку здавалась нам провідною³⁴. Під час дальших досліджень встановлено, що найбільш типовими і найпошире-

²⁶ И. П. Русанова. О керамике..., стор. 148.

²⁷ А. М. Микляев, Р. С. Минасян. О работе Невельской экспедиции.—Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 8—9.

²⁸ Я. В. Станкевич. К истории населения Верхнего Подвінья в I и начале II тысячелетия н. э.—МИА, № 76. М., 1960, стор. 114—120, 126, 127.

²⁹ R. Spogre. Izgrāuti Salnīcī «Kara kapos» Senatuc pa tā kolag, N 2. Riga, 1936, стор. 25—46.

³⁰ А. Я. Стубанс. Раскопки городища Кентескалнс в 1954—1956 гг.—Труды Прибалтийской экспедиции, I. М., 1959; Л. В. Ванкина, В. А. Уртанс. Латвия в древности. Рига, 1967.

³¹ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, стор. 61—63; В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвінья..., стор. 63—73; И. П. Русанова. О керамике..., стор. 149, 150.

³² В. И. Бидзіля. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі.—Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 139.

³³ Д. Т. Березовец. Поселения уличей на Тясянине.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 188—192; Д. Я. Телегин. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г.—КСИА АН УССР, вып. 12, стор. 13—17, рис. 4, 1, 2.

³⁴ Э. А. Сымонович. Раскопки городища Колочин I в Южной Белоруссии.—КСИИМК, вып. 77. М., 1959, стор. 74.

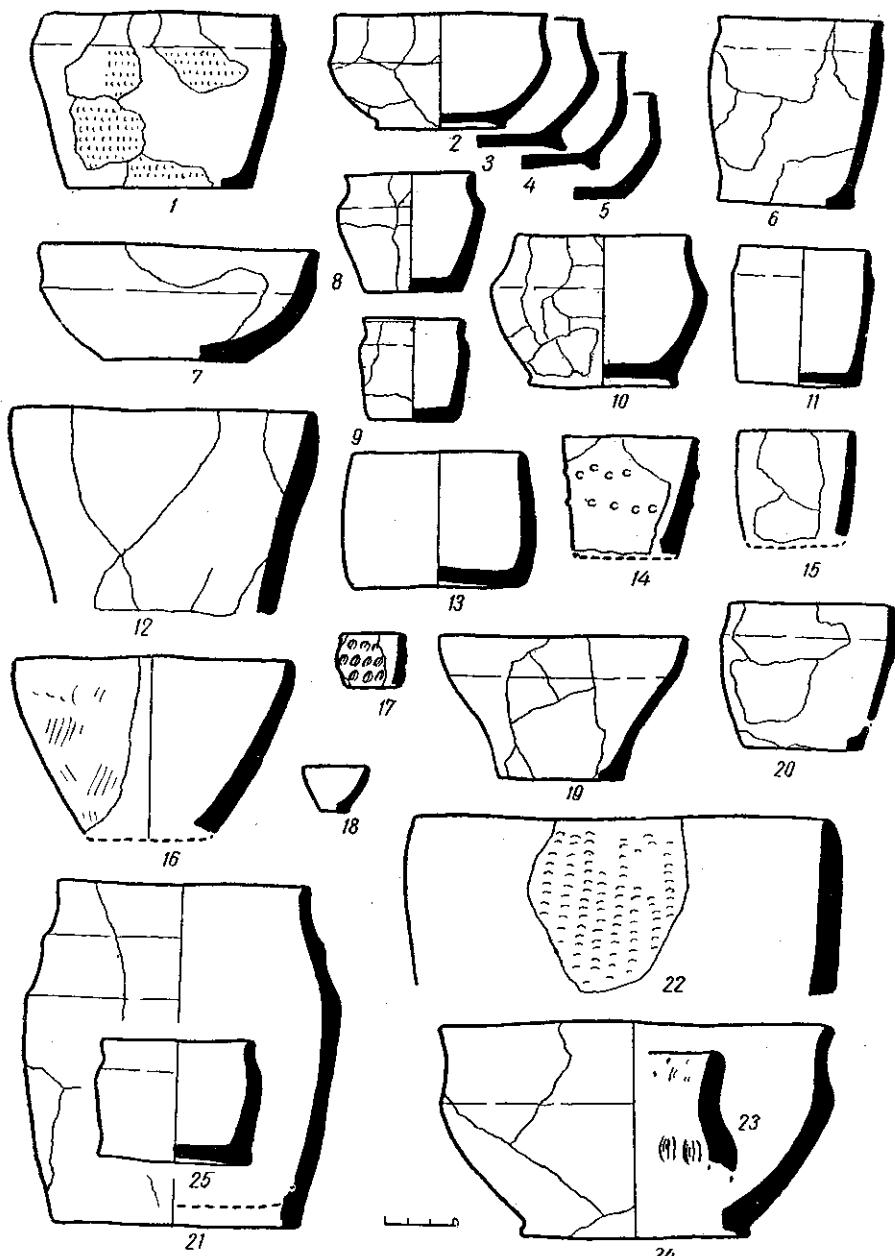

Рис. 4. Глиняний посуд I тисячоліття н. е. з Латвії:

1, 6, 14, 15, 17–20 — Кентескальче (ТПЭ, I. М., 1959, стор. 186–221), 2–5, 8–11 — Саленіекі (Senatus na makola, 1936, № 2. Riga, стор. 24–46); 7, 12, 13, 16, 21–24 — Ківти (Pronkai ajast varas feidalizmini, 1966, стор. 175–185), 25 — Музкатужі, колишній Ратцау (Tallinn ArchaioLOGIjas Rakoti. Riga, 1928, стор. 9–73).

нішими є банкоподібні видовжені посудини, про які вже йшлося³⁵. Біко-нічні форми ранньослов'янської кераміки, мабуть, не можна визнати характерними для всієї України, зокрема для західних областей, як свідчать широкі розкопки В. Д. Барана і В. В. Ауліха³⁶, та для нижньо-

³⁵ Э. А. Сымонович. Городище Колочин I на Гомельщине.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 126.

³⁶ В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.—МИА, № 108, М., 1963, стор. 358–364; В. В. Ауліх. Матеріали із верхнього горизонту городища біля с. Зимне Волинської області.—МДАПВ, вип. 3, стор. 128–139.

дніпровської зони (за матеріалами А. Т. Сміленко)³⁷. На факті появи ребристих форм посудин значною мірою буде свої висновки про міграцію слов'ян у меридіальних напрямках П. М. Третьяков³⁸.

Взята ізольовано, хай навіть специфічна риса (біконічність чи ребристість), вирішити справи не може. Цим, однак, не ставиться під сумнів визнання біконічності як однієї з характерних особливостей слов'янського посуду. Отже, необхідно простежити її походження. Для лісостепової зони України це потребує застачення черняхівської кераміки, геометричні ребристі форми якої наявні і серед ліпних, і серед гончарних посудин. В Журавці, наприклад, один з кружальних горщиців явно відтворював відомі там ліпні форми, що, враховуючи й інші подібні випадки, не дає змоги протиставляти посудини, виготовлені в різній техніці (гончарні й ліпні). Біконічність в черняхівській кераміці є стилістично загальним моментом для багатьох її категорій (горщиків, мисок, глечиків, кухлів, келихів). окремі біконічні горщики черняхівської культури, відомі у закритих комплексах і знайдені на багатьох поселеннях Подніпров'я (Черняхів, Ломовате I, Журавка, Ліски та ін.), виявляються винятково схожими на ранньослов'янські посудини пам'яток типу Пеньківки³⁹. Це визнають В. В. Седов та І. П. Русанова⁴⁰. Схожість посуду простежується не лише за цією ізольовано взятою рисою, а й за пропорціями, а також тістом і, як показали дослідження О. О. Бобринського, за технологічними прийомами виготовлення кераміки⁴¹.

Таким чином, для розгляду порушених тут питань необхідно використати матеріали пізньоримського часу. Ця теза відповідає висновкам і спостереженням багатьох радянських та європейських вчених, які досліджують слов'янські старожитності, в першу чергу посуд. Різноманітна ранньосередньовічна слов'янська кераміка представлена не лише плечистими чи біконічними горщиками, форми яких з'явились не відразу. Спроби зведення різних за типом і за призначеннем ранньослов'янських посудин до одного-двох типів не можна визнати закономірними. І тим більше неправомірно вважати показником етнічної належності окремо взяті риси кераміки. Такий підхід збіднює уявлення про різноманітні прояви культури й побуту давнього слов'янина. Без вивчення численних форм виробів і без врахування досвіду попереднього населення, а також дослідження кераміки першої половини I тисячоліття н. е. не можна уявити процес розвитку слов'янського посуду як лісостепової, так і лісової зони.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

Некоторые типы раннесредневековой керамики

Резюме

В статье оспаривается правомерность учета в качестве единого эталона раннеславянской посуды — «плечистого» горшка, как формы, обязательной для всего ареала рассматриваемых памятников. Отдельно выхваченный признак — ребристость или биконич-

³⁷ А. Т. Сміленко. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, № 108, 1963, стор. 280.

³⁸ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 57.

³⁹ Э. А. Сымонович. О связях лесных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья.— СА, № 3, 1966, стор. 26—48.

⁴⁰ В. В. Седов. Вказ. праця, стор. 68, 69; И. П. Русанова. О керамике..., стор. 149.

⁴¹ А. А. Бобринский. О некоторых особенностях формовой технологии керамики из памятников черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121, 1970, стор. 20—26.

ность — не может служить основой этнокультурных отношений, поскольку в эпоху переселения народов в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э. в Восточной Европе происходили сложные процессы скрещивания, ассимиляции, взаимодействия разноэтнических культур.

Тем не менее некоторые исследователи (И. П. Русанова, В. В. Седов), исходя из отсутствия такого признака, как «плечистость» сосудов, отрицают славянскую принадлежность раннесредневековых памятников Левобережья Днепра типа Колочин — Акатьово. При этом ими игнорируется наличие общих черт с бесспорно славянской керамикой памятников типа Корчак. Между тем отсутствие сходства колочинско-акатовской посуды с материалами достоверно балтийских памятников I тысячелетия н. э. Литвы и Латвии является серьезным доводом против упомянутых этнокультурных концепций.

Если же подтвердится предположение о более ранней дате колочинско-акатовских материалов по сравнению с корчакскими древностями (В. Н. Даниленко, Л. Д. Поболь, П. Н. Третьяков), то немногие имеющиеся в керамике отличия, в том числе от «плечистых» горшков типа Корчак, найдут объяснение в эволюционном развитии.

Другая названная особенность — биконичность сосудов, признанная характерной для раннесредневековых поселений Центральной Украины типа Пеньковки (VI—VII вв. н. э.), не может быть понята без учета ее широкого распространения в предшествующий черняховский период II—V вв. н. э.

А. Т. СМІЛЕНКО

Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї

За традиційним уявленням межа між слов'янськими і кочовими племенами в Подніпров'ї збігалася з ландшафтними зонами: в Лісостепу розміщували слов'ян, в Степу — різні кочові племена. Археологічні дослідження, зокрема в районі будівництва дніпровського каскаду гідроелектростанцій в період з 1929 по 1965 рр., внесли певні зміни. Вони показали, що береги Дніпра степової смуги, які були продовженням лісостепового ландшафту (так звані дніпровські плавні), є особливою областю Степового Подніпров'я, здавна освоєною осілим населенням, в тому числі слов'янами. Безпосереднє зіткнення слов'ян з кочівниками висунуло на перший план проблему їх взаємовідносин.

Поселення виникали на берегах Дніпра степової смуги з глибокої давнини, починаючи з епохи неоліту і бронзи. Появу слов'ян на цій території слід віднести до II—III ст. н. е., коли тут поширяються пам'ятки черняхівської культури. Оскільки в Степовому Подніпров'ї безпосередніх попередників останньої не виявлено, слід припустити просування в цей район черняхівських племен з півночі, з Середнього Подніпров'я — області масового поширення черняхівських пам'яток. Останнім часом в літературі висловлюється думка, що це культура багатоетнічна¹. На наш погляд, черняхівські племена Подніпров'я, зокрема ту їх частину, що просунулась на південь, можна вважати слов'янськими. Одним з основних доказів цього є наявність зв'язків між черняхівськими і наступними слов'янськими пам'ятками Південного Подніпров'я.

В північній частині степової смуги, включаючи дніпровські пороги, черняхівці зайняли землі, на яких не було осілого населення. Тут до їх приходу існували окремі сарматські поховання. В цій області відомо

¹ П. Н. Третьяков. У истоках древнерусской народности. Л., 1970, стор. 43—52.

заяраз близько 20 черняхівських пам'яток — Компанії, Микільське, Військове, Башмачка, Новоолександрівка, Привільне та ін. З'явились вони і нижче порогів, де відкрито чотири поселення в районі м. Нікополя та поселення і могильник поблизу с. Гаврилівка. На Південі черняхівці розселяються на території, зайнятій осілими племенами,— серед заснованих скіфами поселень і городищ, що існували на Нижньому Дніпрі, починаючи з II ст. до н. е.² Черняхівські племена мали тут окремі поселення та почасти селились на тих, які були ще до їх приходу.

Багато дослідників зазначало процес сарматизації населення Степового і Лісостепового Подніпров'я в перші століття нашої ери. В цих областях відомі характерні сарматські поховання, а в степовій зоні — і курганні групи та могильники Усть-Кам'янка, Котовка та ін. Якась частина сарматських племен, переходячи до осілості, осідала на поселеннях і городищах Нижнього Дніпра, а почасти і на черняхівських. В деяких випадках на черняхівських могильниках Подніпров'я виявлено сарматські поховання або елементи сарматського обряду³, зокрема такі, як положення кістяків напівсидячи або зі схрещеними ногами, звичай деформації черепів, наявність в могилах дерев'яних настилів, фарби, вугілля, крейди, характерних речей інвентаря (наприклад, розбитих дзеркал) тощо. Такі особливості мають деякі поховання могильників Черняхів, Маслове, Кантемирівка, Привільне, Гаврилівка.

Елементи сарматської культури могли виникнути у черняхівців в умовах тісних зв'язків одних племен з іншими, спільнego проживання на одній території, що вело до змішаних шлюбів⁴ і асиміляції частини сарматського населення черняхівським.

Перебування готів у Північному Причорномор'ї в III—IV ст. не входить в коло питань цієї статті. Зазначимо лише, що останнім часом вдалось пов'язати ряд пам'яток, близьких до оксівського типу, виявлених на південному сході Європи, з просуванням гото-гепідських племен на південний схід. Найбільше їх відкрито на Волині, проте окремі їх знахідки відомі і в Степовому Подніпров'ї, наприклад у Компаніїцах. Зауважимо також, що прихід готів у Північне Причорномор'я не привів до помітних змін в житті мешканців Південного Подніпров'я, де протягом III—IV ст. залишалось осіле населення, яке жило тут в попередній період.

Зовсім інший характер мав прихід наприкінці IV ст. в Північне Причорномор'я гунських племен. Вторгнення їх виявилось особливо згубним для населення Нижнього Дніпра південніше Нікополя. Саме в цей час перестають існувати на Нижньому Дніпрі скіфо-сарматські та черняхівські городища і поселення, мабуть, зруйновані гуннами. Ця територія, на якій в VI—VIII ст. не простежується слідів осілості, очевидно, перетворюється в зону пересування кочових племен. Що ж до північної частини степової смуги та Лісостепу, то тут, де руйнівна роль гуннів не мала таких наслідків, продовжувало існувати осіле населення. В північній частині Степового Подніпров'я відомо кілька пам'яток гунського часу кінця IV—V ст.⁵ — здебільшого окремі знахідки, поховання та їх групи (Новогригорівка, Ігрень та ін.). Є й сліди невеликих поселень в хуторі Запорожець, с. Капулівка. Належали ці пам'ятки, оче-

² М. И. Вязьмитина. Культура населения Нижнего Днепра после распада единой Скифии.—СА, № 4. М., 1969, стор. 62—77.

³ Ю. В. Кухаренко. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях (по данным погребального обряда).—СА, XIX. М., 1954, стор. 111—120; Г. Б. Федоров. О двух обрядах погребения в черняховской культуре.—СА, № 3, 1958, стор. 242, 243.

⁴ Про звичай сарматів вступати в шлюб із сусідами згадував Тацит (В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.—ВДИ, № 3. М., 1949, стор. 942).

⁵ Л. М. Рутківська. Кочовики та землероби на території степової України в середині I тисячоліття н. е.—Археологія, т. XXII. К., 1969.

видно, племенам, які ввійшли в гуннський союз. Етнічно це були різні племена, про що, зокрема, свідчить різний обряд поховання того часу — спалення та тілопокладення. Речовий склад пам'яток, кераміка та прикраси (характерним їх типом є предмети з інкрустацією) мають аналогії в засвоєній гуннами північнопричорноморській культурі.

Після розгрому гуннів у VI—VIII ст. в північній частині Степового Подніпров'я продовжує існувати осіле населення, якому належать пам'ятки пеньківського типу. Останні відкриті також і в південній частині Лісостепового Подніпров'я — на берегах Дніпра і в басейні р. Тясмин. Іноді до цієї групи відносять близькі до неї пам'ятки середньої течії Південного Бугу. Всього в Подніпров'ї і Потясминні їх відомо понад 30, у Степовому Подніпров'ї — більше 10 (Дереївка, Ігрень, Волоське та ін.). Зіставляючи літописні та археологічні дані, групу пеньківських пам'яток, ряд авторів пов'язував зі слов'янськими племенами уличів, що жили початково на Дніпрі або Дніпрі та Бузі, а згодом у межиріччі Бугу і Дністра⁶.

До групи пам'яток пеньківського типу можна залучити відоме поселення на території Пастирського городища в Потясминні, близьке до них за рядом особливостей. Це напівземлянки з печами-кам'янками, прикраси комплексу пальчастих фібул, деякі типи ліпного посуду, зокрема біконічних, конусоподібних, округлобоких форм.

Разом з тим інші риси визначають особливісіть місце Пастирського поселення. Заслуговують на увагу численні знаряддя праці, землеробські та ремісничі, зброя, прикраси, різноманітні типи кераміки. На відміну від основної маси пеньківських пам'яток, де переважає ліпний посуд, на Пастирському поселенні переважає гончарна кераміка, представлена великими кулястими горщиками. Деякі форми можуть бути віднесені до сармато-аланських типів. Особливості поселення давали підстави для припущення про його етнічну відокремленість. Пам'ятка ця нерідко розглядалась як опорний пункт кочівників, а пастирська культура — як культура салтівського кола або болгар-кутригурів⁷.

Своєрідний характер Пастирського порівняно з переважною кількістю поселень Південного Подніпров'я пояснюється факторами не лише етнічного, а й соціального характеру. Залишки металургійного і ковальського ремесла, а також велика кількість металевих речей свідчать про те, що тут був ремісничий центр міського типу⁸, де виготовлялись різноманітні залізні вироби і прикраси комплексу пальчастих фібул. Численність і різноманітність керамічних типів, зокрема гончарного посуду, вказують на місцеве гончарне ремесло. Очевидно, Пастирське постачало пеньківські поселення металевими виробами і прикрасами, а також певними типами кераміки.

Можна думати, що Пастирське було і торговим і політичним центром племен Південного Подніпров'я. Про місцеперебування тут вождів і озброєної дружини свідчать знахідки зброї. Розташована в межах оборонних споруд скіфського часу пам'ятка мала свої укріплення. Ці особливості дають підставу вважати поселення одним з попередників ранньосередньовічних міст Подніпров'я.

⁶ Д. Т. Березовець. Поселення уличей на р. Тясмине.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 145—146; А. Т. Сміленко. Осіле населення Степового Подніпров'я в раннє середньовіччя.— Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 164—166.

⁷ Д. Т. Березовець. Слов'янські племена салтівської культури.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 55—57; М. И. Артамонов. Этническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура.— Археология, г. XI, З. София, 1969, стор. 3—8.

⁸ П. Н. Третьяков. У истоках древнерусской народности, стор. 84, 85; М. И. Артамонов. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья.— Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР, вып. 15. Л., 1970, стор. 27.

У зв'язку з поширенням пастирських прикрас і деяких типів кераміки в пеньківських пам'ятках ішколи в літературі піддається сумніву їх слов'янська належність, а пеньківські поселення розглядаються як сліди короткочасних стійбищ кочових племен, що переходили до осілості⁹. Звичайно на землях осілого населення пограничної степової смуги завжди оселялась якась частина кочових племен і вносила свій вклад у місцеву культуру. Особливо строкатим могло бути населення в пограничному міському центрі — Пастирському. І справді, в пеньківсько-пастирській кераміці є певні сармато-аланські елементи.

Проте пеньківську культуру в цілому не можна визначити як кочівницьку, основні її риси не мають аналогії ні в сармато-аланській, ні в болгарській культурі¹⁰. Водночас пеньківські пам'ятки мають ряд характерних рис слов'янської культури більш північних та західних областей і тому слід вважати їх слов'янськими. Такими загальнослов'янськими особливостями в пеньківських пам'ятках є прямоокутні напівземлянкові житла з печами-кам'яниками і дерев'яними стінами (стовпової конструкції та зрубами). Одна із спільніх рис — це невеликі розміри поселень. Характерним для слов'ян є обряд пеньківських поховань — урнові та ямні спалення¹¹. Слов'янські кераміці відповідають конусоподібні (рис. 1, 4, 5) та округлобокі (рис. 1, 7, 8) посудини, горщик працького типу (рис. 1, 2). Прикраси комплексу пальчастих фібул, що мають північнопричорноморське походження, початково могли поширюватись кочівниками. Проте численність цих знахідок на східнослов'янських землях і сліди їх місцевого виробництва на Південному Бузі й павіть в Західній Волині (на городищі VI—VII ст. Зимне, близькому до пам'яток працького типу)¹² дають підставу вважати, що ці прикраси виробляли і носили також слов'яни.

Характерний для пеньківсько-пастирських пам'яток ліпний біконічний посуд (рис. 1, 13, 14) продовжує місцеву традицію більш давніх культур. Ця форма бере свій початок від зарубинецької кераміки, у зв'язку з чим існує точка зору про переселення в VI ст. слов'янських племен в Південне Подніпров'я з півночі — Верхнього Подніпров'я, території пізньозарубинецьких племен¹³. Разом з тим біконічні форми почутивали в Середньому і Південному Подніпров'ї і в черняхівський час (рис. 1, 15). Тому, не заперечуючи загальний рух слов'ян з півночі на південь і на південний захід в VI ст., можна припустити, що до складу пеньківських племен ввійшли й місцеві племена, які заселяли Південне Подніпров'я в перші століття н. е. Від черняхівської культури (рис. 1, 12), крім біконічних, походять і кулясті пастирські форми, особливо поширені в Потясмині.

Ланцюг пеньківських пам'яток, розташованих по течії Дніпра, замикає з півдня Вознесенський табір. Місцеположення його на підвищені плato, над давньою переправою в кінці порогів, було зручним в стратегічному відношенні та для контролю за переправою. Цю пам'ятку в літературі пов'язували з слов'янами, хозарами, уличами, антами, тюркомовними племенами, русами, тюрками¹⁴.

⁹ М. И. Артамонов. Этническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура..., стор. 3; його ж. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья..., стор. 26.

¹⁰ В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранніе болгары на Волге. М., 1964.

¹¹ Д. Т. Березовець. Могильники уличів у долині р. Тясмину. — Слов'яно-русські старожитності. К., 1969.

¹² П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения в средней части Южного Подбужья. — СА, № 3. М., 1961, стор. 192—194; В. В. Ауліх. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне Волинської області. — МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 100—105.

¹³ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 265.

¹⁴ Б. А. Грінченко. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі. — Археологія, т. III. К., 1950, стор. 63; Б. А. Рыбаков. Уличи. — КСИИМК, вип. XXXV,

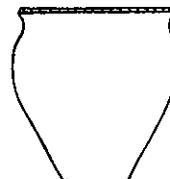
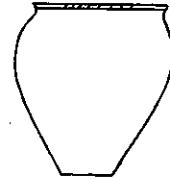
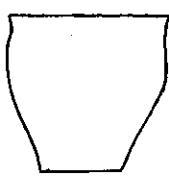
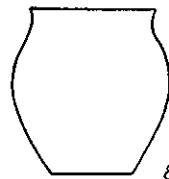
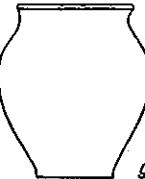
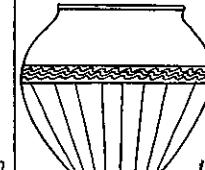
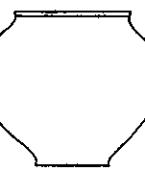
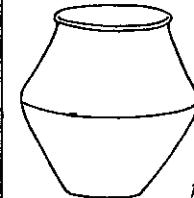
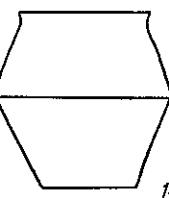
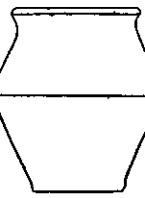
типу посуду	Слов'янські пам'ятки	Пеньківські пам'ятки	Пастирське	Черняхівські пам'ятки
I				
	1	2		
II				
	3	4	5	
III				
	6	7	8	9
IV				
		10	11	12
V				
		13	14	15

Рис. 1. Порівняльна таблиця кераміки слов'янських, пеньківсько-пастирських та черняхівських пам'яток. Типи посуду:

I — працький, II — конусовидний, III — округлобокий, IV — кулевидний, V — біконічний; 10—12 — гончарні посудини, решта — ліпні; 1 — Новомиропіль, 2 — Велика Андрусівка, 3 — Каців, 4 — Пеньківська; Луг I, 5 — Пастирське, 6 — Ріпнів, 7 — Пеньківка, Луг I, 8 — Пастирське, 9 — Черняхів, 10 — Стецівка, 11 — Пастирське, 12 — Черняхів, 13 — Волоське, 15 — Компанії.

Найбільш вірогідною є інтерпретація табору як пограничного стражового пункту пеньківсько-пастирських племен (уличів). Про це говорять певні факти, передусім саме розташування його як останньої ланки в ряду інших поселень. Братська могила, відкрита на території табору, зберегла залишки обряду спалення в стороні з наступним похованням у ямі. Подібний обряд зафіксовано на могильнику пеньківського типу в с. Велика Андрусівка на Тясмині¹⁵ і в ряді пунктів порожистої

1950, стор. 11—14; М. Ю. Брайчевський. Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст.—Археологія, т. IV. К., 1950, стор. 40—42; С. А. Плетнєва. От кочевий к городам.—МИА, № 142. М., 1967, стор. 101, 102; П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности, стор. 105—110; М. И. Артамонов. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья..., стор. 19, 20.

¹⁵ Д. Т. Березовець. Могильники уличів у долині р. Тясмин...

частини Дніпра. Серед металевих виробів поховального інвентаря Вознесенки поряд з дорогими речами перещепинського типу, частково призвізними, що належали верховним воєначальникам, є також поясні срібні і бронзові прикраси дружинників нижчого рангу, аналогічні поясним наборам комплексу пальчастих фібул. Це також зв'язує табір з пеньківсько-пастирським колом пам'яток.

Відносини осілого населення Подніпров'я з різними кочовими племенами мали неоднаковий характер. Під час нетривалого перебування кочовиків на цій території взаємини їх з місцевими племенами обмежувались здебільшого воєнними сутичками. Очевидно, так було з приходом аварів. Речей аварського типу в Подніпров'ї знайдено мало. Угорські археологи іподі вважають аварськими деякі скарби і багаті поховання (Мартинівка, Келегеї, Мала Перещепина)¹⁶, проте без достатніх підстав. Крім вказаних пам'яток, відомі лише поодинокі знахідки предметів цього типу — поясні прикраси, стріли, які, до того ж, були поширені не тільки у аварів, а й у етнічно інших племен.

Значно більше даних про зв'язки місцевого подніпровського населення з аланськими і болгарськими племенами. Прояви цих зв'язків спостерігаються меншою мірою на матеріалах сільських поселень і більшою — тих пунктів, де жила соціальна верхівка суспільства, що спиралась на військову дружину. Як приклад можна вказати на посуд сармато-аланського типу, виявлений у Пастирському — поселенні міського типу, мешканцями якого були ремісники, купці та озброєні дружинники.

Особливий інтерес у вивчені аланських впливів на подніпровське населення становить пам'ятка, відкрита на правому березі порожистої частини Дніпра, на схилах балки Канцерки. Тут виникають три поселення гончарів, де виготовлялись глеки аланського типу — тара для води¹⁷. Найчисленішою групою археологічних об'єктів є гончарні горни (18). Їх розташування дає підстави припускати, що в цьому місці працювало 12 майстерень. Всі відкриті житла призначалися одночасно і для виробничих цілей. Окремі житлово-господарські комплекси дають уявлення про двори гончарів. Характер поселень — сухо ремісничий. На фоні загального низького рівня розвитку гончарного ремесла в Подніпров'ї у VII—VIII ст. такий центр — виняткове явище для Подніпров'я і навіть для всієї Східної Європи.

Масове виготовлення глеків гончарями Канцерки, безперечно, вказує на виробництво їх для продажу. Проте характерні канцерські глеки з рельєфним орнаментом трапляються на поселеннях Подніпров'я дуже рідко. Поки що відоме лише одне поселення в Потясминні (Стецівка), де знайдені їх уламки¹⁸. Продукція канцерських майстерень не виявлена і на лівобережних салтівських поселеннях. Аналогічні посудини відомі лише у аланів Північного Кавказу, звідки, очевидно, вони були запозичені.

Розв'язати загадкове питання про збут «канцерських» глеків частково допомагають їх знахідки на території Вознесенського табору, які показують, що гончарі Канцерки обслуговували потреби військового загону цього табору. Можливо, що виникнення гончарних майстерень початково було пов'язане із спорудженням у кінці порогів, над правою, сторожового укріплення і що гончарі залежали від його мешканців. Воїни укріплення, розташованого нагорі, на краю плато, очевидно, запасались водою внизу, біля річки, і потребували тари для

¹⁶ Gyula László. Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars.— Archæologia Hungarica, XXXIV. Budapest, 1955, стор. 276—284.

¹⁷ А. Т. Сміленко. Осіле населення..., стор. 167—170.

¹⁸ В. П. Петров. Стецівка, поселення третьєй четверті I тисячоліття н. з. — МІА, № 108. М., 1963, стор. 228, рис. 11.

перенесення і зберігання води. Згодом розміри гончарного виробництва могли розширитись, бо його продукція, мабуть, мала попит і в інших покупців у цьому людному місці недалеко від переправи — у мандрівників, купців, кочівників.

Матеріали Канцерки свідчать не тільки про вплив аланської культури в Подніпров'ї, але, можливо, і про поселення на цих землях її носіїв. Є припущення, що канцерські гончарі були за походженням алани¹⁹.

Всі три гончарських поселення перестають існувати одночасно з Вознесенським укріплінням. Речовий склад братської могили належить до перещепинського типу і датує пам'ятку кінцем VII ст. Колективне спалення воїнів разом з їх регаліями говорить про воєнну поразку захисників тaborу. Напевне, він був залишений під натиском хозар, влада яких поширювалась в цей час на народи Північного Причорномор'я. Зруйновані тоді саме поселення гончарів Канцерки на протилежному березі Дніпра, трохи вище по його течії, мають очевидні сліди розгрому.

У VIII—IX ст. у порожисту частину Дніпра проникають вихідці з середовища алано-болгарських племен салтівської культури басейну р. Дону, що перебували, на думку дослідників, у політичній залежності від хозарського каганату. На порогах відомі знахідки салтівської кераміки, її зразки наявні в ямному болгарському похованні та на двох невеликих поселеннях. Вихідці з цього середовища жили на одній території з пеньківськими племенами. Одне салтівське поселення розташоване зовсім поруч з пеньківським (пізнього періоду), що має аналогії в слов'янських пам'ятках типу Луки Райковецької (Ігрень).

Войовничі печеніги, що з'явились з-за Дону наприкінці IX ст., принесли осілому населенню Східної Європи велике розорення. Вони руйнують поселення Криму, салтівських племен, слов'ян на Подніпров'ї²⁰. Для захисту від частих нападів кочівників київські князі в X—XI ст. змушенні були споруджувати укріплена лінію міст-фортець на південь від Києва: на Лівобережжі Дніпра — по Сулі, на Правобережжі в кінці X ст.— по Стругі, в XI ст.— по Росі. Під натиском печенігів уличі Південного Подніпров'я відходять почасти на північ, у Середнє Подніпров'я, а почасти на захід — в Побужжя.

Разом з тим у Степовому Подніпров'ї не зникає осіле населення. Частина уличів лишилась на місці, про що свідчать пам'ятки IX—XI ст. Тривале спільне проживання тут слов'ян і алано-болгар привело до взаємної асиміляції обох груп населення і злиття їх культур в одну. Якщо ще у VIII ст. на порогах існували окрім пам'ятки слов'ян і алano-болгар, то в IX ст. тут складається своєрідна місцева культура з рисами і слов'янськими, і салтівськими, яка зберігається до XI—XII ст. Належні до неї поселення, невеликі могильники, гончарні горна поширені й на порогах, і південніше останніх («Перше Травня» — пізній шар, Свистунове, Зміївка та ін.). Напівземлянкові житла з великими печами, спорудженими з каменю та глини, урновий обряд спалення на ранньому етапі, а пізніше ґрутові поховання, зокрема положення кістяків,— все це має аналогії в слов'янських пам'ятках Середнього Подніпров'я. Кераміка цієї культури поєднує ознаки і слов'янської, і салтівської.

Існування неукріплених поселень всередині печенізьких кочовищ, очевидно, було можливим лише коли мешканці їх підтримували мирні

¹⁹ Т. М. Мінаєва. Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі.— Археологія, т. ХІІІ, К., 1961, стор. 128.

²⁰ А. Л. Якобсон. Раннесредньовековыe поселения восточного Крыма.— МИА, № 85. М., 1958, стор. 500, 501; М. И. Артамонов. Саркел-Белая Вежа.— МИА, № 62, 1958, стор. 82, 83; Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян. К., 1965, стор. 123.

відносини з печенігами. В цьому, мабуть, певну роль відіграла ворожість уличів до київських князів, які в кінці IX — на початку Х ст. воювали з ними. Боротьбу з цими племенами вели Аскольд, Дір, Олег і Ігор, воєвода якого Свенельд «сидів» біля міста уличів — Пересічна три роки, перш ніж здобув його²¹. З другого боку, в Степовому Подніпров'ї, зокрема у порожистій частині ріки, місцеве населення ставало в пригоді всім, хто, пливучи Дніпром, переправлявся через пороги або користувався переправою. Про існування переправи в кінці порогів повідомляють писемні пам'ятки. Так, Константин Багрянородний згадує відому в середині X ст. у Візантії Крапійську переправу²², яка відігравала важливу роль в південній частині водного шляху «із варяг в греки». На порогах та переправах, природно, була потреба в перевізниках та пунктах, де можна було в разі потреби зупинитись.

В наступний період (XII—XIII ст.) склад осілого населення у Степовому Подніпров'ї поповнюється новими переселенцями. В цей час має місце приток слов'ян з Середнього Подніпров'я. На порогах як вище, так і нижче їх, відкрито 16 поселень і могильників з характерними рисами давньоруської культури (Дерев'ка, Стара Ігрень, Дніпровське, Кічкас, Каїри та ін.).

Причиною нового притоку слов'ян у Степ, очевидно, стало посилення феодальної експлуатації, що змушувало селян кидати старі місця. Втіачі — холопи і селяни — в південних степах були відомі під назвою бродників. Останні перебували на Нижньому Дону, в пониззі Дунаю. З'явилися вони і в Степовому Подніпров'ї. Осіле населення цієї області становило для бродників певну матеріальну базу.

Неукріплений характер дніпровських поселень XII—XIII ст. і новий приток населення показують, що у мешканців Степового Подніпров'я тривали мирні, можливо, союзницькі відносини з кочівниками. Вірогідність цього припущення підтверджується повідомленнями літописів про спільні виступи бродників з половцями в XII, а на початку XIII ст.— з татарами. За археологічними даними, господарська діяльність мешканців Степового Подніпров'я була досить різноманітною, зокрема, розвивались заняття, специфічні на річних порогах і переправах,— активна торгівля, перевіз. В цьому плані характерними є розташування в ряді місць поселень попарно на протилежних берегах Дніпра або по три (третє посередині, на острові). Відомі пам'ятки з великою кількістю амфорного матеріалу.

Незважаючи на те, що стосунки слов'ян Степового Подніпров'я з кочівниками в XII — на початку XIII ст. були, можна думати, мирними, проте не зафіксовано помітного впливу кочівників на матеріальну культуру слов'ян в цей період. Вона мала такий самий характер, як і на основній слов'янській території, що проявилось і в типах жител, і в похованальному обряді та в інших особливостях культури.

Отже, в різні періоди відносини слов'ян степового пограниччя з окремими групами кочових племен складались по-різному. Найтісніші зв'язки виникали у слов'ян з кочівниками тоді, коли останні оселялись серед місцевих жителів. Такі відносини були у слов'ян з сарматами, а пізніше з аланськими і болгарськими племенами. В цих випадках, як зазначалось вище, відбувався процес культурного взаємовпливу і асиміляції частини кочівників. З печенігами і половцями бродники Степового Подніпров'я, очевидно, мали мирні, союзницькі стосунки, підкорившись їх владі. Разом з тим зв'язки з цими племенами були менш тісними, ніж із сармато-аланами і болгарами, і не залишили помітних слідів у слов'янській культурі початку II тисячоліття.

²¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, стор. 109.

²² Константин Багрянородный. Об управлении государством.—ИГАИМК, вып. 91. М.—Л., 1934, стор. 9.

А. Т. СМИЛЕНКО

Славяне и степные племена в Южном Поднепровье

Резюме

Статья посвящена вопросам взаимоотношений славян и кочевых племен в области Степного Поднепровья в позднеримское и раннесредневековое время. В числе рассмотренных славянских древностей — черняховские памятники II—V вв., пеньковские VI—VIII вв., древнерусские XII—XIII вв. Памятники IX—XI вв. характеризуются смешанным населением, состоящим из славянских и алано-болгарских племен.

Отношения славян Степного Поднепровья с различными группами кочевых племен складывались по-разному. Наиболее тесные связи возникали с теми кочевниками, которые оседали среди местного населения. Подобные отношения были у славян с сарматами, а позже с аланами и болгарами. В этих случаях совместное проживание на одной территории этнически различных племен вело к культурным взаимовлияниям и ассимиляции осевших кочевников славянами.

В отличие от населения коренных славянских земель, ведшего жестокую борьбу с печенегами и половцами, бродники Степного Поднепровья находились с этими племенами в мирных, союзнических отношениях, очевидно, подчинившись их власти. Вместе с тем связи с ними были менее тесными, чем с сарматами, аланами и болгарами, о чём свидетельствует отсутствие заметных кочевнических влияний в древнерусской культуре.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

А. О. ЩЕПИНСЬКИЙ

Нові мустєрські місцезнаходження Південного берега Криму

Щодо раннього палеоліту Кримський півострів займає одне з провідних місць у нашій країні. Особлива роль тут належить пам'яткам розвинутого і пізнього мустєре. Однак вони зосереджені в гірському Криму, головним чином в районі другого (середнього) гірського пасма. На Південному березі до останніх років пам'яток епохи палеоліту не було відомо. Тим часом, як уже не раз зазначалось в літературі, ця частина півострова за своїми природними умовами найбільш сприятлива для життя людини. Так, ще в 1934 р. великий знавець палеоліту Криму Г. А. Бонч-Осмоловський писав: «До цього часу не виявлено ні однієї стоянки і навіть слідів перебування четвертинної людини... на Південному березі, в районі, кліматичні умови якого щовинні бути особливо сприятливими в суворий післяльдовиковий час»¹.

Г. А. Бонч-Осмоловський пояснює це постійними зсувними зміщеннями, які знищили разом з ґрутовими шарами всі наявні в них знахідки². Друга причина полягає в тому, що палеолітичні культурні шари містилися під шарами мергелю, глини і щебеню, який зсунувся з гір на берег під час геологічних і сейсмологічних явищ четвертинного періоду. Для ряду дослідників відсутність тут палеоліту є одним з вагомих доказів молодості ландшафту цієї частини Криму. «Відсутність залишків палеолітичної матеріальної культури і плейстоценової фауни на Південному березі Криму,— пише М. А. Воїнственський,— свідчить про відносну молодість ландшафту Південного берега Криму і про недавнє зруйнування більш високої частини країни», яке, можливо, «закінчилося в кінці плейстоцена або на початку голоцену»³. Тепер, завдяки новим знахідкам, цю точку зору, мабуть, доведеться дещо переглянути.

Під Південним берегом, як правило, розуміють прибережну смугу суші шириною від 1—2 до 6—7 км, яка починається біля мису Айя на заході, поблизу Севастополя, і закінчується не в районі Алушти, як вважають деякі автори, а біля мису Кік-Атлама на сході, неподалік від Феодосії⁴.

Рельєф характеризується сильно еrozованою розчленованістю, для ландшафту звичайними є численні балки і яри. Тут часто спостерігаються зсуви, обвали. Вододільні простири порізані глибокими, нерідко досить вузькими долинами і руслами невеликих гірських річиків і струмків. Природно, що така складність рельєфу значно перешкоджає виявленню пам'яток первісних культур.

Наши пошуки палеоліту проводились у двох напрямках. По-перше, враховувалось те, що за минулій час ландшафт Південного берега

¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. Итоги изучения Крымского палеолита.—АИЧПЕ, вып. V. М.—Л., 1934, стор. 122.

² Там же.

³ М. А. Воинственский. Исследование орнитофауны Крыма.—Труды комплексной картовой экспедиции АН УССР, вып. 1. К., 1963, стор. 120—121.

⁴ М. Е. Ко стрицкий. Южный берег Крыма.—Известия Крымского отделения Географического о-ва СССР, вып. 7, 1961, 19; Геология СССР, т. VIII. Крым. ч. I. М., 1969, стор. 21.

значно змінився, а отже, пам'ятки можуть трапитись навіть під зсуви, в балках, на вершинах і вододілах, в місцях, де не було води. Поруче, бралися до уваги особливості сучасного рельєфу — наявність річок, джерел, річкових терас і ділянок, зручних для поселення, пасовиськ, а також сприятливість кліматичних умов. Позитивний результат дав останній метод — переважна більшість палеолітичних пам'яток розташувалась з урахуванням особливостей існуючого рельєфу місцевості.

Найцікавішу пам'ятку відкрито за 8 км на південний захід від Алушти, у долині р. Улу-Узень. Стоянка розташована на ледь похиленому до ріки майданчику — останці річкової тераси. Судячи з її висоти від рівня води в руслі — близько 12—15 м, вона може належати до третьої надзаплавної тераси, відповідної до судацького рівня. Як зазначає В. М. Муратов, на південному схилі гірського Криму, поблизу Алушти, спостерігається певне зниження тераси з 20 м у верхів'ях до 6—7 м у гирлі. Враховуючи, що стоянка виявлена в середній частині течії Улу-Узеня, висота 12—15 м є звичайною для цієї тераси. Відстань пам'ятки від сучасного русла ріки становить 145—150 м.

Шурфування на краю тераси показало, що тут залягали червонувато-бурі суглинки з домішкою сильно обкатаної великої гальки. Однак трохи вище по схилу, за 20—25 м від краю, стратиграфія, мабуть, дещо інша. З огляду глибокої плантажної оранки, яка підняла ґрунт на глибині 0,5—0,7 м, тут є і гравійно-галькові прошарки, очевидно, алювіального походження. Як показує підйомний матеріал, ширина стоянки близько 100 м, протяжність вздовж берега 200 м. Уверх і вниз по течії Улу-Узеня вона обмежена глибокими боковими річковими балками.

Підйомний матеріал сконцентрований у середній частині стоянки на тих її ділянках, де є плями виораного гравію і галечнику. Цікаво відмітити, що в зовсім аналогічних умовах зібрано кремінь на Бадранській пізньомустьєрській стоянці поблизу Бахчисарая.

Пам'ятка в долині Улу-Узеня двошарова. Всього тут знайдено близько 300 кременів, з яких не менше 50 належать до раннього палеоліту, а інші — до мезоліту чи раннього неоліту. Палеолітичний кремінь від мезолітичного відрізняється більш темно-матовим кольором або суцільністю білою патиною.

Відомо, що на Південному березі природних родовищ кременю не виявлено, нема їх і в районі Алушти, проте вони наявні в районі другого пасма — Бахчисарая, Сімферополя, Білогорська.

Найближчі виходи кременю виявлені за 40 км на захід від Улу-Узенської стоянки за головним гірським пасмом, поблизу с. Партизанське, в долині р. Альми⁵. Серед палеолітичних крем'яних знахідок на цій стоянці можна виділити 23 дрібних уламки та фрагменти, 13 відщепів, 1 нуклеус і 4 знаряддя. Один відщеп є досить масивним — 6×4 см при товщині до 2 см, інші — в середньому 3,5×3×0,8 см (рис. 1, 7), два пластинчастіх — 5,5×3 см (рис. 1, 6). На багатьох відщепах на зовнішній стороні збереглись ділянки жовнової кірки. Відбивні горбики невеликі, кут між площиною і горбиком часто прямий. Ці особливості вказують на те, що кремінь на стоянці був дуже цінним і використовувався повністю. Прикладом може бути сильно спрацьований дископодібний нуклеус (рис. 1, 5). Він невеликих розмірів (5×4×1,5 см), з добре помітними на обох боках негативами сколів. Один край підправлений дрібною ретушшю, що вказує на повторне використання нуклеуса, мабуть, як рубального знаряддя.

Наявність серед зібраного матеріалу значної кількості крем'яних відходів є доказом того, що на стоянку надходили не готові вироби, а крем'яні жовна, з яких вже на місці виготовлялися знаряддя.

⁵ М. В. Муратов. Четвертичная система.— Геология СССР, т. VIII. Крым, ч. 1, стор. 281.

Серед виробів — два гостроконечники і дві скребачки. Один з них, довжиною 5 і ширину 3 см, виготовлений з трикутного, злегка вигнутого відщепа. Його робочі краї оформлені старанно нанесеною ретушшю (рис. 1, 2). Другий гостроконечник розмірами 7×2,4 см зроблений з вузького, але масивного пластинчастого відщепа симетричної довгастої форми. На більшій частині його збереглася жовнова кірка, краї оброблені крутого ретушшу (рис. 1, 1).

Різні за типом і скребки: один, розмірами 4×4,5×1,5 см, виготовлений з масивного крайового відщепа, що має сліди жовнової кірки на спинці (рис. 1, 4); другий (6×2,5 см) — на вузько-му, тонкому пластинчастому відщепі з прямим робочим краєм, оформленім дрібною старанною ретушшю. Невеликі розміри і витончені обриси наближають його до типу скребачок-ножів (рис. 1, 3).

Робочі краї скребків і гостроконечників оброблено дрібною ретушшю, нанесеною з боку спинки. Є на них і типові для мустьєрських пам'яток «заломи» ретуші.

Весь комплекс зібраного інвентаря відкидає сумніви в тому, що це типова мустьєрська стоянка. Враховуючи наявність тонких пластинчастих відщепів, характерних для пізнього палеоліту, а також їх аналогії, слід візнати, що пам'ятка, не є ранньою. Найближче вона стійть до таких кримських стоянок мустьєрського часу, як Холодна Балка, Шайтан-Коба і Старосілля, тобто наближається до пам'яток пізнього мустьє⁶.

Рис. 1. Крем'яний інвентар Улу-Узенської стоянки (1—7).

ерського часу, як Холодна Балка, Шайтан-Коба і Старосілля, тобто наближається до пам'яток пізнього мустьє⁶.

Дальші роботи на Улу-Узенській стоянці, треба думати, сприятиуть уточненню цих попередніх даних. Крем'яний матеріал тут не має слідів обкатування. Отже, про його значне зміщення не може бути мови.

Сліди палеоліту виявлені і за 4 км на північ від Улу-Узенської стоянки. На відстані 1 км на захід від с. Ізобільне є невелика, діаметром до 1 км, тепла улоговина, оточена високими горбами, які захищають її від холодних північних вітрів. Розташоване тут джерело дає початок струмку. Наявність води і надійний захист від вітрів створюють сприятливі умови для життя людини.

На невеликому, глибоко розораному терасоподібному виступі північного схилу улоговини, на висоті близько 15 м над її дном, було виявлене знаряддя з характерного для гірського Криму голубувато-сірого кременю. Одна його сторона з суцільною білою патиною, друга патинована менше — на ній міститься кілька брунатних плям. Цей масивний виріб має списоподібну форму, його довжина 18 см, найбільша ширина в середній частині 7,5, на тильному кінці — 5, товщина 2, товщина на

⁶ П. А. Ф о р м о з о в . Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите.— МИА, № 71. М., 1958, стор. 110.

тильному кінці 2,7 см; його верхній загострений кінець обламаний. Знаряддя двобічно оброблене, лише на п'ятці збереглася жовнова кірка. В розрізі воно лінзоподібної форми. Краї нерівні, хвилясті. Поверхня суцільно оброблена великими фасетками, а краї підправлені дрібною ретушшю з характерними заломами і вищерблінами. Фасетки, які оформляють знаряддя, нанесені не віджимною солютрейською ретушшю, а сколами. Найретельніше оброблено верхню частину. П'ятка і основа притуплені, певно, щоб зручніше було тримати.

Не лише для Південного берега, а й для Криму в цілому — це найбільший палеолітичний крем'яний виріб. Форма, розміри, а головне — техніка обробки не дають підстав віднести знахідку до верхнього палеоліту, мезоліту, неоліту чи епохи ранніх металів. Аналогії цьому знаряддю не відомі на пам'ятках епохи пізньої бронзи і раннього заліза. Отже, його можна датувати лише пізньомустьєрським часом. Як підкреслює О. О. Формозов, двобічно оброблені невеликі рубила — типове явище для пізньомустьєрських пам'яток у Криму та на інших територіях⁷. Найближча аналогія для знаряддя з Ізобільного є двобічний наконечник довжиною 15,5 см⁸ зі стоянки Миток-Валя Ізврулуй II (Румунія).

До пізньомустьєрського часу, очевидно, належить двобічний крем'яний виріб, знайдений поблизу с. Ізобільне. За формою, розмірами і вагою він не міг бути гостроконечником чи наконечником списа. А п'ятка знаряддя дуже потовщенена, що не дає можливості закріпити його в дерев'яній основі, зате воно дуже зручне для тримання рукою. Отже, це, очевидно, знаряддя типу ручного рубила або великого кинджала (рис. 2).

Ранньопалеолітичними є й знахідки, виявлені автором в 1965 р. на стоянці поблизу селища Фрунзенське між Алуштою і Ялтою. Стоянка розташована за 1,5 км на захід від берега моря, на високому мисі між двома глибокими ярами, де протікають струмки.

Поверхня мису на висоті 20—25 м над рівнем води в струмках глибоко зорана. Тут знайдено більше 10 кременів, частина яких належить до палеоліту, а частина — до пізнішого часу. Серед перших виділяється великий, масивний, трикутної форми відщеп, сколотий з дископодібного нуклеуса. Його довжина 7 см, ширина 5 і найбільша товщина 1,5 см, на спинці — грані попередніх сколів. Ударна поверхня масивна і розташована під тупим кутом до площини відщепа. З боку стінки краї оброблені ретушшю. Невеликі фасетки утворюють один ряд. Найімовірніше, це знаряддя являє собою двобічне скребло (рис. 3, 1).

Є також повідомлення про те, що в районі Гастри на стародавніх терасах С. П. Потоцький зібрав в червоно-каштанових суглинках ранньопалеолітичні крем'яні вироби — скребла, гостроконечники, ручні рубила⁹.

Крім центральної частини Південного берега Криму, нижньопалеолітичні знаряддя були знайдені і в східному його кінці, поблизу Судака, у бухті Новий Світ. Тут у 1957 р. виявлена перша на Південному березі палеолітична знахідка, що залягалася в береговому відслоненні на висоті 11—12 м над рівнем моря на глибині 4,5 м від поверхні у відкладеннях карангатської тераси.

Це типовий гостроконечник на відщепі розмірами 8×6×1,6 см (рис. 3, 2). Технічні особливості виготовлення його характерні для раннього палеоліту, а форма і характер ретуші дають підставу датувати гостроконечник серединою мустьєрської доби. Про його вік свідчать умови виявлення знаряддя — в карангатських морських відкладеннях. Вони, як зазначають М. Д. Гвоздовер і Е. М. Невеський, посилаючись на

⁷ А. А. Ф о р м о з о в . Пещерная стоянка Староселье..., стор. 83 та ін.

⁸ Maria Bitig. Considerații asupra prezenței unor forme de unele bifaciale în așezările paleolitice din România.— SCIV, t. 16, N 3, стор. 431—447, рис. 3.

⁹ «Курортная газета», 20 серпня 1968 р.

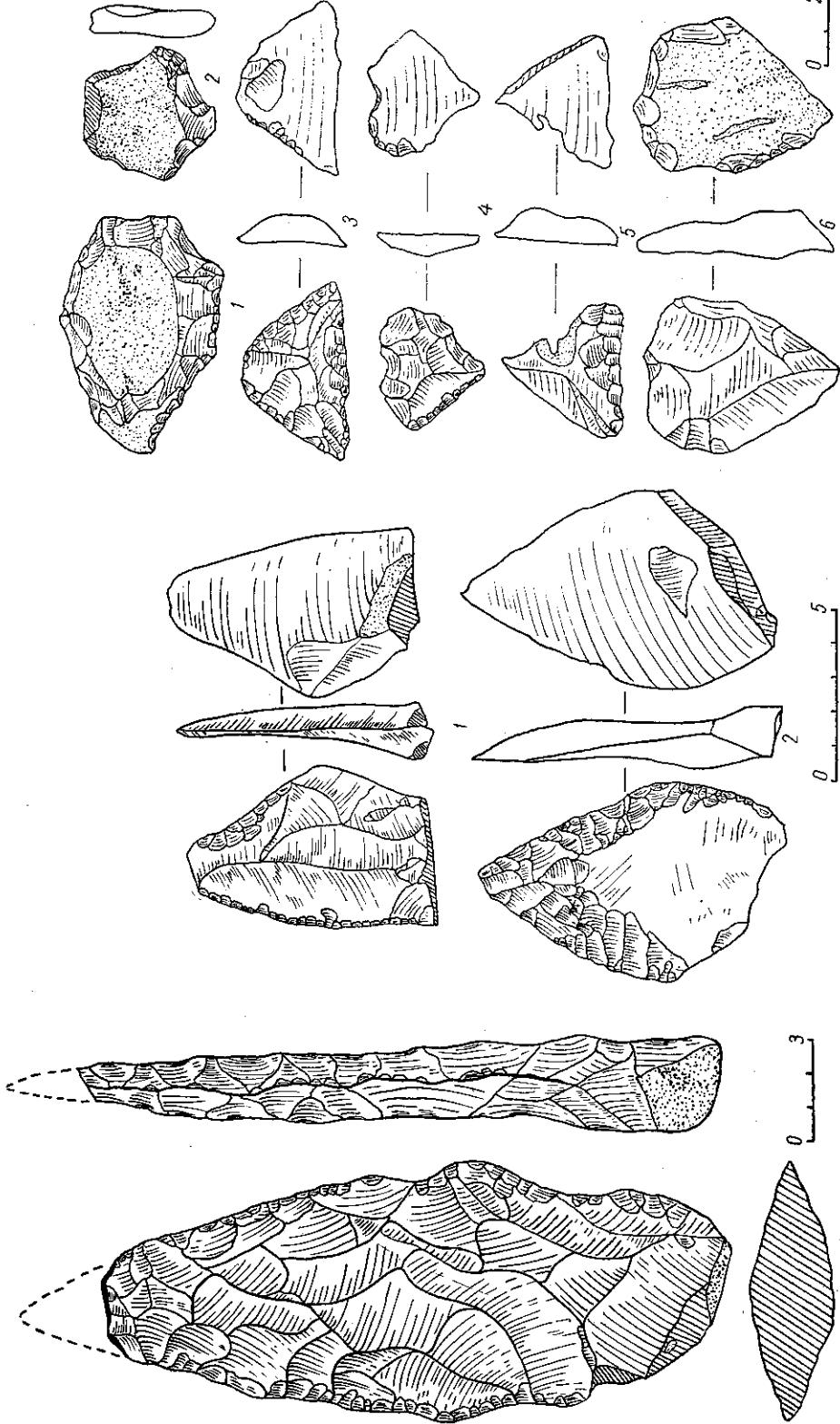

Рис. 2. Крем'яні знаряддя з с. Ізобільне.

Рис. 3. Крем'яні знаряддя з мустьєрських стоянок Південного берега:
1 — Ф.Р. № 2279 Новосітське; 2 — Новосітське (за М. Д. Гвоздовер-

сточником гірського Криму; 1, 2 — Карадж-Ялан (за О. М. Вадором); 3—6 — Бабу-

ка-Каяла.

Рис. 4. Мустьєрські знаряддя з яйлінських стоянок гірського Криму:

1, 2 — Карадж-Ялан (за О. М. Вадором); 3—6 — Бабу-

ка-Каяла.

М. В. Муратова, є одночасними з тими суглинками, де залягають культурні шари мустєрських стоянок гірського Криму — Старосілля, Кабазі, Холодна Балка¹⁰. Однак Муратов виходить з того, що гостроконечник знайдений у верхній частині карангатських морських пісків, які в районі Судака перекриті суглинками судацького рівня, тобто утвореннями, що в гірському Криму містять знаряддя мустєрського часу. Тому він вважає цю знахідку давнішою¹¹. На жаль, одиничний факт не дає змоги остаточно вирішити це питання, цікаве і для геологів, і для археологів.

Під час додаткового обстеження на поверхні тераси біля підніжжя гори Сокол М. Д. Праслов в 1966 р. знайшов уламок двобічно обробленого мустєрського знаряддя¹². Отже, на цій пам'ятці вироби трапляються як на поверхні, так і у відслоненні, на глибині 4,5 м. Залишається, проте, нез'ясованим питання, як вони могли опинитися в таких різних умовах.

В тому самому районі, на поверхні монтальської тераси, поблизу мису Алчак-Кал, знайдено кілька предметів палеолітичного часу¹³. В Капельській бухті, на поверхні тераси висотою 20—25 м над рівнем моря, також зібрано близько 20 кременів, 1 скребок на відщепі, 3 долотоподібних знаряддя, уламки пластинок і відщепи.

Окремі знахідки на узбережжі Чорного моря відомі й далі — на Керченському півострові. Тут, на березі протоки, під відслоненнями карангатської тераси виявлені мустєрські вироби, в тому числі типовий трикутний леваллуазький відщеп. Трапилися палеолітичні знахідки й на лівому березі Тобечицького озера. Все це дало підставу М. Д. Праслову вважати доведеним факт заселення Керченського півострова з мустєрського часу¹⁴.

Таким чином, тепер на Кримському узбережжі Чорного моря відомо сім стоянок і окремих місцезнаходжень раннього палеоліту, з них п'ять виявлені на Південному березі і два на Керченському півострові.

Визначити час утворення і формування Південного берега та його рельєфу допомагають і найдавніші палеолітичні знахідки на яйлах головного гірського пасма. В літературі, виданій до 40-х років, згадуються наявні тут стоянки кам'яного віку — мезолітичного, тардзенуазького часу. Однак, як показали дальші дослідження, більшість з них належить до неоліту¹⁵. Тут виділені і стоянки енеоліту та ранньої бронзи, для яких також характерна величезна кількість крем'яного інвентаря. Поряд з цим зафіксовані на яйлах і знахідки кременів мезолітичного та палеолітичного часу. Про мустєрські вироби на Карабі-Яйлі (поблизу метеостанції) вперше згадує О. М. Бадер. Тут у глибокому розмірі знайдено п'ять молочно-білих, дуже патинованих кременів — три відщепи і два знаряддя. Найцікавішим є нуклеусоподібне знаряддя чи скребло, що має великі сколи з боку спинки (рис. 4, 1, 2)¹⁶. На Карабі-Яйлі в 1920 р. А. С. Мойсеєв відкрив, а в 1933 р. Г. А. Бонч-Осмоловський дослідив

¹⁰ М. Д. Гвоздовер и Е. Н. Невесский. Нахodka mustyрского острогонечника на Южном берегу Крыма.—БКИЧП, № 26. М., 1961, стор. 149—152; А. А. Формозов. Пещерная стоянка Староселье..., стор. 111.

¹¹ М. В. Муратов. Четвертичная система.—Геология СССР, т. VIII, Крым, ч. 1, стор. 283—284.

¹² М. Д. Праслов. Палеолитические находки в Восточном Крыму.—Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 185.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, стор. 187.

¹⁵ С. Н. Бибиков. К вопросу о неолите в Крыму.—КСИИМК, вып. IV. М., 1940.

¹⁶ О. Н. Бадер. Новые данные по палеолиту горного Крыма.—БКИЧП, № 67, 1940, стор. 86; його ж. Некоторые памятники палеолита и мезолита в восточной части горного Крыма.—ИАДК. К., 1957, стор. 21, 22.

багатошарову стоянку Аджи-Кобу. Нижній її шар мав типові мустєрські знаряддя — гостроконечники й скребла, а також кістки дикого бика, північного і благородного оленя, песця, сайги, вовка, дикого осла, корсака, ведмедя, гієни, рисі й лисиці¹⁷.

Другу яйлинську стоянку мустєрського часу відкрив у 1962 р. А. С. Ковалевський на Бабучан-Яйлі, між Алуштою і Ялтою. Тут, поряд з енеолітичними знаряддями, знайдено крем'яні з дуже глибокою суцільною білою, кремовою і навіть жовтуватою патиною. Серед знахідок є один дуже спрацьований дископодібний нуклеус (?), що мав залишки жовнової кірки з однієї сторони (рис. 4, 6), два скребла і гостроконечник. Одне скребло виготовлене на невеликому сплощенному крем'яному сколі. Робочий край його оформленій дрібними сколами, нанесеними зі спинки (рис. 4, 5). Друге скребло розмірами $5 \times 3 \times 0,8$ см — на трикутному відщепі, з добре вираженим відбійним горбочком і площацкою. Вся його поверхня зі спинки оформлена сколами, а робочий край, крім того, підправлений дрібою ретушшю (рис. 4, 3). На невеликому трикутному відщепі виготовлений і гостроконечник (?) розмірами $3,5 \times 3 \times 0,8$ см. Його поверхня також оброблена сколами, а краї — дрібою ретушшю, нанесеною зі спинки (рис. 4, 4).

На Ай-Петринській яйлі в районі селища Шишко в 1955 р. Л. М. Солов'йов у чотирьох пунктах виявив предмети мустєрського часу, серед яких було кілька типових відщепів і один гостроконечник. На відміну від кременю більш пізнього часу, мустєрські вироби відрізняються сильно вивітреною поверхнею¹⁸.

Таким чином, уже за мустєрської доби Кримські яйли, як і Південний берег, були освоєні і заселені людиною.

Крім археологічного матеріалу, на Південному березі відомі і палеонтологічні залишки четвертинного періоду. Перш за все слід нагадати про знахідку професора М. О. Головкінського, який знайшов скелет мамонта за 8 км від Алушти і за 1 км від берега моря, поблизу русла струмка Алька, на глибині 6 м¹⁹. За матеріалами археологічних пам'яток Криму відомо, що в пізньопалеолітичний час ці тварини тут вже не трапляються.

У районі Лівадії, на березі моря, в 1957 р. було знайдено, за визначенням палеонтолога В. В. Богачова, корінний зуб правої верхньої щелепи четвертинного коня. Дики коні були предметом полювання палеолітичної людини, їх кістки неодноразово виявлені в культурних шарах цього часу²⁰. У згаданій печері Аджи-Коба на Карабі-Яйлі в культурному шарі пізнього палеоліту знайдено кістки тюленя²¹. Отже, і в цей час Південний берег був добре знайомий людям, які з гір спускалися сюди з метою морського промислу.

Тепер можна вважати доведеним, що на Південному березі, як і на всій території Криму, найдавніші археологічні пам'ятки належать до епохи раннього палеоліту. Це окремі місцезнаходження і відкриті стоянки розвиненого й пізнього мустє. Всі пам'ятки цього часу виявлені на висоті 18—25 м над рівнем води чи русла, тобто відповідно до рівня третьої річкової тераси. Відсутність слідів обкатування на крем'яному інвентарі, розташування стоянок щодо річки, певне їх розміщення біля

¹⁷ С. А. Трусова. Раскопки в пещере Аджи-Коба в 1933 г.—СА, V. M., 1940; Н. А. Береговая. Палеолитические местонахождения СССР.—МИА, № 81. M., 1960, стор. 130; Ю. Г. Колосов. До питання про заселення Кримських яйл в кам'яну добу.—Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 16, рис. 2.

¹⁸ Л. Н. Соловьев. Отчет об археологических работах на Ай-Петринской яйле в 1955 г.; А. А. Формозов. Пещерная стоянка Староселье..., стор. 104.

¹⁹ Н. А. Головкинский. Мамонт в Сотере к востоку от Алушты. Симферополь, 1898.

²⁰ «Крымская правда», 10 березня 1957 р.

²¹ Н. А. Береговая. Палеолитические местонахождения СССР.—МИА, вып. 81. M.—Л., 1960, стор. 155.

нинішньої гідрографічної сітки, стратиграфічні дані тощо відкидають факт перенесення або перевідкладення археологічного матеріалу. Зокрема, це підтверджується тим, що на дуже вигідних для життя людини Улу-Узенській і Фрунзенській стоянках існували поселення і в післяпaleолітичний час. Такі факти вказують на відсутні значні (катастрофічного характеру) зміни у сучасному рельєфі та гідрографії Південного берега порівняно з ранньопалеолітичним часом. Про це саме свідчать і палеонтологічні знахідки (рис. 5).

Проте нема підстав твердити, що в кінці плейстоцена — на початку голоцену, тобто в мезоліті або ранньому неоліті, гірський Крим був

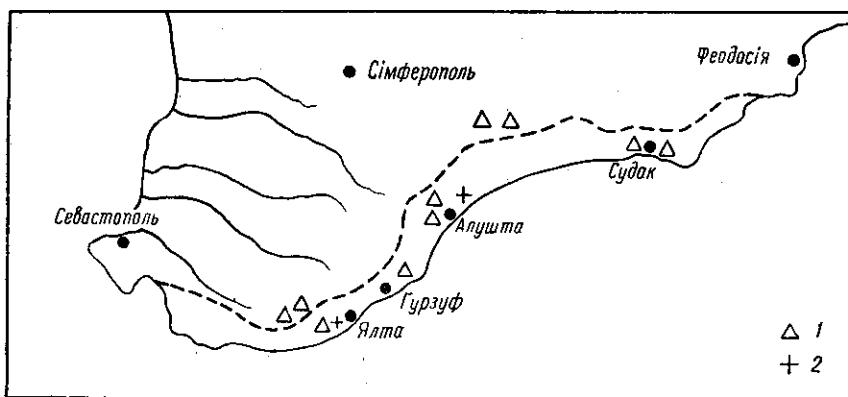

Рис. 5. Нижньопалеолітичні стоянки і палеонтологічні місцезнаходження Південного берега:

1 — стоянки, 2 — знахідки кісток тварин.

сильно зруйнований і що лише в цей час сформувалися сучасні обриси і рельєф Південного берега. Нові дані підкріплюють точку зору тих дослідників, які утворення Південного берега відносять до значно ранішого часу.

Як відомо, в Криму муст'єрська культура представлена головним чином печерними стоянками гірської частини півострова. А відкриті стоянки на терасах зафіксовано тут лише в останні роки і спеціально ще не вивчались. Тим часом у геологічному відношенні ці пам'ятки за слуговують на увагу, бо їх можна пов'язати з четвертинною історією річкових долин²². Передусім, це стосується Улу-Узенської стоянки, розташованої на добре вираженій річковій терасі. В дальньому важливо пристежити її зв'язок з відкладеннями морських терас, що може стати важливим моментом у вивченні геологічної історії Південного берега.

Слід також продовжити дослідження південнобережних палеолітичних пам'яток, що дасть змогу уточнити датування відкритих стоянок і з'ясувати характер заселення людиною цієї частини півострова. Досі ще невідомо, чи пов'язувалися вказані тут знахідки з постійним проживанням людини на узбережжі, чи це були короткочасні сезонні стоянки, коли мешканці заходили сюди в пошуках здобичі, яка почала зникати в передгірському і степовому Криму.

²² Г. Ф. Мирчник. Геологические условия нахождения палеолитических стоянок СССР и их значение для восстановления четвертичной истории.— АИЧПЕ, вып. V. М., 1934, стор. 45.

А. А. ЩЕПИНСКИЙ

Новые мустерьские местонахождения Южного берега Крыма

Резюме

В публикации перечисляется и кратко описывается материал из семи раннепалеолитических местонахождений Южного берега Крыма. Особый интерес имеет открытое автором в 8 км к юго-западу от Алушты раннепалеолитическое местонахождение Улу-Узень. На нем собрано несколько десятков кремней, среди которых четыре типичных мустерьских орудия.

Пока еще неизвестно, связаны ли находки из перечисленных мустерьских местонахождений с постоянной жизнью людей на Южном побережье или же это были кратковременные сезонные стоянки, обитатели которых заходили сюда в поисках добычи, которая начала исчезать в предгорном и степном Крыму.

Сейчас можно считать твердо установленным, что на Южном берегу, как и на всей территории Крыма, древнейшие археологические памятники относятся к мустерьскому времени.

М. І. ГЛАДКИХ

Палеолітичне місцевознаходження Караваєві Даї у Києві

Територія Києва давно цікавить дослідників палеоліту. Велика кількість ярів та значний обсяг будівельних робіт сприяють дослідженню четвертинних відкладів у межах міста.

Перші знахідки давнього кам'яного віку в Києві виявив В. В. Хвойка на Кирилівській вулиці (тепер вул. Фрунзе) ще в 1893 р., на початку періоду палеолітичних досліджень у Східній Європі¹. В 1903 р. він відкрив місцевознаходження в Протасовому Яру². Після цього палеолітичні матеріали не траплялися у Києві до кінця 50-х років. У 1959 р. знайдені кістки мамонта на вул. Велика Підвальна³. Деякі з цих кісток були обпалені, що дає можливість пов'язати їх походження з діяльністю палеолітичної людини. Відомо також, що за рік до цього палеолітичні залишки (розщеплений кремінь та кістки) були виявлені ще в одному пункті Києва — поблизу залізничної зупинки Караваєві Даї. Цей факт не знайшов належного висвітлення в літературі, крім короткого повідомлення про нього Д. Я. Телегіна⁴.

Місцевознаходження Караваєві Даї розташоване на правому березі р. Либідь, на перехресті вул. Ушинського та бульвару Леніна. Потреби будівництва шляхопроводу викликали необхідність часткового руйнування берегової частини Либіді. Саме тут київський краєзнавець Л. О. Клевцов знайшов у 1958 р. у перемішаному лесі перші крем'яні відщепи та невеликі уламки роздавленої кістки. Місце знахідки оглянули Ю. Г. Колосов та Д. Я. Телегін, які також зібрали кілька крем'яних сколів. Вони констатували палеолітичний вік місцевознаходження, але

¹ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья.—Труды XI АС, т. I. М., 1901, стор. 736—754.

² Ежегодник по геологии и минералогии России 1904—1905 гг., т. VII, стор. 40, 41.

³ И. Г. Пидопличко и И. Г. Шовкопляс. Палеолит Украинского Полесья.—Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, т. XVIII. М., 1961, стор. 81; П. И. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья.—САИ, А 1-5. М.—Л., 1964, стор. 33.

⁴ Д. Я. Телегін. До Інституту прийшов краєзнавець.—«Вечірній Київ», 27 січня 1960 р.

спеціальні дослідження не були розпочаті через нечисленність матеріалу.

Зіставлення даних топографічних зйомок місцевості, зроблених до і після будівництва шляхопроводу, свідчить, що топографія місцевознаходження зазнала суттєвих змін. До початку будівельних робіт у долину Либіді в цьому місці впадав вузький каніоноподібний яр, відокремлений від річкової долини вузьким і довгим останцем. Біля переїзду через залізничну колію, який в той час проходив по її поверхні, цей яр закінчувався двома виступами у вигляді мисів. Лівий виступ являв собою кінцеву частину останця, обмеженого з однієї сторони яром, з другої — долиною річки. Правий, значний за площею, поступово переходив у плато. З однієї сторони він обмежувався яром, з другої — улоговиною на місці бульвару Леніна, по якій проходив шлях до переїзду. Під час будівництва шляхопроводу лівий мисоподібний виступ був цілком зрізаний до рівня долини річки, яка збільшилась за рахунок площи, зайнятої яром. Була також знята верхня частина правого мису яру до рівня вул. Ушинського, внаслідок чого утворилася штучна тераса висотою 10—15 м на площі між бульваром Леніна та колгоспним ринком на вул. Ушинського. Зрушений ґрунт використали для підвищення поверхні на місці улоговини по бульвару Леніна. На терасі та нижче її по схилу, а також у долині річки до залізничної колії траплялись палеолітичні залишки. Їх походження можна пов'язувати з верхніми частинами лесів берегового схилу Либіді.

Фауністичні залишки були простежені також на протилежній стороні бульвару Леніна, дещо вище по схилу, поблизу його переходу в плато, за 100—150 м від знахідок Л. О. Клевцова. Тут під час будівництва стадіону краєзнавець Є. А. Ірицький помітив кістки, що залягали в лесі у ямі, викопаній для встановлення стовпа, на глибині не менше 2 м від сучасної поверхні.

Колекція крем'яних виробів з Караваєвих Дац налічує 27 екземплярів. За сировину правив жовновий кремінь двох сортів. 24 вироби виготовлені з прозорого, без вкраплень кременю доброго гатунку, темно-сірого кольору різних відтінків (до майже чорного), три вироби — з кременю гіршої якості, світло-сірого кольору, непрозорого, з вкрапленнями.

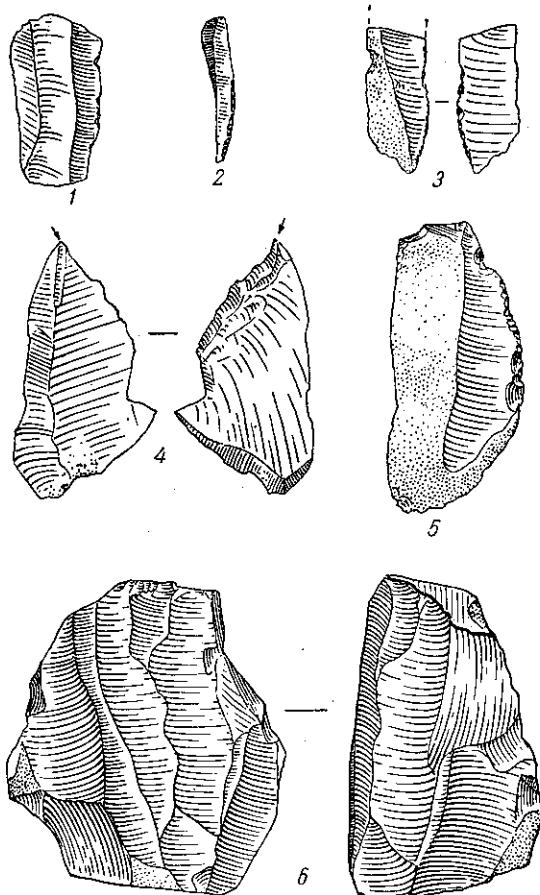

Рис. 1. Караваєві Даці. Пізньопалеолітичні вироби:

1, 3, 5 — пластини, 2 — різцевий відщеп, 4 — різець, 6 — нуклеус.

У складі колекції — 2 нуклеуси, 7 уламків, 13 відщепів, 3 пластини, 1 різець та 1 різцевий відщеп. Більшість виробів не патинована. Нуклеуси одноплощадкові, однобічні, висотою 6 та 8 см (рис. 1, 6). Робочі поверхні опуклі. Ударні площинки не підправлені. Спинки природні. Уламки та сколи з нуклеусів (розміром від 2 до 8 см) в переважній більшості зберігають на собі жовнову кірку. Нуклеуси також мають ділянки поверхні з жовновою кіркою. Тільки сім виробів позбавлені її (2 уламки, 2 відщепи, 1 пластина (рис. 1, 1), 1 різець та 1 різцевий відщеп).

Особливістю виробів є значна забитість країв, в окремих випадках видно, що фасетки в забитих місцях більш пізні, ніж дещо патинована

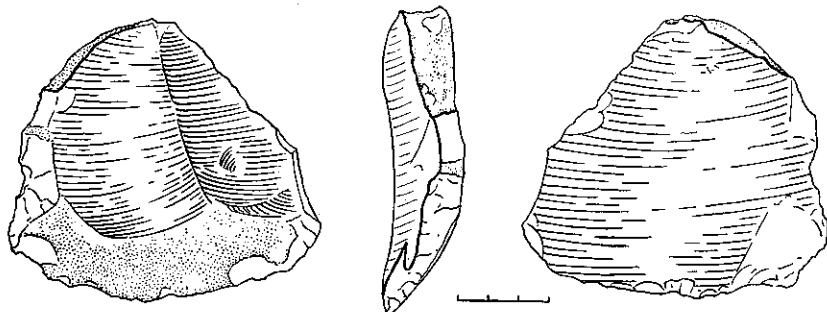

Рис. 2. Караваєві Даї. Ранньопалеолітичний відщеп.

поверхня сколів. Але здебільшого, завдяки добре збереженій поверхні кременю, забитість важко відрізняти від переміжної ретуші (рис. 1, 3). Лише 1 відщеп та 1 пластина (рис. 1, 5) мають по краях ділянки виразної ретуші. Різцевий відщеп (рис. 1, 2) також був знятий з ретушованого виробу. Різець являє собою досить невиразне знаряддя серединного типу, виготовлене на відщепі за допомогою одного різцевого скола (рис. 1, 4).

Три невеликих фрагменти кісток, знайдених на Караваєвих Даах, за визначенням К. В. Капеліст, належать зубру (уламки лопатки та гомілкової кістки). Показники прожарювання цих кісток (255, 265, 280) близькі до середнього показника аналогічних залишків з Журавки (263), Новгород-Сіверської стоянки (268) та Гінцівського поселення (287)⁵.

Виходячи з умов залягання знахідок (верхня частина лесів) та результатів прожарювання, описаний матеріал можна віднести до пізнього палеоліту. Він свідчить про руйнування стоянки. Але фауністичні залишки, знайдені на території стадіону, подають надію виявити тут ділянку непошкодженого культурного шару.

Разом з пізньопалеолітичним матеріалом на Караваєвих Даах знайдено один великий відщеп (довжина по осі сколювання 9 см, ширина 10, товщина 2,5 см), який за кількома ознаками дуже відрізняється від інших крем'яних виробів (рис. 2). Він покритий інтенсивною жовто-білою патиною до 1 мм завтовшки, має широку (1,6 см) ударну площинку, розташовану під тупим кутом до черевця, та великий ударний горбик. На спинці, частково вкритій жовновою кіркою, наявні негативи від двох попередніх сколів. Край відщепа, як і у значної частині виробів, частково забиті пізнішими сколами, що змінюють ділянки патинованої поверхні. Відщеп був знайдений на поверхні долини Либіді. Встановити його стратиграфічне положення неможливо, але загальний вигляд знахідки свідчить, що вона належить до раннього палеоліту.

⁵ И. Г. Пидопличко. Новый метод определения геологического возраста ископаемых костей четвертичной системы. К., 1952, стор. 42—43.

М. И. ГЛАДКИХ

Палеолитическое местонахождение Караваевы Дачи в Киеве

Резюме

В предлагаемой статье публикуются материалы о новом палеолитическом местонахождении в пределах Киева — Караваевы Дачи. Территория его разрушена строительными работами. Все находки (расщепленный кремень и кости зубра) собраны в смышанном грунте либо на поверхности. Первоначальное залегание палеолитических остатков можно увязывать с верхними горизонтами лесса берегового склона р. Лыбедь. Учитывая стратиграфические условия и показатели прокаливания костей по методу И. Г. Пидопличко, местонахождение следует отнести к позднепалеолитическому времени. Есть основания предполагать, что на этой территории сохранились участки неразрушенного культурного слоя. Обнаруженный здесь отщеп, отличающийся архаическими чертами, можно рассматривать как указание на заселенность территории Киева в раннепалеолитическое время.

М. М. КЛАПЧУК

Верхньопалеолітичні місцезнаходження на Покутті

Влітку 1966 р. автор обстежив ряд палеолітичних пам'яток поблизу сіл Незвісько та Герасимів Івано-Франківської обл. Ці пам'ятки розташовані над глибоким яром р. Чорної на ланах Королівки або Конечина та Кам'янки (рис. 1).

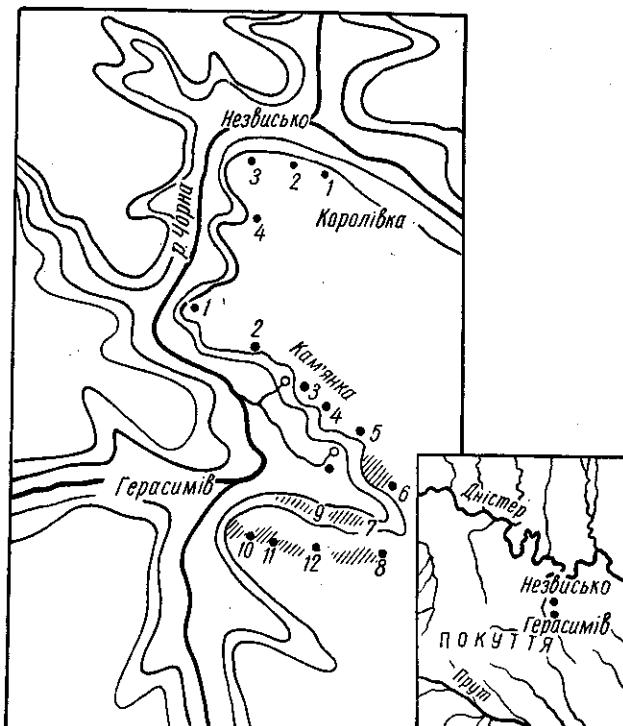

Рис. 1. Схема палеолітичних місцезнаходжень поблизу Незвісько (1—4) і Герасимова (1—12).

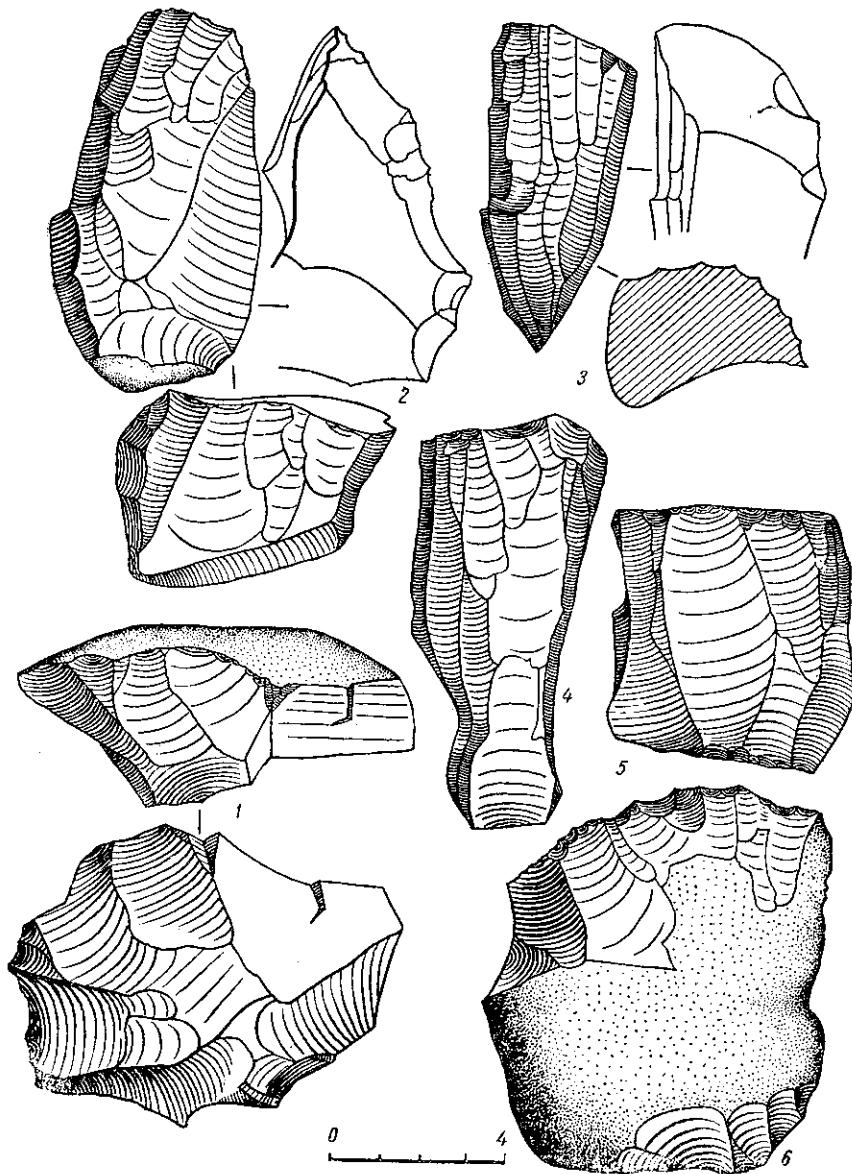

Рис. 2. Ядрища з місцезнаходжень Герасимів 8 (1, 5), Герасимів 9 (2—4) та Герасимів 13 (6).

Якщо у Королівці крем'яних предметів трапилося небагато, то у Кам'янці їх виявлено на поверхні ріллі й схилах яру. На увагу заслуговують пункти 6—12, зосереджені довкола невеликого ярку на правому березі р. Чорної, на схід від с. Герасимів. З огляду постійного чи тимчасового поселення тут первісної людини це місце було дуже вигідним, бо воно захищене від вітрів, мало два джерельця з доброю питною водою та часті виходи чорного кременю, що служив якісною сировиною виготовлення знарядь праці.

У пункті Герасимів 9, де донедавна добували вапняк, деякі крем'яні предмети знайдено в гумусному шарі стінок кар'єрів. Однак навряд матеріал зі стінок залягав *in situ*, вірогідніше, що крем'яні вироби потрапили сюди пізніше внаслідок переміщення їх дощовими водами.

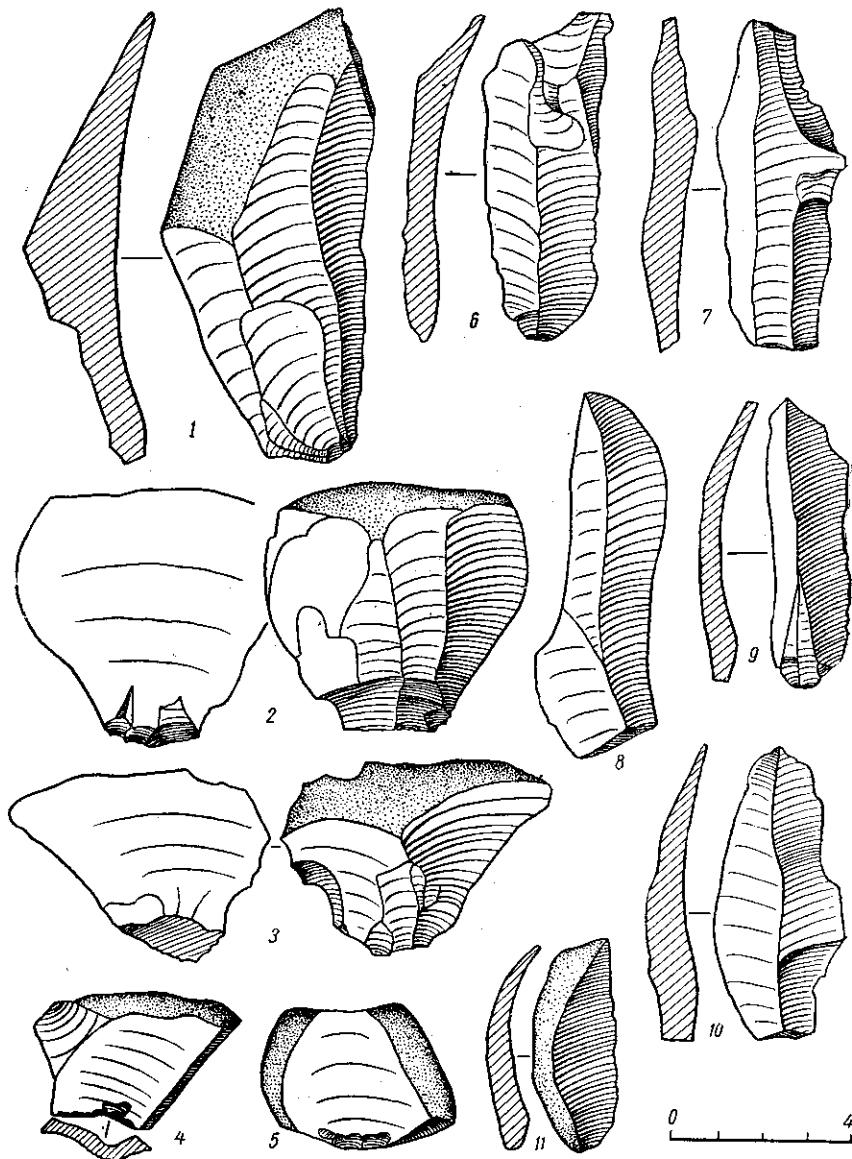

Рис. 3. Відщепи й пластинки з місцезнаходжень Герасимів 7 (1), Герасимів 8 (2, 3, 9, 10), Герасимів 9 (4, 5, 11), Герасимів 12 (6—8).

На палеолітичних місцезнаходженнях поблизу Герасимова зібрано понад 2000 крем'яних виробів. За винятком пункту 6 і частково 12, де інвентар мав сліди блакитних плям, в усіх інших місцях трапились знаряддя, покриті білою патиною.

Серед знахідок є заготовки й півфабрикати, зокрема 23 жовна з фасетками сколів та 70 ядрищ. Серед останніх — 25 конусоподібної форми, 15 з них має пряму, а 10 — скошенну ударну площину, 7 ядрищ призматичної форми, на 4-х — сліди сколів з трьох і більше ударних площин (рис. 2, 1—6). 37 екземплярів невизначені — це або відходи, або фрагменти різних ядрищ невеликих розмірів.

Півфабрикати (рис. 3, 1—11) представлені відщепами. Відщепи, як правило, короткі, широкі, на спинці іноді мають значні ділянки жовнової кори. На 450 з них ударні п'ятки виділені виразно. П'ять відщепів —

це підправки ударних площинок ядрищ. Пластиин та їх фрагментів нараховується понад 400. Уламків більше, ніж цілих форм. Здебільшого вони мають фасетовані спинки, але є й такі, де значну площину займає жовнова кора. В поздовжньому розрізі пластинки вигнуті часом досить сильно (рис. 3, 9—11).

Кількісно найменшою групою знахідок є готові вироби (рис. 4, 1—12). Всього їх 20, тобто близько 10% всіх матеріалів. Серед готових

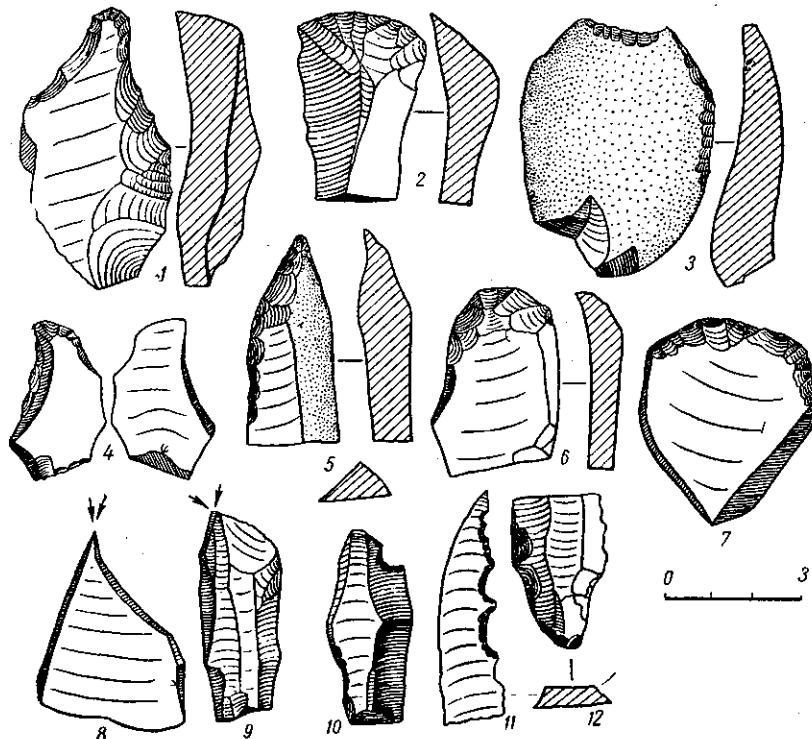

Рис. 4. Інвентар місцевонаходжень Герасимів 7 (5, 6), Герасимів 8 (7—10), Герасимів 9 (1, 4) та Герасимів 12 (2, 3, 11, 12).

виробів найбільшу частину становлять різці та пластиини з різцевими сколами, вісім з яких центральні і два бокові (рис. 4, 8, 9). Скребків знайдено чотири. Один високої форми (рис. 4, 1), інший має лезо, оформлене довгою положистою ретушшю (рис. 4, 2), два виготовлені з уламків пластиин у техніці короткої крутої ретуші (рис. 4, 6, 7). Широкий відщеп (рис. 4, 3) з корою на спинці має один край, оформленій дрібною ретушшю, як лезо скребка, і другий — як лезо скобеля. За характером знахідок та значною патиною на їх поверхні вони датуються верхнім палеолітом.

У Герасимові 12 виявлені два предмети без патини; вони мають на поверхні лише блакитні плями. Один з них — це пластиинка з рядом віймок (рис. 4, 11), а другий нагадує нижню частину наконечника свідерського типу (рис. 4, 12). Це дає підстави віднести їх до мезоліту.

М. Н. КЛАПЧУК

**Верхнепалеолитические местонахождения
на Покутье**

Р е з ю м е

Летом 1966 г. автор исследовал археологические памятники у с. Герасимов и Незвиск Ивано-Франковской обл. Здесь на поверхности пашни и склонов яра собрано свыше

2000 кремневых предметов, главным образом нуклеусов, отщепов и пластин. Готовые орудия встречены в незначительном количестве. Характер находок молочной патины позволяет относить их к верхнему палеолиту. Два предмета напоминают мезолитические орудия.

В. І. НЕПРИНА, І. О. ПІСЛАРІЙ

Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави

Протягом 1962—1966 р. І. О. Післарій провадив обстеження відомих та розшуки нових археологічних пам'яток в околицях Полтави. Оглянуто територію між Ворсклою, Коломаком та Свінківкою, де виявлено понад 15 місцезнаходжень епохи бронзи і дві неолітичні стоянки. Здобуто нові матеріали на поселеннях з Білої Гори та поблизу с. Макухівка, які були відкриті ще в 1925—1926 рр.¹

Всі досліджені об'єкти становлять значний інтерес, бо зосереджені на межі Степу і Лісостепу — території, недостатньо вивченої. Крім того, неолітичні пам'ятки, розташовані на дюнах лівобережних приток Дніпра — Орелі, Ворсклі, Пслі, відзначаються дуже зруйнованими культурними шарами, тому навіть побіжні спостереження за умовами їх залягання мають значення. Для цієї території досі було невідомо стратиграфічне співвідношення різних типів неолітичної кераміки — гребінцевої, гребінцево-накольчастої, ямково-гребінцевої. Матеріали, зібрані І. О. Післарієм, дещо пояснюють цю проблему.

Біла Гора — урочище на лівому березі Коломаку, напроти Полтави. Поселення займало північно-західну частину мисоподібного виступу борової тераси, звідки й походять матеріали, зібрані М. Я. Рудинським,— крем'яні вироби та уламки посуду. Вони були зосереджені на площі, що мала форму чотирикутника. В центральній частині цього скupчення траплявся тільки кремінь, а на східному та південно-західному краях — розбиті посудини. Знайдені Рудинського не збереглися до нашого часу і відомі лише за його публікацією виробничого інвентаря цього місцезнаходження.

І. О. Післарій, який обстежив пам'ятку в середині 60-х років, виявив залишки культурного шару в стінці влаштованого тут кар'єру. За допомогою зачистки у двох місцях визначена така стратиграфія: під шаром нанесеного вітром піску (потужністю до 1 м) залягав шар похованого гумусованого ґрунту (потужністю до 0,3 м) з залишками культури багатоваликової кераміки доби бронзи; в підгрунті, світліше забарвлениму, містились залишки неолітичної доби (потужністю до 0,25 м).

Перша зачистка дала виключно ямкову кераміку, вістря на стрілу, уламок прясла і кілька відщепів кременю. Під час другої зачистки в неолітичному шарі виявлено багато мікролітів (рис. 1, 1), пластинок, скребків, олівцеподібних нуклеусів та уламків посуду з гребінцевим орнаментом. Крім того, на поверхні зібрано численні речі з кременю та кварциту, уламки посуду.

За останні роки пам'ятка на Білій Горі повністю зруйнована кар'єром. Серед крем'яних виробів є правильно грановані пластини (рис. 1, 6), скребки на видовжених відщепах з дугоподібним робочим краєм (рис. 1, 2), іноді кулястої або овальної форми, з ретушшю. Ножі

¹ М. Я. Рудинський. Матеріали до вивчення неолітичної доби стояща р. Ворскла. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою. К., 1926.

виготовлені з невеликих пластин, по краях ретушовані (рис. 1, 7). Трикутне вістря стріли має віймку в основі.

За технологічними ознаками кераміка може бути поділена на дві групи. І групу становлять уламки тонкостінного посуду, виготовленого з глини, що має домішку піску; внутрішня, а іноді зовнішня поверхня їх згладжена дрібнозубчастим штампом. ІІ група — це уламки більш

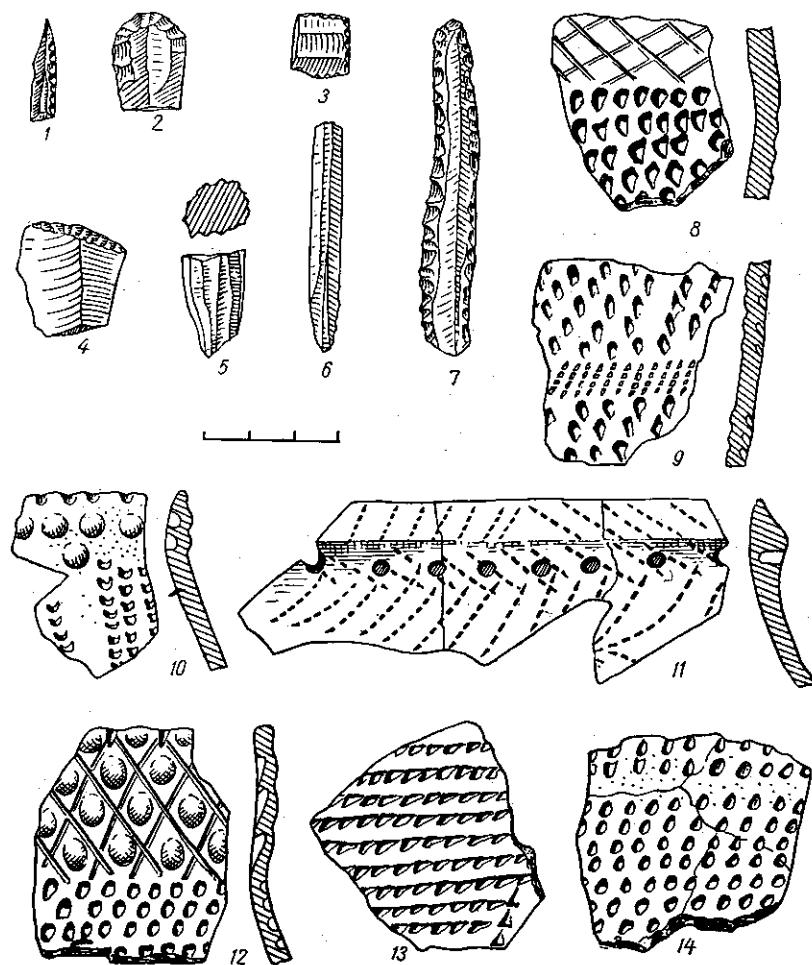

Рис. 1. Крем'яні знаряддя та уламки посуду з неолітичних поселень в околицях м. Полтави:

1, 2, 6, 7, 10—12 — Біла Гора, 3—5, 13, 14 — Макухівка, 8 — Марки, 9 — Червона Гора (Рудня).

товстостінних посудин, в глині — рослинна домішка, поверхні згладжені до легкого блиску. Для І групи властивий ямковий і перлинний орнамент та відбитки лопаточки, нанесені у «відступаючій» манері; для ІІ — відбитки зубчастого штампа, розташовані горизонтальними рядами або «ялинкою» (рис. 1, 11). Зріз вінець іноді гофрований. Окрім залягання обох груп кераміки свідчить, очевидно, про їх різочасне існування і належність до різних культур.

Рудня. За 500 м на схід від Білої Гори, на видувах борової тераси, в ур. Рудня (або Червона Гора) М. Я. Рудинський зазначив ще одну неолітичну стоянку². Проте матеріали його колекції не збереглися.

² М. Я. Рудинський. Вказ. праця, стор. 5.

У 60-х роках І. О. Післарій зібрав тут численні уламки посуду з частково зруйнованого шару. Іноді керамічні фрагменти лежали скученнями. Площа поширення знахідок — понад 60 м². За останній час ця стоянка також зруйнована кар'єром.

В одному місці був знайдений роздавлений горщик, який вдалося реставрувати. Він мав невелике, плоске, трохи увігнуте дно і злегка відігнуті назовні вінця. В глині — домішки піску й трави, поверхня добре згладжена до легкого блиску. Орнамент складається з відбитків зубчастого штампа та «відступаючої» лопаточки, він займає всю зовнішню поверхню горщика, зріз вінець і дно. Трапились також уламки прикрашеного ямково-гребінцевим орнаментом тонкостінного посуду, з домішкою піску в глині (рис. 1, 9).

Посуд цього місцезнаходження подібний до кераміки Білої Гори. Крем'яних виробів тут не знайдено, проте виявлено керамічний матеріал, типологічно пізніший за неолітичний, аналогії якому є в комплексі Лисої Гори під Лубнами, середньому шарі Михайлівки³.

Макухівка. Поселення розташоване за 750 м на північ від Білої Гори, на південній околиці с. Макухівка Полтавського р-ну. Цю пам'ятку відкрив М. Я. Рудинський у 1925 р. на високій дюні в заплаві р. Коломаку, І. О. Післарій тут заклав шурф у північно-західній частині дюни. У шурфі простежено таку стратиграфію: під надувним шаром піску залягав шар похованого ґрунту (потужністю до 0,4 м), а нижче — жовтий пісок (до 0,5 м), підстелений білим річковим піском. У верхній частині похованого ґрунту знайдені уламки посуду з багатоваликовим орнаментом. Неолітичні залишки трапились в основі цього шару, а також у жовтому піску. В північно-західному кутку шурфа було простежено частину ями, викопаної від рівня основи похованого ґрунту. На її дні знайдені уламки однієї посудини, яка мала рослинну домішку в глині та орнамент у вигляді відбитків гребінця, прогладжених ліній, ямок на згині шийки й наколів. Навколо ями в шарі жовтого піску була велика кількість крем'яних виробів: пластинок (іноді з обробленими краями), відщепів і уламків посуду.

В цілому кераміка Макухівської стоянки належить до двох технологічних груп (як і на Білій та Червоній Горі). Кількісно переважають фрагменти тонкостінних посудин з домішкою піску в глині, орнаментовані дрібними неглибокими ямками, які густо вкривають всю поверхню (рис. 1, 14). Іноді вони нанесені у «відступаючій» манері. Гребінцевий штамп разом з ямковим орнаментом трапляється рідко.

Посуд II групи виготовлений з глини, в якій є домішки піску й трави, і прикрашений головним чином відбитками гребінця, зрідка — «відступаючими» наколами (рис. 1, 13).

Крем'яні вироби мають мікролітичний характер. Переважають ножевидні пластинки і скребки, причому останні виготовлені з пластин або відщепів видовжених пропорцій. Порівняно багато геометричних вкладишів-трапецій (рис. 1, 3), ерізці, проколки. Крем'яні вироби в шурфі були знайдені разом з керамікою обох груп. Можливо, що матеріали стоянки відображають злиття різноманітних явищ.

Марки. В 1963 р. навколо хутора Марки поблизу с. Вакулинці Полтавського р-ну, на лівому березі Ворскли, І. О. Післарій відкрив неолітичну стоянку. Вона розташована на піщаному розораному підвищенні перед заплави. На площі близько 1 га траплялися уламки неолітичного посуду, який належить до двох технологічних груп. І групу становлять уламки товстостінних горшків з великою кількістю домішки трави у глині. Посудини орнаментовані гребінцевим штампом та наколами у

³ Собрание Скаржинской.— Труды VIII АС, т. IV. М., 1897, табл. XXVIII—XXX; О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 80—94.

«відступаючій» манері; II група — це тонкостінний посуд з домішкою піску в глині, з ямково-гребінцевим орнаментом. Один уламок орнаментовано тонкими прокресленими лініями, які утворюють ромби, і рядами ямок, зроблених лопаточками із заокругленим кінцем (рис. 1, 8). Матеріал в цілому дуже близький до знахідок Макухівської стоянки.

Аналіз матеріалів з чотирьох описаних місцезнаходжень дає змогу стверджувати, що в околицях Полтави в неолітичний час існували поселення двох типів. Більш давні мають мікролітичний виробничий інвентар та гребінцеву кераміку з рослинною домішкою у глині, аналогії яким знаходимо в пам'ятках раннього етапу дніпро-донецької культури, наприклад Бондариха, Устя Оскolu II (нижній шар), датованих V тисячоліттям до н. е.⁴ Більш пізні — поселення з ямково-гребінцевою та накольчастою керамікою, близькі до пізньонеолітичних пам'яток Сіверського Дніця, Хорола, Орелі першої половини IV тисячоліття до н. е.⁵

Різночасне існування обох цих груп обґрунтовується стратиграфічними спостереженнями на поселенні Устя Оскolu II, а також результатами досліджень І. О. Післарія на Білій Горі. Можливо, дещо пізніші пам'ятки типу Макухівської стоянки показують, що місцева дніпро-донецька культура асимілювалася культурою з накольчастою керамікою. Остання має східне, донське походження, як свідчать матеріали В. П. Левенка та А. Т. Синюка з Середнього та Верхнього Дону.

Ямково-гребінцева кераміка вказаних місцезнаходжень відрізняється тонкостінністю, домішкою дрібного піску, жовто-червонуватим кольором. Ямковий орнамент густо вкриває всю поверхню посудин і часто нанесений у «відступаючій» манері, як і накольчастий; гребінцевий штамп разом з ямковим і накольчастим трапляється рідко, натомість звичайна деталь — перлини в кілька рядів навколо вінець. Ямково-гребінцева кераміка цього району порівняно з посудом Подесення яскраво демонструє свої типологічні особливості. Проте тут немає посудин із рослинною домішкою у глині, звичайною для виробів на поселеннях Десни та Сейму. Наявність дрібного піску в кераміці ворсклянських стоянок властива місцевій глині. Для посуду Десни та Сейму характерною є домішка крупнозернистого кварцевого піску. Серед інших технологічних особливостей слід зазначити дуже обмежену кількість випадків гребінцевого згладжування поверхні посудин (в Подесенні це трапляється часто), особливу тонкостінність (до 2—3 мм) і жовто-червонуватий колір.

Виробничий інвентар місцезнаходжень в цілому характеризується дрібними формами знарядь праці порівняно із знахідками на поселеннях Десни та Сейму, а також меншою різноманітністю типів. Це пояснюється дещо відмінними природно-географічними умовами існування племен на Ворсклі та Подесенні, а також відсутністю у перших місцевих родовищ крем'яної сировини.

Такі особливості виробничого інвентаря і кераміки свідчать, по-перше, про існування територіального поділу між групами племен з ямково-гребінцевою керамікою в межах України і, по-друге, про їх хронологічну належність до раннього етапу неоліту цього типу.

⁴ Д. Я. Телегін. Неолітична стоянка в урочищі Бондариха.— Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 158—167; його ж. Раскопки неолітических стоянок в усті р. Оскола.— МІА, № 79. М., 1960, стор. 182—184; його ж. Дніпро-донецька культура. К., 1968, стор. 198, 199.

⁵ Д. Я. Телегін. Раскопки неолитических стоянок..., стор. 178—182, 184—187; В. И. Неприна. Неолитические памятники низовьев Хорола.— АИУ, 1967. К., 1968, стор. 41—46; И. Ф. Ковалева. Неолитические поселения южного Левобережья Днепра. Тезисы. Дніпропетровськ, 1966, стор. 57—60.

В. И. НЕПРИНА, И. А. ПИСЛАРИЙ

Неолитические памятники близ Полтавы

Резюме

В окрестностях Полтавы на левом берегу р. Ворсклы И. А. Писларий обследовал четыре неолитических местонахождения в урочищах Белая Гора, Красная Гора (Рудня) и возле сел Макуховка и Марки.

Как оказалось, материалы перечисленных стоянок отражают историческое развитие этих районов в V—IV тысячелетии до н. э. Более ранние стоянки относятся к раннему этапу днепро-донецкой культуры, более поздние — к смешанной позднеолитической культуре первой половины IV тысячелетия до н. э., то есть поздней днепро-донецкой, которая под влиянием проникшей с Верхнего и Среднего Дона культуры с накольчатой керамикой перерождалась в ямочно-гребенчатую.

О. В. БОДЯНСЬКИЙ

Скіфське поховання поблизу Запоріжжя

Навесні 1963 р. у селищі Придніпровка під час земляних робіт було розкопано зруйноване скіфське поховання. Воно розташоване за 40 м на північний схід від кургану, що залишився на місці забудованого нині курганного могильника. Можливо, поховання мало невеликий насип, пізніше зруйнований оранкою. Невідомо, однак, чи було воно однією з окремих могил, чи належало до безкурганного скіфського некрополя.

Під час дослідження, проведеного автором, на глибині 1,2 м, виявлено яму прямокутної форми розмірами $1,95 \times 0,75$ м, орієнтовану з деякими зміщеннями із заходу на схід. Права частина кістяка збереглася *in situ*, тому вдалося встановити, що небіжчик лежав випростаний, головою на захід, з руками, витягнутими вздовж тулуба. За черепом знайдено перехрестя від меча. У лівій частині грудної клітки між ребрами був вstromлений один наконечник стріли, а другий глибоко застряв у тазовій кістці.

Поховання частково пограбоване ще в давнину, збереглися лише деякі речі. За словами місцевих жителів, ліворуч від руки та стегна лежали залишки меча з олов'яним наконечником від піхов, кам'яний бруск та вістря стріл.

Меч мав двосічне лезо (ширина 3,5, товщина 0,8 см), прямокутне в розрізі залізне руків'я (2,8 і 0,9 см). У центрі відламаного від меча перехрестя є сліди заклепки (рис. 1, 1). Наконечник піхов олов'яний, літий, видовжено-напівовальної форми. Розміри його $9,3 \times 4,8 \times 1,8$ см. На лицьовій стороні — рельєфні зображення козерога з великими ребристими рогами, закинутими назад, і лося, який стоїть на них. Гіллясті роги останнього переходят у спіраль, що облямовує край піхов. З однієї сторони внизу наконечник піхов наскрізь протертий від тривалого користування (рис. 1, 2—5).

Інша знахідка — прямокутної форми бруск з сіро-зеленуватого дрібнозернистого пісковика (розміри $10,9 \times 2,5 \times 1,5$ см). Поверхня бруска ретельно відшліфована, з одного краю просвердлено отвір (рис. 2,1).

Сім наконечників стріл знайдено біля меча. Стріли трилопатеві, з довгою втулкою і здебільшого широкі в основі. Розміри від $2,4 \times 0,9$ до

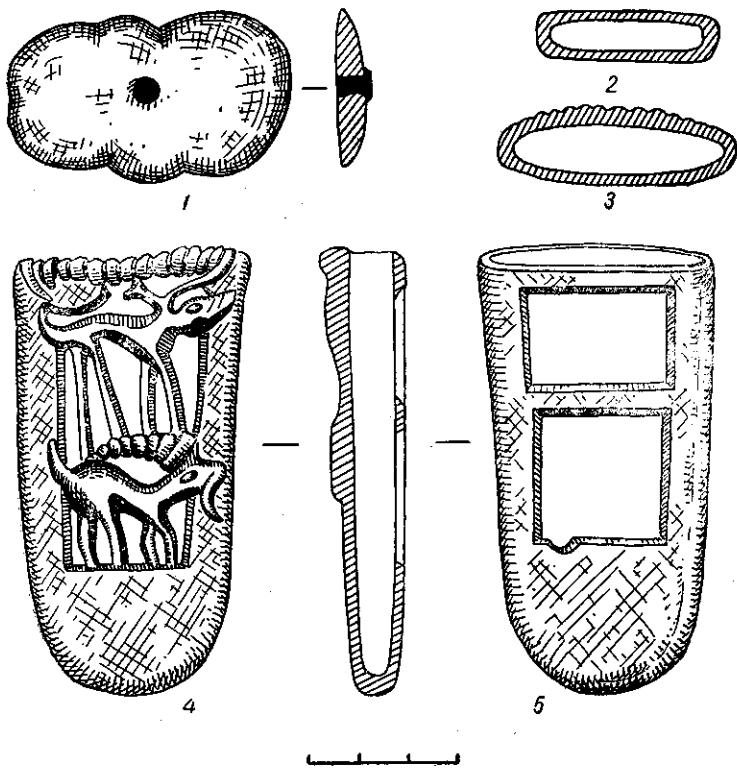

Рис. 1. Інвентар із скіфського поховання поблизу Запоріжжя:
1 — частина перехрестя, 2—5 — наконечник піхов.

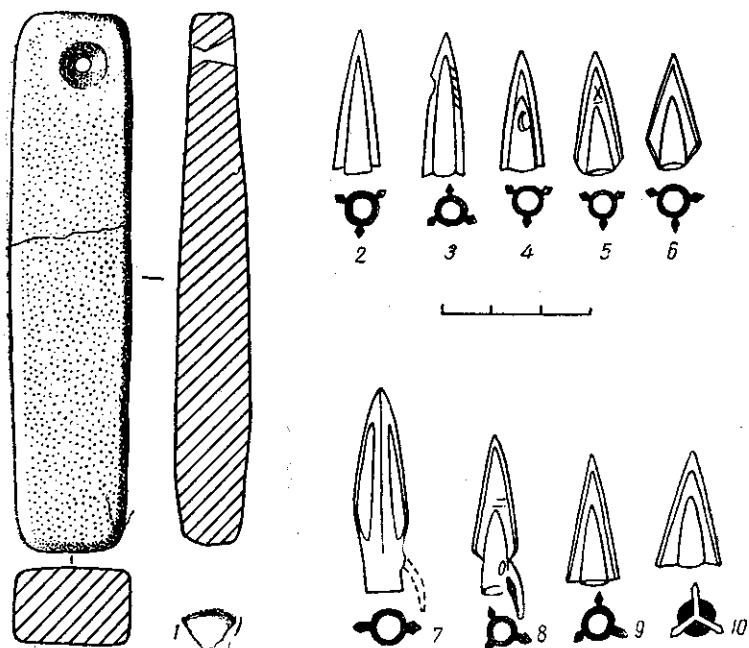

Рис. 2. Інвентар із скіфського поховання поблизу Запоріжжя:
1 — кам'яний бруск, 2—10 — наконечники стріл.

$3,0 \times 1,4$ см. Ті, що виявлені в кістяку похованого, відрізняються від описаних вище (рис. 2, 2—10). Характер зброї та оздоблення наконечника піхов меча в звіриному стилі свідчать, що це поховання належить до V ст. до н. е.

А. В. БОДЯНСКИЙ

Скифское погребение близ Запорожья

Резюме

На окраине Запорожья при раскопках было исследовано скифское погребение V в. до н. э. В составе инвентаря — железный меч, бронзовые наконечники стрел и литое украшение ножен меча, выполненное в зверином стиле.

В. Д. БАРАН, Р. М. ЧАЙКА

Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї

В 1962—1964 рр. Бурштинська експедиція ІЧН АН УРСР провела розкопки багатошарового поселення поблизу с. Бовшів II Галицького р-ну Івано-Франківської обл.* Поселення розташоване на правому березі р. Гнила Липа, в ур. Сулива, за 2 км на північний схід від залізничної станції Бурштин—Дем'янів. Воно займає досить рівне підвищення над річковою заплавою, площа якого 2 га. Зараз поселення залите водою озера, спорудженого у зв'язку з будівництвом Бурштинської ДРЕС.

Під час розкопок, крім пам'яток XII—XIII ст., були відкриті матеріали лінійно-стрічкової кераміки, комарівської і шнурової культур та культури ноа, велика кількість споруд і матеріалів черняхівського типу, слов'янські пам'ятки VI—VII ст.

На площі розкопу 2700 м² виявлено одне житло, дві господарські споруди, чотири ями, п'ять печей і знайдено значну кількість давньоруських виробів з глини, металу, скла XII—XIII ст.

Житло напівземлянкового типу мало овальну видовженну форму. Його розміри 4,20 × 3,20 м, глибина 1,56 м від сучасної поверхні (рис. 1). Стінки, вирізані в материку, майже вертикальні, долівка нерівна. Житло було заповнене темним сажистим гумусом, зрідка траплялися прошарки попелу та шматки обпаленої глиняної обмазки. На дні житла, а також в заповненні знайдено значну кількість гончарного посуду, кісток тварин та залізну стрілку.

В північно-східній частині житла розчищено споруджену на долівці піч, яка досить добре збереглася. Не завалилося навіть склепіння, лише трохи зсунулось і залягло на землі, що заповнювало піч. Черінь, заглиблений на 0,15 м нижче долівки житла, та стінки були підмазані глиною. Товщина череня 5—16 см, стінок — 3—5 см. Останні непогано збереглися, зокрема північно-східна, вирізана в материковій стінці. Її висота 0,78 м від рівня череня. Піч мала овальну форму, її внутрішні розміри 0,9 × 1,3 м, ширина челюстів 1 м. Напроти них, за 0,3 м на захід відкрито дві невеликі конструктивно пов'язані між собою передпічні ями.

* Експедиція працювала під керівництвом В. Д. Барана.

Яма «А» овальної форми, з нерівними стінками і дном. Її розмір $0,8 \times 0,86$ м, глибина 0,17—0,2 м від рівня долівки. Яма «Б» розмірами $0,65 \times 0,87$ м також овальної форми і звужена донизу. Обидві вони були заповнені темною жирною землею, змішаною з прошарками попелу.

У західній частині житло з'єднувалося із спорудженою у їого стінці ямою «В», яка мала овальну форму, видовжену по лінії південний схід — північний захід. Стінки злегка звужені донизу, дно рівне. Ширина ями 1,34 м, глибина 1,56 м від сучасної поверхні, тобто така сама, як і глибина житла.

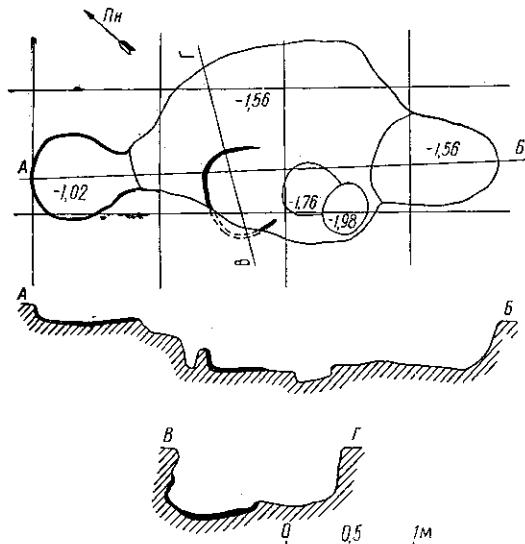

Рис. 1. План житла з поселення Бовшів II.

Челюсті виходили до житла. Очевидно, зголовкою стінкою являв собою припічок. На ньому розчищено прошарок попелу і вуглинок. У заповненні під розвалом склепіння був темний гумус, на черені залягав попіл, перемішаний з вугіллям. У печі знайдено кілька уламків гончарної кераміки XII—XIII ст. (рис. 2, 1—3, 7).

Як уже вказувалось, на поселенні виявлено дві господарські споруди. Перша мала неправильну форму, дещо звужені донизу, і рівною долівкою. Заповнення гумусне з прошарками сажі. В обох спорудах знайдено значну кількість кісток і гончарної кераміки, а в першій, крім того, бронзову іконку.

Серед чотирьох господарських ям були чотирикутні й овальні, глибиною від 1 до 2,2 м, розмірами $1,6 \times 2$ м. Стінки вертикальні або звужені донизу, дно рівне. В заповненні — темна сажиста земля, перемішана з дрібними шматками обпаленої глиняної обмазки. В одній ямі знайдено чересло, наральник і косу (рис. 3, 1, 24, 25). Крім того, при їх розчистці виявлено чимало гончарної кераміки.

На площі розкопу розчищено залишки п'яти глиняних печей. Вони, очевидно, належали до наземних жител, на що вказує наявність біля них великої кількості кераміки (в одному випадку — близько 100 фрагментів на квадрат). Проте контурів жител не простежено.

Чотири печі мають підковоподібну форму, одна — близьку до чотирикутної. Челюсті звернуті на схід. Розвал склепіння розчищено на гли-

В північно-східній частині житла розчищено виступ ширину 0,5, довжиною 0,8 м, який піднімався над долівкою на 0,6 м. Приблизно на рівні виступу в східній стінці була вирізана ще одна піч. Розвал склепіння залягав на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, частково на черені, а частково на гумусному заповненні печі. Слідів дерев'яного каркаса на шматках глиняної обмазки склепіння не простежено. Чепінь і стінки, підмазані глиною і обпалені до червоного кольору, збереглися досить добре, їх товщина 4 см, висота збереженої частини 0,18—0,2 м. Піч мала підковоподібну форму, її внутрішні розміри $1,3 \times 1,57$ м.

Згаданий вище виступ під схід-

бині 0,17—0,26 м від сучасної поверхні. Середні розміри печей $0,85 \times 1,20$ м. Стінки збереглися на висоту 0,08—0,55 м від рівня череня. Товщина стінок і череня 5—18 м. В одній з печей наявні чіткі відбитки дерева на рештках сильно обпаленої глиняної обмазки від склепіння. Це свідчить про те, що останнє було виліплене з валіків

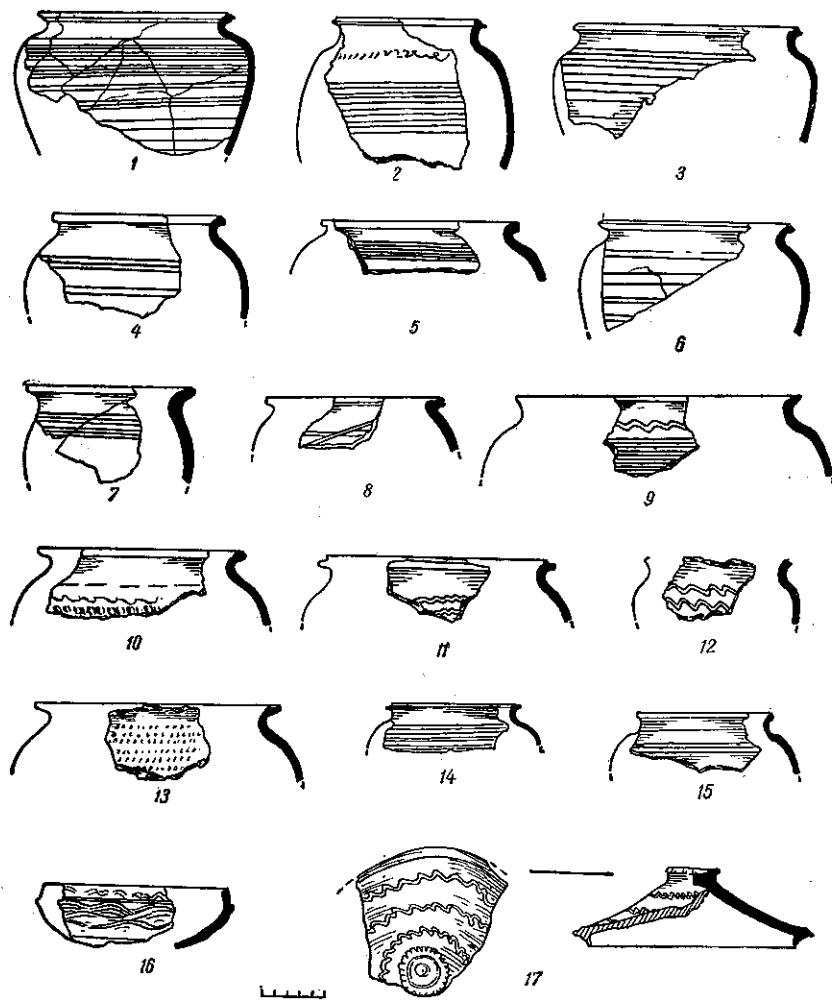

Рис. 2. Гончарна кераміка з поселення Бовшів II (1—17).

на дерев'яному каркасі. В інших не простежено таких слідів. На черені були залишки попелу товщиною 2 см. При розчистці печей знайдено значну кількість гончарної кераміки.

Кераміка, виявлена в житлах, печах, а також у культурному шарі поза межами споруд, представлена переважно уламками тонкостінних гончарних горщиків, в тісті яких є домішки дрібного піску (рис. 2, 1—15). Обпал міцний, поверхня гладка, вирівняна. Колір брунатний, світлого й темного відтінків. Горщики мають розвинуті, відгинуті назовні вінця, з косо зрізаним або закругленим краєм та закраїнкою з внутрішньої сторони, високі чітко окреслені плічка, злегка опуклі бочки, які донизу сходять на конус. Дно рівне. Поверхня плічок прикрашена заглибленими і хвилястими лініями, інколи зашипами (рис. 2, 7, 13). На окремих посудинах є розписаний орнамент у вигляді вузьких горизонтальних ліній, нанесених фарбою темно-бурого кольору. Посуд з

розписним орнаментом знайдено на Райковецькому городищі, в Пліснеську, Колодяжині¹.

В окремих випадках на денцях є рештки клейм різного рисунка, що свідчить про виготовлення їх різними гончарями.

З інших типів посуду слід вказати на частину миски, виявлену за межами споруд. Колір її темний, випал міцний. Вінця прямі, з рівно

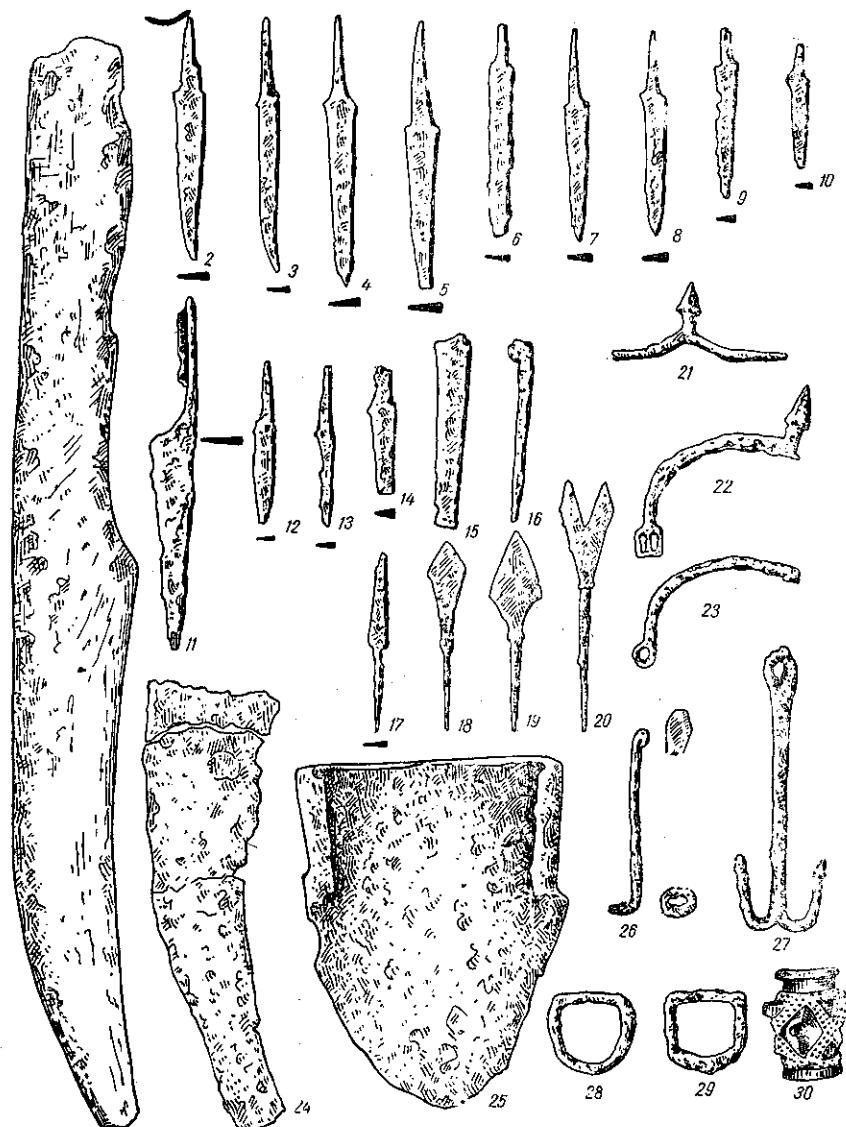

Рис. 3. Знахідки металевих виробів з поселення Бовшів II (1—30).

сформованим краєм, плічка високі (рис. 2, 16). Вінця від них віддалені виступом. На плічках миска орнаментована хвилястими лініями. Їх сліди спостерігаються і на вінцях, а також на стінках з внутрішньої сторони.

Крім того, знайдено фрагмент глиняної покришки, яка має напівсферичну форму (рис. 2, 17). Поверхня її прикрашена трьома хвиляс-

¹ В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, стор. 118; І. Старчук. Розкопки на городищі Пліснесько.— АП, т. I. К., 1949, стор. 81—82; Р. О. Юра. Древній Колодяжин.— АП, т. XII. К., 1962, стор. III.

тими лініями. Відомі аналогічні покришки з Пліснеського городища². З інших глиняних виробів слід вказати два пряслиця. Одне виготовлене з уламка кераміки і має плоску форму, друге — з глини. Діаметр їх 4—5 см.

Виявлено також значну кількість залізних виробів господарського і побутового призначення, зброю.

Землеробські знаряддя праці представлени наральником і піружним ножем (череслом). Вони були виявлені на дні господарської ями.

Наральник являє собою клиноподібне симетричне знаряддя з розширеною вверх лопатою і втулкою з загнутими бортами (рис. 3, 25). Його довжина 17,5, ширина лопаті 15 см.

Чересло має вигляд масивного ножа з гострим вістрям, дещо дугоподібної форми та плоским в розрізі черешком, дещо вужчим, ніж вістря (рис. 3, 1), найбільша ширина вістря у верхній частині 5,5 см. Ширина черешка 3,7—3,8, довжина збереженої частини чересла 52,5 см (кінець обламаний).

Разом з цими знахідками в ямі була коса (рис. 3, 24) дещо дугастої форми з гострим носом і зігнутою донизу п'ятою. Довжина коси по прямій лінії 27,5, ширина 5,5 см. За формою і розміром ці вироби подібні до сільськогосподарських знарядь, які були знайдені у стародавньому Києві, Пліснеському городищі, Войні та інших давньоруських містах³.

Найчисленнішу групу залізних виробів на поселенні становлять ножі розмірами від 8 до 14 см (рис. 3, 2—16). Вони мають пряму або злегка дугасту спинку, відділену від черешка, як і лезо, уступом.

Виявлено також два ключі від дверних замків (рис. 3, 26, 27). На одному кінці ключа є «борідка», розташована під прямим кутом до корпусу, на другому — кільце для підвішування. Другий ключ масивний, виготовлений у формі якоря. Довжина його 14,5 см. Такі ключі на території Подністров'я відомі уже з перших століть нашої ери. Вони знайдені, зокрема, в с. Черепин⁴.

До побутових речей належать дві пряжки (рис. 3, 28, 29). Одна з них напівкругла, розміром 4,5×4 см, друга більш квадратна.

З речей воїнського спорядження слід зазначити наконечники стріл, шпори, бронзову булаву. Два наконечники стріл мають ромбоподібне лезо, третій — вильчасте з двома вістрями (рис. 3, 17—20). В усіх трьох наконечниках на черешках є упори для древка. Аналогічні наконечники були знайдені на Княжій Горі⁵. Шпори мають вигнуту дужку, в центрі якої — чотиригранний піраміdalnyj шип (рис. 3, 21—23). У двох випадках кінці шпор розклепані. На них є округлий або чотирикутний отвір для ремінців.

У культурному шарі виявлено частину бронзової булави (рис. 3, 30) кулястої форми з виступом у вигляді шипів. Вона прикрашена орнаментом, що імітує зернь та карбування. Висота її 5,5, ширина — 6, діаметр отворів — 2,6 см. Аналогії цій булаві відомі у Києві, на Райковецькому та Колодяжинському городищах⁶.

Серед виробів художнього ремесла на поселенні виявлено скляні браслети і бронзову іконку «Благовіщення». Браслети двох видів гладкі

² М. П. Кучера. Древній Пліснеськ.—АП, т. XII, 1962, стор. 49, рис. 20, 14.

³ М. К. Каргер. Археологическое исследование древнего Киева. К., 1950, стор. 127; М. П. Кучера. Древній Пліснеськ..., стор. 27, рис. 9; В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Войн. К., 1966, табл. 2.

⁴ В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, стор. 65, табл. XVII, 23, 30.

⁵ Н. І. Шендрік. Наконечники стріл з Княжої Гори.—Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., стор. 158—174.

⁶ М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 33, рис. 23; В. К. Гончаров. Вказ. праця, стор. 95, табл. XI, рис. 7—8; Р. О. Юра. Вказ. праця, стор. 107, рис. 35.

й кручени, блакитного, чорного і синього кольорів. Один з фрагментів покритий жовтою смужкою. Є браслет, що зберігся повністю. Діаметр його 6 см. За формою, розмірами і кольором вони подібні до браслетів з Києва, Роденя та інших давньоруських міст⁷.

З'явилися вони в XI ст., але більше поширені в XII—XIII ст. Кістяні вироби представлені лише одною пластинкою.

На підставі виявленого матеріалу давньоруське поселення Бовшів II можна датувати XII—XIII ст.

В. Д. БАРАН, Р. М. ЧАЙКА

Древнерусское поселение Бовшев II на Поднестровье

Резюме

В 1962—1964 гг. Бурштинская экспедиция ИОН АН УССР провела раскопки многослойного поселения близ с. Бовшев II на Поднестровье.

В верхнем слое открыты жилища и хозяйственные постройки древнерусского времени.

Материалы с поселения, представленные керамикой, изделиями из металла и кости, позволяют датировать его XII—XIII ст.

⁷ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, табл. XIX; Г. Г. Мезенцева. Древньорусское місто Родень. К., 1968, табл. XXVII.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Встановлення знаків на городищах і курганах України

Облік і охорона археологічних пам'яток Української РСР передбачають низку таких обов'язкових заходів, як їх паспортизацію; виділення охоронних зон навколо них; передачу пам'яток на збереження тим відомствам і організаціям, на землях яких вони розташовані; встановлення на археологічних об'єктах охоронних знаків. Важливість останнього заходу неодноразово підкреслювалась в урядових актах Української РСР. За постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. передбачається, зокрема, протягом 1967—1970 рр. встановити охоронні знаки на городищах і курганах України¹.

Питання, пов'язані з розробкою проектів таких знаків (дощок з написами і опорами для них) та визначенням порядку й місця їх спорудження, за останні роки обговорювались неодноразово на засіданнях Республіканської секції археологічних пам'яток Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, в ІА АН УРСР і Міністерстві культури УРСР. Доповідь на цю тему була заслухана також на республіканському семінарі відповідних секцій, що відбувалася 1969 р. в Севастополі. На створеній там виставці демонструвалися проекти знаків, розроблених в областях України.

Завдяки проведений роботі визначені певні критерії щодо форми і розмірів знаків, їх типу залежно від категорії пам'яток, змісту написів на дошках тощо. Так, стало

Рис. 1. Дошка-знак для встановлення на городищах

Рис. 2. Дошка-знак для встановлення у курганній групі.

Рис. 3. Дошка-знак для встановлення на поодиноких курганах.

очевидним, що найвидатніші археологічні пам'ятки України, до яких належать, перш за все, археологічні заповідники, повинні мати знаки-пам'ятки, виготовлені за індивідуальними проектами, а всі інші об'єкти — типові дошки єдиного в межах республіки зразка.

Восени 1970 р. на спільному засіданні працівників Міністерства культури УРСР, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, ІА АН УРСР та Держбуду УРСР були затверджені ескізи дощок-знаків для городищ і курганів України та опис Положення до них.

Дошки, ескізи яких розроблені автором разом з художниками О. Несвіт-Кодацьким та А. Бульковським і за участю спеціалістів ливарних майстерень Держбуду, відливаються з чавуну. Вони прямокутні, розмірами 27×32 см для городищ і 21,5×29 см для курганів, товщина їх 1,5 см. На дошках-знаках для городищ подається такий напис: «Українська РСР. Пам'ятка археології. Городище. Охороняється державою. Пошко-

¹ Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970, стор. 84.

дження карається законом» (рис. 1). Для курганів вироблено два зразки. Один для курганних груп: «Українська РСР. Пам'ятка археології. Кургани. Охороняється державою. Пошкодження карається законом» (рис. 2). Другий — для поодиноких курганів (напис аналогічний, тільки слово «курган» в однині) (рис. 3).

Дошки-знаки для інших видів археологічних пам'яток — поселень, могильників, скіфських тощо ще не затвердженні, але вони, напевно, будуть мати такий самий вигляд і в основному такий самий напис. На них стоятиме лише назва пам'ятки: «Стародавнє поселення», «Стародавній могильник» тощо.

Дошки встановлюються на невеликих опорах — залізобетонних, кам'яних, металевих, до яких кріпляться за допомогою залізних штифтів. У постанові й затвердженному до неї опису передбачається, що така опора на городищах повинна мати вигляд стели висотою до 1,5 м, а для кургану — стовпа заввишки до 1 м.

Республіканська секція археологічних пам'яток Товариства пропонує деякі форми залізобетонних опор для цих об'єктів, зокрема проект такої опори запропонував співробітник ІА АН УРСР Р. С. Орлов (рис. 4). Остаточні її проекти за вказаною постанововою мають розроблятися в областях і затверджуватися облвиконкомами.

У 1971—1972 рр. передбачається виготовлення дошок-знаків. Встановлення їх на городищах і курганах повинно розпочатись у 1972—1973 рр. за безпосередньою участю працівників районних і обласних управлінь культури, відділів по охороні пам'яток при музеях України, обласних секцій археології Товариства тощо. Водночас виділятимуться охоронні зони археологічних пам'яток, вони передаватимуться для охорони відомствам і організаціям, на землях яких наявні такі об'єкти. Треба сподіватись, що в цій справі обласним організаціям подадуть допомогу археологічні експедиції ІА АН УРСР, особливо новобудовні, які щоліта проводять роботи в багатьох областях України.

За час, що лишився до початку встановлення знаків, науковцям Інституту, працівникам Міністерства культури і Товариства охорони пам'яток ще належить розв'язати ряд практичних питань, зокрема вибір місця для знаків на городищах і курганах, розміри охоронних зон, регламентація земляних робіт у межах останніх, заходи по впорядкуванню пам'яток, взятих на охорону тощо.

На нашу думку, дошки мають бути

встановлені на помітному місці — на вершині кургану, а в курганних групах — на одному із найбільших насипів, на валу чи при в'їзді в городище — недалеко від доріг та населених пунктів. Слід подбати про те, щоб яма під опорою якнайменше руйнувала культурний шар городища або не пошкодила якесь поховання в кургані. Можливо, в окремих випадках одночасно із встановленням знака доцільно закласти тут і розвідковий розкоп чи шурф.

Враховуючи те, що землі, на яких розміщені археологічні пам'ятки, є здебільшого орніми і являють собою важливу господарську цінність, слід уникати надмірностей при визначенні охоронних зон. До них, очевидно, можна включати лише фактичну площу пам'ятки: насип кургану по його периферії, територію городища, обмежену валом. Підекуди, коли йдеться про городища великих розмірів, наприклад, скіфські, необхідно, мабуть, виділяти лише площу, зайніту самими валами, ровом тощо. В кожному окремому випадку слід розв'язувати питання про введення в охоронну зону посаду городища. Ще не розроблено остаточно і питання про регламентацію земляних робіт на археологічних пам'ятках різної категорії. В цьому зв'язку, можливо, треба скористатися рекомендаціями згадуваної вище севастопольської наради археологічних секцій. Вони пе-

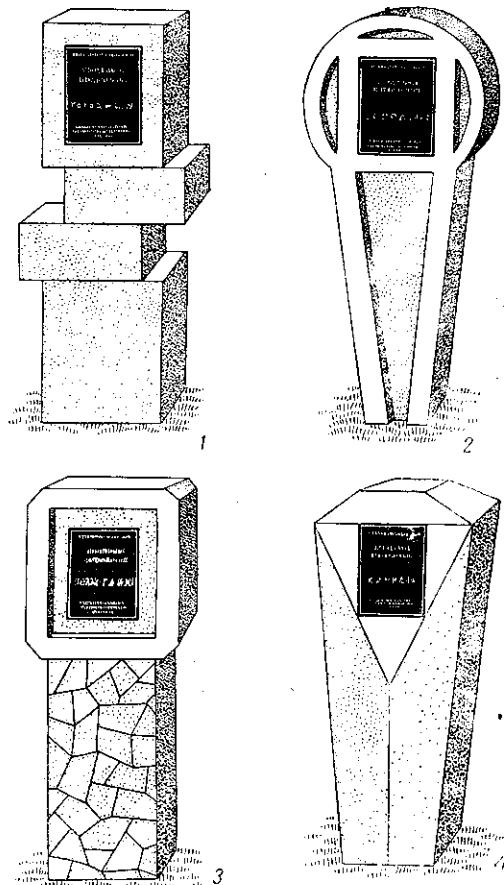

Рис. 4. Проекти опор для дошок-знаків на городищах (1, 2) та курганах (3, 4).

редбачають заборону всіх земляних робіт без відома археологів на території заповідників, городищ і курганів України. Пропонується також обмежений обсяг сільсько-господарського обробітку ґрунту (неглибока оранка до 18–20 см) на поселеннях, могильниках, де категорично забороняється глибока оранка, а також спорудження траншей, котлованів для силосних ям тощо. В акті-зобов'язанні господарств та організацій, яким передані на збереження пам'ятки, точно визначаються контури охоронних зон, кількість курганів у групах, а також регламентація земляних робіт у цих зонах.

Кожна археологічна пам'ятка, де встановлюється державний охоронний знак, має бути впорядкована. Схили курганів, дуже часто пошкоджені, слід вирівнювати: бажано їх поверхню засівати багаторічною травою, а підніжжя обсаджувати кущами або деревами. Очевидно, доцільне було б озеленення і на городищах, хоча посадки дерев та кущів тут треба уникати.

Внаслідок таких заходів територія городищ і курганів, розміщених поблизу центральних шляхів і населених пунктів, може стати зоною туризму та відпочинку трудящих.

Здійснення всього комплексу завдань, спрямованих на встановлення знаків, виділення охоронних зон, передачу пам'яток на охорону і впорядкування зовнішнього вигляду городищ і курганів України, сприятиме збереженню цих цінностей історичних джерел для вивчення минулого нашої країни.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АИУ — Археологические исследования на Украине
АИЧПЕ — Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АО — Археологические открытия
АП — Археологичні пам'ятки УРСР
БКЧП — Бюллетень по изучению четвертичного периода
ВДИ — Вестник древней истории
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского отделения истории и древностей
ИАК — Известия археологической комиссии
ИАДК — История и археология древнего Крыма
ИГАИМК — Известия государственной Академии истории материальной культуры
ИТОИАЭ — Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
ИТУАК — Известия Таврической Ученой Архивной комиссии
КС — Киевская старина
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ — Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского государственного археологического музея
МАР — Материалы по археологии России
МАПП — Матеріали з археології Північного Причорномор'я
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчеты Археологической комиссии
ОАМ — Одесский археологический музей
РАНИОН — Российская ассоциация научных институтов общественных наук
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
Труды... АС — Труды... Археологического съезда
AR — Archeologické rozhledy
ESA — Eurasia Septentrionalis antiqua
MCA — Materiale și cercetări archeologice
PZ — Prähistorische Zeitschrift
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche

ЗМІСТ

Статті

Збенович В. Г. Хронологія пізнього Трипілля	3
Шрамко Б. А. (Харків). Про час появи орного землеробства на Півдні Східної Європи	25
Русєва А. С. Культ Кібелі в Ольвії	35
Крижицький С. Д., Кубланов М. М. (Ленінград). Склеп № 18 некрополя Ілурата (Спроба реконструкції)	46
Симонович Е. О. (Москва). Деякі типи ранньосередньовічної кераміки	57
Сміленко А. Т. Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї	67

Повідомлення та публікації

Щепинський А. О. (Сімферополь). Нові мустєрські місцезнаходження Південного берега Криму	76
Гладких М. І. Палеолітичне місцезнаходження Караваєві Дачі у Києві	84
Клапчук М. М. (Івано-Франківська обл.). Верхньопалеолітичні місцезнаходження на Покутті	87
Неприна В. І., Післарій І. О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави	91
Бодяпський О. В. Скіфське поховання поблизу Запоріжжя	95
Баран В. Д., Чайка Р. М. Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї	97

Охорона археологічних пам'яток

Телегін Д. Я. Встановлення знаків на городищах і курганах України	103
Список скорочень	106

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Збенович В. Г. Хронология позднего Триполья	25
Шрамко Б. А. (Харьков). О времени появления пашенного земледелия на Юге Восточной Европы	35
Русеева А. С. Культ Кибелы в Ольвии	45
Крыжицкий С. Д., Кубланов М. М. (Ленинград). Склеп № 18 некрополя Илурата (Опыт реконструкции)	57
Сымонович Э. А. (Москва). Некоторые типы раннесредневековой керамики	66
Смиленко А. Т. Славяне и степные племена в Южном Поднепровье	75

Сообщения и публикации

Щепинский А. А. (Симферополь). Новые мустьевские местонахождения Южного берега Крыма	84
Гладких М. И. Палеолитические местонахождения Караваевы Дачи в Киеве . .	87
Клапчук М. Н. (Ивано-Франковская обл.). Верхнепалеолитические местонахождения на Покутье	90
Неприна В. И., Писляр И. А. Неолитические памятники близ Полтавы . .	95
Бодянский А. В. Скифское погребение близ Запорожья	97
Баран В. Д., Чайка Р. М. Древнерусское поселение Бовшев II на Поднестровье	102

Охрана археологических памятников

Телегин Д. Я. Установление знаков на городищах и курганах Украины	103
Список сокращений	106

„НАУКОВА ДУМКА“